

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Προβλήματα μετάφρασης
του 'Αριστοφάνη

Νομική παιδεία και πολιτική

Ἡ μυθολογία του σκανδάλου

Τά μέτρα γιά τά καύσιμα
καί τό ὄνειρο τοῦ Ι.Χ.

Μάκη Καβουριάρη, ΕΟΚ: ἡ συζήτηση πού δέν ἔγινε ● Γιώργου Καρρά, Γιωταχήδες ὄλων τῶν κυβισμῶν ἐνωθεῖτε ● Μαρίας Νικολάου, Πάντειος: ἡ ἱστορία μιᾶς ἀπόρριψης ● Παντελῆ Μπουκάλα, Παιδεία, θρησκεία, ἀθλητισμός ● 'Αριστόθουλου Μάνεση, Νομική παιδεία καί πολιτική ● Γιάννη Πανούση, Δίκαιο, παιδεία καί πολιτική ● Γ.Μ. Σηφάκη, Προβλήματα μετάφρασης τοῦ 'Αριστοφάνη ● Marcel Deltienne, Ἡ μυθολογία τοῦ σκανδάλου ● 'Αγγελου 'Ελεφάντη, Ἄβραάμ Μπεναρόγια, δεξιός ὀπορτουμιστής ἢ ἐπαναστάτης; ● 'Αγγελική Κωνσταντοπούλου - Νούτσου, «Οἱ μηχανισμοί τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στήν Τουρκοκρατία» τοῦ Σπ. Ι. 'Ασδραχά ● 'Αγγελου 'Ελεφάντη, «Σοσιαλισμός καί κουλτούρα» τοῦ Ἄντωνη Βογιάζου ● Γιώργου Καρρά, Ἄπ' τό κονσερβοκούτι στόν κονδυλοφόρο ● Δαμιανοῦ Παπαδημητρόπουλου, Γιά τόν Ἄρη ● Τάσου Ἄνθουλιᾶ, Καί πάλι οἱ σφαγές!... ● Ἐπιστολές ● Βιβλία-περιοδικά

Μηνιαία ἐπιθεώρηση ● τεῦχος 27 ● Ἰούνιος-Ἰούλιος 1979 ● 60 δρχ.

ο πολιτης

Μηνιαία επιθεώρηση, Ιούνιος-Ιούλιος 1979, 60 δρχ.

Κέκροπος 2, Αθήνα (Πλάκα), τηλ. 3245332

περιεχόμενα

Μάκης Καβουριάρης	.....	ΕΟΚ: ή συζήτηση πού δέν ένινε	2
Γιώργος Καρράς	.....	Γιωταχήδες όλων τών κυβισμών ένωθειτε	6
Μαρία Νικολάου	.....	Πάντειος: ή ιστορία μιās άπόρριψης	11
Παντελής Μπουκάλας	.....	Παιδεία, θρησκεία, άθλητισμός	14
Άριστόβουλος Μάνεσης	.....	Νομική παιδεία και πολιτική	17
Γιάννης Παλιούσης	.....	Δίκαιο, παιδεία και πολιτική	22
Γ.Μ. Σηφάκης	.....	Προβλήματα μετάφρασης του Άριστοφάνη	24
Marcel Detienne	.....	Η μυθολογία του σκανδάλου	43
Άγγελος Έλεφάντης	.....	Άβραάμ Μπεναρόγια, δεξιός όπορτουμιστής ή επαναστάτης;	54
Άγγελική Κωνσταντοπούλου - Νούτσου	.....	«Οι μηχανισμοί της άγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία του Σπ. Ι. Άσδραχά	57
Άγγελος Έλεφάντης	.....	«Σοσιαλισμος και κουλτούρα» του Άντώνη Βογιάζου	60
Γιώργος Καρράς	.....	Άπ' τό κονσερβοκούτι στόν κονδυλοφόρο	64
Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος	.....	Γιά τόν Άρη	67
Τάσος Άνθουλιός	.....	Καί πάλι οι σφαγές!...	69
Έπιστολές	.....		70
Βιβλία - Περιοδικά	.....		71

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έξάμηνη 300 δρχ., έτήσια 600. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώπης: έξάμηνη 450 δρχ., έτήσια 850. ΗΠΑ-Καναδά (άερ.): έξάμηνη 600 δρχ., έτήσια 1000 ● Για Όργανισμούς, Τράπεζες, Άνών. Έταιρείες: έξάμηνη 500 δρχ., έτήσια 1.000 ● ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Κέκροπος 2, Αθήνα 119, τηλ. 32.45.332 ● ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ Ταχυδρ. Θυρίδα Νο 1762, Πλ. Συντάγματος Αθήνα.

Έκδότης, «Σ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε.» Διευθυντής: Άγγελος Έλεφάντης, ● Φωτοστοιχειοθεσία: Φωτοκύνταρο ΕΠΕ. Βασ. Άλεξάνδρου 2 Χίλτον, τηλ. 748314 ● Έκτύπωση: Άφοί Χρυσοχού, Στυμφαλίας 8 - Περιστερι, τηλ. 5719937 ● Φωτογραφική έπιμέλεια, Ναπολέων Τζανέτος. ● Διόρθωση: Παντελής Μπουκάλας ●

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ΕΟΚ: ή συζήτηση πού δέν ἔγινε

Ἀπό τότε πού ή Ἑλλάδα ζήτησε νά μπει στήν ΕΟΚ γράφτηκαν κάμποσες χιλιάδες ἄρθρα, (φαντάζομαι διτι δέν ὑπάρχει ἑλληνικό έντυπο πού νά μὴν ἔχει ἀσχοληθεῖ μέ τό θέμα), κυκλοφόρησαν δεκάδες διβλία, ἔγιναν ἑκατοντάδες διαλέξεις καί δημόσιες συζητήσεις. Πρίν νά μπούμε ἐμεῖς στήν ΕΟΚ, μπήκε ή ΕΟΚ στήν Ἑλλάδα καί ἔγινε πολιτική ἀναφορά, πρόγραμμα, ἰδεολογία, σύνθημα, τρόπος ζωής, τρόπος παραγωγής καί κατανάλωσης, διαφήμιση, μεγάλη ἰδέα. Ποτέ πρόβλημα δέν κυριάρχησε τόσο στή σκέψη μας, στίς ἀντιλήψεις μας, στήν καθημερινή μας ζωή. Καί ποτέ πρόβλημα δέν μᾶς ἦταν τόσο λίγο γνωστό ὅσο ή ΕΟΚ.

Ἡ πληθώρα τοῦ γραπτοῦ καί τοῦ προφορικοῦ λόγου ἐλάχιστα βοήθησε στή γνώση του. Ὁ κόσμος παρά τό διτι βομβαρδίστηκε ὄλα αὐτά τά χρόνια μέ ἐπιχειρήματα ὑπέρ ή κατά τῆς ἔνταξης καί φανατίστηκε γι' αὐτό τό ἀπόλυτο καλό ή τό ἀπόλυτο κακό καί συνέδεσε τή ζωή του μέ τήν ΕΟΚ καί τήν ξερακίζει καθημερινά γιά τήν ἀκρίβεια, γιά τό πετρέλαιο, γιά τά μονά-ζυγά, γιά τήν τεχνολογία της, γιά τό νόμισμά της, γιά τήν κατανάλωσή της, γιά τούς ρυθμούς παραγωγής της καί γιά τήν πορεία τῆς δημοκρατίας της, δέν ξέρει οὔτε τί εἶναι ή ΕΟΚ, οὔτε ποιές θά εἶναι οἱ συνέπειες τῆς ἔνταξης. Μπερδεμένος ἀπό τά ἀντικρουόμενα ἐπιχειρήματα, ἀπό τήν εὐφορία τῶν μέν καί τόν καταστροφισμό τῶν δέ, ἀπό τά αὐτονόητα καί τά ἀντιφατικά πού τοῦ προσφέρονται ἀπό τά μέσα ἐνημέρωσης, ἀπό τίς συγκεντρώσεις, ἀπό τίς κονδέντες στό δρόμο, προσπαθεῖ νά μαντέψει τί θά γίνει αὔριο, σέ πέντε χρόνια ή σέ ἑπτά. Πρός τό παρόν εἶναι ἔτοιμος νά ἀποδώσει στήν ΕΟΚ τά πάντα: τόν ἥλιο καί τή βροχή, τόν πληθωρισμό καί τήν ἀνεργία, τήν ἀδιαλλαξία τῶν Τούρκων καί τό ἀνοιγμα τοῦ Καραμανλή στίς ἀνατολικές χώρες, τήν αὔξηση τῆς ἐγκληματικότητας καί τίς τσοῦχτες, τήν καλύτερη μύρα διότι κυκλοφορεῖ μέ κόκκινη ταινία, καί τό καλύτερο χρωμοσαμπονάν διότι συμφωνεῖ μέ τίς προδιαγραφές τῆς ΕΟΚ.

Τήν εὐθύνη γι' αὐτό τήν ἔχουν κυρίως αὐτοί πού ἔκαναν τό πρόβλημα τῆς ἔνταξης ἄξονα τῆς ἰδεολογίας τους καί τῆς πολιτικῆς τους, δηλαδή ή Ν.Δ., τό ΠΑΣΟΚ καί κατά κάποιο τρόπο τό ΚΚΕ. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε διτι γιά τίς τρεῖς αὐτές δυνάμεις ή ΕΟΚ ἦταν τό κύριο θέμα τους στήν ἐκλογική ἀναμέτρηση τοῦ 1977.

Γιά τό ΠΑΣΟΚ καί τό ΚΚΕ πού ἀποτελοῦν τίς κύριες δυνάμεις τοῦ ὄχι, ή ἔνταξή μας στήν ΕΟΚ συνεπάγεται μύρια ὄσα δεινά: ἔξοδο τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, κλείσιμο τῶν μικρῶν καί μικρομεσαίων ἐπιχειρήσεων, αὔξηση τῆς ἀνεργίας καί τῆς ὑποαπασχόλησης. Συμπίεση τοῦ ρυθμοῦ ἀνόδου τῆς ἀμοιβῆς ἐργασίας, πτώση τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου καί πολλά ἄλλα δεινά οἰκονομικά, πολιτικά, πολιτιστικά. Ἡ ἔνταξή μας στήν «Εὐρώπη τῶν μονοπωλίων», στήν «Εὐρώπη τοῦ ΝΑΤΟ», σ' αὐτό τό πρακτορεῖο τοῦ ἀμερικάνικου ἰμπεριαλισμοῦ θά εἶναι σκέτη καταστροφή.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Αντίθετα, για τή Ν.Δ., πού είναι ή κύρια δύναμη του ναί, ή ένταξη στην ΕΟΚ θά λύσει όλα μας τά προβλήματα. Θά γίνουμε μέλη μιās οικονομικά αναπτυγμένης κοινότητας με πολιτισμένα πολιτικά ήθη. Τά εθνικά μας συμφέροντα θά θρουν τή δικαίωσή τους και θά απαλλαγούμε από τή μονόπλευρη και απόλυτη εξάρτηση από τίς ΗΠΑ. Δέν είναι καθόλου υπερβολή αν πούμε ότι για τή Ν.Δ. ή ένταξη αποτελεί τή νέα Μεγάλη Ίδέα τής εθνικής και αστικοδημοκρατικής ολοκλήρωσης.

Μέσα στο μανιχαϊσμό τους, τά τρία αυτά κόμματα χρησιμοποίησαν τήν ΕΟΚ για νά επαληθεύσουν τήν ιδεολογία τους και τήν πολιτική τους. Για νά χωρέσει ή ΕΟΚ στά προκατασκευασμένα σχήματά τους, τή στένεψαν και τή φάρδυναν με τρόπο άπλουστευτικό, άπλοϊκό, συχνά κωμικό. Έτσι, μέσα από τήν ΕΟΚ, άλλοι ανακάλυψαν τό δρόμο για τήν ευημερία και τήν αστική δημοκρατία και άλλοι τίς θλαβερές συνέπειες του καπιταλισμού. Τήν ΕΟΚ όμως σαν συγκεκριμένη πραγματικότητα με τά προβλήματά της, τίς αντιφάσεις της, τά θετικά και τά άρνητικά της δέν τήν είδε κανείς τους.

Οί λίγες εξαιρέσεις στο χώρο τής Ν.Δ. δέν άρχουν για νά διαμορφώσουν μιá άλλη πολιτική. Πολύ περισσότερα οί εξαιρέσεις στο χώρο του ΠΑΣΟΚ, οί όποιες και λιγότερες ήταν και όποτε έφτασαν στα μέλη και τους όπαδούς χαρακτηρίστηκαν σαν απόκλιση από τή γραμμή και λάθος.

Έτσι, παρά τά κείμενα και τά λόγια, τά ουσιαστικά προβλήματα δέν αντιμετωπίστηκαν από αυτούς πού πήραν τήν ευθύνη του ναί ή του όχι στην ένταξη.

Άλήθεια, γιατί και πώς έγινε ή ΕΟΚ; Τί ήταν τό 1957 και ποιά πορεία άκολούθησε; Τί είναι σήμερα; Γιατί οί κομμουνιστές δέν βάζουν πρόβλημα άποχώρησης των χωρών τους από τήν ΕΟΚ, μερικοί δέ τήν υποστηρίζουν άνεπιφύλακτα; Γιατί τά τελευταία χρόνια μετά από τόσες ελπίδες για μιá άριστερή Ευρώπη, οί δυνάμεις τής δεξιάς φαίνεται ότι ελέγχουν τίς εξελίξεις; Ποιός είναι ό σημερινός συσχετισμός των δυνάμεων στο χώρο τής Ευρώπης, τό επίπεδο τής ταξικής πάλης και τί μορφές παίρνει; Γιατί είμαστε τόσο αδύνατοι στην ευρωπαϊκή ιστορία; Γιτί όταν συζητιέται ή συνθήκη προσχωρήσεως στη Βουλή ό κύριος υπεύθυνος τής οικονομικής πολιτικής τής κυβέρνησης αναφέρεται βέβαια στην ιστορία, αλλά στην ιστορία του Άνδρέα Παπανδρέου και όχι τής ΕΟΚ;

Ή Ευρώπη είναι τόσο εξαρτημένη πολιτικά και οικονομικά όσο προσπαθούν νά τήν παρουσιάσουν; Πώς πρέπει νά ερμηνεύσουμε τήν πολιτική του ανοίγματος προς τήν Άνατολή; Τόν ανταγωνισμό της με τήν Άμερική και τήν Ίαπωνία; Ή ενδυνάμωση τής Ευρώπης και τό ξεπέραςμα τής διπολικής (ΗΠΑ, Σοβ. Ένωση) παγκόσμιας τάξης θά είναι άρνητικοί παράγοντες για τό προοδευτικό κίνημα; Ός τότε τέλος πάντων θά μās τυφλώνει ή άκτινοβολία τής ΕΣΣΔ;

Βέβαια ή άπάντηση σ' αυτά τά προβλήματα δέ θά μās οδηγούσε στην Ευρώπη των εργαζομένων. Θά μās βοηθούσε όμως νά καταλάβουμε ότι ή ΕΟΚ δέν είναι μόνο μιá τελωνειακή κοινότητα στο έλεος τής θεωρίας των συγκριτικών πλεονεκτημάτων, όπου ή Έλλάδα θά

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

παίζει τό ρόλο τής Πορτογαλίας μέχρις ότου μπει ή ίδια ή Πορτογαλία. Ότι είναι συγχρόνως μία οικονομική κοινότητα πού για νά λειτουργήσει σάν τέτοια χρειάζεται έναρμόνιση τής οικονομικής πολιτικής τών κρατών μελών. Η Ελλάδα θα πρέπει νά προσαρμόσει τό θεσμικό της πλαίσιο και τήν πολιτική της στους θεσμούς και τήν πολιτική τής κοινότητας. Η εκλογίκευση του ελληνικού καπιταλισμού είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τή λειτουργία τής Ελλάδας στην κοινότητα. Έδώ χρειάζεται μία διευκρίνιση.

Είναι πρόβλημα τής άριστερας ή εκλογίκευση του καπιταλισμού; Θα λέγαμε ναι, στό βαθμό πού ή εκλογίκευση πραγματοποιείται σάν άπάντηση στην ανάπτυξη και τίς απαιτήσεις του προοδευτικού κινήματος για νά τό έκτονώσει βέβαια, παραχωρώντας του όμως δικαιώματα και υλικά πλεονεκτήματα.

Άνάμεσα στον καπιταλισμό τών χωρών τής Ευρώπης, πού ύστερα από πάλη αποδέχτηκε τή συμμετοχή, τίς εργοστασιακές επιτροπές, τή συνεχή εκπαίδευση, τήν εργονομία, πού συζητάει τήν εβδομάδα τών 35 ώρων, και τον ελληνικό καπιταλισμό πού ζει μέσα σέ συνθήκες πρωταρχικής συσσώρευσης, πού έχει ανάγκη από τόν 330, από προστατευτικούς δασμούς, φορολογικές απαλλαγές, κίνητρα και δέν συμμαζεύεται, και από τή στιγμή πού δέν υπάρχει στίς σημερινές συνθήκες άλλη δυνατότητα επιλογής είναι προφανές ότι θα προτιμήσουμε τον πρώτο, γιατί μαζί του φέρνει και ένα ψηλό επίπεδο συνειδητοποίησης τών εργαζομένων, τήν ταξική και όχι τήν κορπορατιστική διεκδίκηση τών συμφερόντων τους, τή συμμετοχή τους στην πολιτική μέσα από τά κόμματα, τήν τοπική αυτοδιοίκηση, τά συνδικάτα και όπου άλλου τό κίνημα μπορεί νά εκφραστεί μαζικά, τήν ανάπτυξη τής πάλης ενάντια στό δογματισμό και τούς μηχανισμούς χειραγώγησης του κινήματος, όλα αυτά πού χαρακτηρίζουν τήν ταξική πάλη στίς χώρες τής Δυτικής Ευρώπης, στοιχείο τής όποίας αποτελεί και τό ευρωκομμουνιστικό κίνημα.

Στό βαθμό άλλωστε πού τό κίνημα στην Ευρώπη, για λόγους πού θα 'ξιζε κάποτε νά αναλύσουμε, υποτροπιάζει και γίνεται περισσότερο κορπορατιστικό και λιγότερο ταξικό, στό βαθμό πού οί διάφορες κατηγορίες του πληθυσμού πού τό συνθέτουν δέν αγωνίζονται παρά για τά ιδιαίτερα τους συμφέροντα, όσο θεμιτά κι αν είναι, ανεξάρτητα και αντιπαραθετικά προς τό μαζικό κίνημα, (ή φράση αυτή δέν πρέπει νά θεωρηθεί ότι στρέφεται ενάντια στα αυτόνομα κινήματα τά όποια έχουν δώσει πολλά θετικά αποτελέσματα, βλ. γυναικείο κίνημα, οικολογικό κίνημα κ.λπ.), στό βαθμό τέλος πού δέν πολεμάει τό δογματισμό και άνέχεται τούς μηχανισμούς χειραγώγησης, ανοίγει τό δρόμο στην Ευρώπη τών πατρίδων, στην ιδεολογία του σωθινισμού και του ολοκληρωτισμού και τήν εξάρτηση από ξένα κέντρα αποφάσεων.

Η συζήτηση αυτών τών προβλημάτων θα μās βοηθοῦσε ακόμα νά καταλάβουμε ότι, σέ τελευταία ανάλυση, ή Ευρώπη είναι περισσότερο υπόθεση του προοδευτικού κινήματος και λιγότερο τών μονοπωλίων, και ότι ή Ευρώπη δέν υπάρχει χωρίς τήν προοπτική του σοσιαλισμού. Καί αυτό παρά τό γεγονός ότι ή ΕΟΚ ξεκίνησε σάν υπόθεση τής αστικής τάξης και παρά τό γεγονός ότι τήν πρωτοβουλία τήν έχουν ακόμη οί αστικές δυνάμεις. Όσο άλλωστε ή πρωτοβουλία παραμένει σ' αυτές

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

τίς δυνάμεις ή ΕΟΚ θά ακολουθει μία αντιφατική πορεία και συχνά θά φτάνει σέ αδιέξοδα.

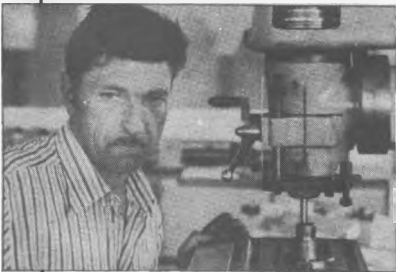
Η συζήτηση όμως δέν έγινε. Τέσσερα χρόνια αναλωθήκανε σέ προβλήματα εκλογικού χαρακτήρα, σέ αφορισμούς και σέ ξόρκια. Μπαίνουμε σέ μία Εύρώπη πού μās είναι άγνωστη, όπως άγνωστες μās είναι και οί συνέπειες πού θά έχει ή ένταξη. Μιλάμε συνέχεια γιά τά συνεπακόλουθα του καπιταλισμού, αλλά αυτόν τόν έχουμε και τά αποτελέσματά του τά ξέρουμε και στην άφηρημένη τυπική μορφή του και στη συγκεκριμένη εφαρμογή του στην Ελλάδα. Μήπως μέχρι τώρα δέν είχαμε και έξοδο του αγροτικού πληθυσμού, και συγκέντρωση του κεφαλαίου και εισοδο των μονοπωλίων και εξάρτηση; Τι καινούριο φέρνει ή ΕΟΚ μαζί μέ τόν «ύστερο καπιταλισμό»; Η μήπως διαφορετικά θά έπρεπε νά μπει τό πρόβλημα; Και εν πάση περιπτώσει όχι μέ όρους απόλυτους όπως μās συνήθισαν ή Ν.Δ., τό ΠΑΣΟΚ και τό ΚΚΕ.

Μερικές φορές, δυνάμεις έξω από τή Ν.Δ., τό ΠΑΣΟΚ και τό ΚΚΕ, προσπάθησαν νά στρέψουν τήν προσοχή του κόσμου σ' αυτά τά προβλήματα. Η έμβέλειά τους όμως ήταν περιορισμένη. Και ή προσπάθειά τους χάθηκε μέσα στα οικονομικά συμφέροντα και τίς πολιτικές σκοπιμότητες, τήν ιδεολογική φόρτιση και τή δεισιδαιμονία.

Γιατί όμως ή Ν.Δ. τό ΠΑΣΟΚ και τό ΚΚΕ απέφυγαν νά δούνε και νά δείξουν τά πραγματικά προβλήματα;

Η ΕΟΚ δάζει τήν ελληνική κοινωνία μπροστά σέ προβλήματα και τήν υποχρεώνει σέ επιλογές πού ξεπερνούν τούς πολιτικούς, κοινωνικούς, ιδεολογικούς προσδιορισμούς και τά όρια των τριών αυτών κομμάτων.

Γιά νά ανταποκριθεί ή ελληνική οίκονία στην ένταξη και νά άντέξει, χρειάζεται βαθιές αλλαγές πού ή κυβέρνηση της Ν.Δ. δέν μπόρεσε μέχρι τώρα όχι μόνο νά πραγματοποιήσει, αλλά ούτε και νά προγραμματίσει. Είναι αλήθεια ότι τήν τελευταία περίοδο, σέ όρισμένους τουλάχιστον τομείς, αναπτύσσεται μία δραστηριότητα πρós αυτή τήν κατεύθυνση, ή όποία όμως παραμένει αποσπασματική, αντιφατική και εξουδετερώνεται από άλλες πρωτοβουλίες ή αδράνειες. Η συζήτηση στη Βουλή της συνθήκης προσχώρησης έδειξε όλη τήν ανεπάρκεια της κυβέρνησης της Ν.Δ. σ' αυτό τό επίπεδο. Υπερασπίστηκε τήν ένταξη χωρίς δέδια νά παρουσιάσει τά μέτρα πού θά τήν κάνουν επωφελή. Μās τά υποσχέθηκε όμως και σύντομα. Πώς όμως θά σπάσει τίς αντιδράσεις των δυνάμεων εκείνων πού αναπτύσσονται στό θερμοκήπιο της προστατευτικής της πολιτικής; Απ' τήν άλλη μεριά οί κοινωνικοί αγώνες στην Εύρώπη έχουν οδηγήσει σέ όρισμένες κατακτήσεις κοινωνικού και οικονομικού χαρακτήρα πού ή ελληνική κεφαλαιοκρατία δέν είναι διατεθειμένη νά δεχτεί. Πώς και πότε θά έναρμονιστεί ή κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα μέ τήν αντίστοιχη της Εύρώπης, πώς θά περάσει στις επιχειρήσεις στην Ελλάδα ό ελεύθερος συνδικαλισμός, ή μείωση των ώρων εργασίας ή βελτίωση των συνθηκών εργασίας; Μέχρι πότε οί αντιθέσεις εργασίας-κεφαλαίου θά λύνονται μέ τόν 330 και μέ επιστρατεύσεις; Όμως, τά προβλήματα πού δάζει ή ένταξη δέν έξαν-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

τλούνται στό χώρο τής οικονομίας, όπου ή κυβέρνηση τής Ν.Δ. έχει τήν κύρια ευθύνη. Στήν Εύρώπη τά τελευταία χρόνια αναπτύσσονται θεωρητικές κατασκευές και εφαρμόζονται πολιτικές πού βάζουν σέ άμφισβήτηση τά παραδοσιακά ιδεολογικά σχήματα, στά όποια είναι παγιδενμένα τό ΠΑΣΟΚ και τό ΚΚΕ. Ό τριτοκοσμικός προσανατολισμός του ΠΑΣΟΚ, ή εξάρτηση του ΚΚΕ από τή Σοβιετική Ένωση, ή αντίληψη πού έχουν και τά δυό για τήν εξουσία και τή συνεργασία τών προοδευτικών δυνάμεων τά εμποδίζουν νά άνοιχτούν στό νέα προβλήματα και τίς νέες αντιλήψεις.

Πολλά άπειλούνται από τήν ένταξη στήν ΕΟΚ. Και οί κίνδυνοι άξάνονται όσο δέν παίρνονται μέτρα για τήν αντιμετώπισή τους. Όμως, για τήν ελληνική κοινωνία, ή ΕΟΚ είναι λιγότερο μία άπειλή και περισσότερο μία πρόκληση. Τήν πρόκληση αυτή τό ΠΑΣΟΚ και τό ΚΚΕ προσπαθούν νά τήν άποφύγουν, ή Ν.Δ. νά τήν καθυστερήσει. Όσο μπορέσει. Μέ τό λιγότερο κόστος για τά συμφέροντα πού έξυπηρετεί. Και σ' αυτό, ή δοήθεια πού τής προσφέρεται από τό ΠΑΣΟΚ και τό ΚΚΕ είναι άνυπολόγιστη. Άρχισε από τή στιγμή πού μπήκε τό πρόβλημα τής ένταξης, συγκεκριμενοποιήθηκε μέ τήν άποχώρησή τους από τή Βουλή και φαίνεται ότι θά συνεχιστεί. Για νά μή διαταραχτούν τά ιδεολογικά σχήματα, οί πολιτικές ισορροπίες, τά κεκτημένα και τά επιδιωκόμενα, για νά μήν άποκτήσει ό διάλογος σαφήνεια, δηλαδή για νά μή γίνει διάλογος.

Μάκης Καβουριάρης

Γιωταχήδες όλων τών κυβισμών ένωθειτε...

Τή στιγμή πού γράφονται οί γραμμές αυτές (8.7.79) ή ελληνική κοινωνία βρίσκεται σέ έναν από τούς συνηθισμένους της αναθρασμούς, άφήνοντας συχνά νά έκτυλιχθούν σκληρές άλλοφροσύνης και πανικού πού προσφέρουν στιγμές ύψηλης συγκινήσεως στους ψυχραιμότερους. Μόλις λοιπόν αναγγέλθηκαν τά νέα μέτρα για τήν αύξηση τής δενζίνης όλοι οί δρόμοι άρχισαν μονομιάς νά οδηγούν στό δενζινάδικα, όπου ό συνωστισμός ξεπέρασε κάθε προηγούμενο· έδωσαν και πήραν οί διαπληκτισμοί για τήν προτεραιότητα καθώς αυτοκίνητα μέ γεμάτα ντεπόζιτα άπαιτούσαν φορτικά από τούς ύπαλλήλους νά τά φουλάρουν για νά «κερδίσουν» όσα δεκάρικα προλάβουν· πολλά πρατήρια έκλεισαν στεγνά ή έντρομα πριν τής ώρας τους, ενώ τά κεντρικά φιλοξένησαν μέχρι και πάνω από τέσσερις χιλιάδες γιωταχή μέσα σέ μισή μέρα, πενταπλασιάζοντας συχνά τίς εισπράξεις. Η πιό άστατη και ή πιό μικρή μερίδα του άγοραστικού κοινού άπατά χωρίς ένδοιασμούς τό ιδιωτικό αυτοκίνητο και ρίχνεται μέ τά μούτρα στον νέο της έρωτα, τό παρακατιανό μέχρι χτές δίκυκλο· οί αντιπροσωπείες του πολιορκούν-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ται από ορθάνοιχτα πορτοφόλια, φτάνοντας συχνά να έχουν κιάλας προπωλήσει την παρτίδα που αναμένεται στά τέλη του μήνα και να αρχίζουν με την παρτίδα του Αυγούστου: «τώρα είναι η ευκαιρία για μās. Αν μπορέσουμε να εξασφαλίσουμε εμπόρευμα από τά εργοστάσια θά κάνουμε πολύ μεγάλους τζίρους» (Νέα, 5.7.79). Στο μεταξύ «βαρύ πένθος κηρύσσεται στο κύκλωμα αυτοκινήτων» (Βήμα, 5.7.79) και η συμπαθής τάξη των μεγαλοεισαγωγέων θρηνεί μπροστά στο πτώμα του «Κλάδου» που τον βρήκε «συμφορά», «άφανισμός», «οικονομική καταστροφή» (λές και δέν ξέρει τί θά πεί εμπόριο), και έτοιμάζεται για αγωνιστικές κινητοποιήσεις. Έορταστική ατμόσφαιρα επικρατεί αντίθετα (νά τί θά πεί εμπόριο) στίς μάντρες των μεταχειρισμένων δπον οί ιδιοκτήτες «τρίβουν τά χέρια τους» κατά τίς εφημερίδες, βλέποντας τό δείκτη των κερδών τους νά εκσφενδονίζεται στά ύψη μέσα σέ μιά μέρα. Έπίδοξοι και παρ' όλίγον γιωταχήδες ξεροσταλιάζουν μαραμένοι στο λιοπύρι του Χολαργού, άλλοι αρπάζονται με τούς κατά περίσταση αρμόδιους, ενώ μηνύματα συναδελφικής αλληλεγγύης και αγωνιστικής συμπαράστασης αναμένεται νά καταφθάσουν απ' όλες τίς γωνιές τίς χώρας («Β. Έλλάδα: γαλήνη πριν την τρικυμία...», Έλευθεροτυπία, 4.7.79) και ίσως ακόμα από τά ξηνητεμένα αδέρφια μας. Δέν είναι απαραίτητο νά είναι κανείς συγγραφέας έργων κοινωνικής φαντασίας για νά συλλάβει την τάξη των γιωταχίδων νά αφομοιώνει όλες τίς «μορφές πάλης», νά οργανώνει πορείες, νά ύψώνει όδοφράγματα, νά κάνει καταλήψεις αντιπροσωπειών, νά εισβάλει στο Χολαργό δονώντας με τό σύνθημα «δώστε πινακίδες στο λαό» την ατμόσφαιρα του φιλήσυχου προαστίου...

Κανείς δέν έχει ίσως τό δικαίωμα νά περιγελάσει τή στεναιχωριόσων θά ζημιωθούν από τά πρόσφατα μέτρα. Άλλά έδω δέν είναι περιήθικης ό λόγος.

Άνάμεσα λοιπόν στα τελευταία μέτρα της κυβέρνησης για τό ενεργειακό την απήχηση μονοπώλησαν σχεδόν εκείνα για τό ιδιωτικό αυτοκίνητο και τό «διωγμό» του. Είναι αλήθεια ότι η κυβέρνηση δέν μās έχει συνηθίσει σε καλομελετημένους προγραμματισμούς και εϋστοχες, σταθερές ενεργειακές πολιτικές. Και καθώς μάλιστα η κατάσταση διαγράφεται σήμερα – με την ένταξη στην ΕΟΚ και την παγκόσμια κρίση στα υγρά καύσιμα – εξαιρετικά κρίσιμη, οι ανάγκες πιεστικές και οι προοπτικές δυσοίωνες, τίποτα λιγότερο παράδοξο από τίς σπασμωδικές και αποσπασματικές αντιδράσεις της, από μέτρα που και ευκαιριακά και έμβολωματικά είναι, μέτρα που μπορούν νά ανακληθούν, νά ανατραπούν, νά αντιστραφούν ανά πάσα στιγμή. Αυτά όλα είναι σωστά και επισημάνθηκαν από όλους.

Έξίσου σωστό είναι όμως, αλλά δέν επισημάνθηκε από κανέναν, ότι η κυβέρνηση – όταν για οι αντιφάσεις ξεσπούν και μαίνονται μπρος στα μάτια της και οι ανάγκες απαιτούν επιτακτικά ιεράρχηση – δέν διστάζει νά υιοθετήσει μέτρα που δυσαρεστούν, επειδή πλήττουν, την εκλογική της βάση· και επιπλέον ότι με τά κατά καιρούς μέτρα της θέτει συχνά επί τάπητος προβλήματα – όγκολίθους της ελληνικής κοινωνίας, και μάλιστα ύπαινίσσεται (στή γλώσσα της και με τον τρόπο

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

της, αδιάφορο) όρισμένες κατευθύνσεις για τήν προσέγγισή τους. Προβλήματα που έχει χρέος νά αρπάξει και νά αναδεικνύει όποιος ισχυρίζεται ότι κατέχει κάποια μέσα έρμηνείας, τουλάχιστον, τής κοινωνίας. Του κάκου όμως. Κανείς δέν είχε ενδιαφερθεί, λογουχάρη, απ' ό,τι θυμόμαστε για τά μεγάλα κεφάλαια τής έλληνικής πραγματικότητας που είχαν ανοίξει, παρά τό αντισυνταγματικό και αντιδημοκρατικό τους πνεύμα, τά περί «τεκμηρίων» μέτρα. Κανείς δέν μπήκε στόν κόπο νά ψάξει λίγο τό σοβαρό ζήτημα που προέκυπτε τότε: τή φοροδιαφυγή, τήν αντιπαραγωγικότητα, τήν αποθησαύριση, τόν καταναλωτισμό όχι βέβαια του ίμπεριαλισμού και τών «καρχαριών τής ολιγαρχίας», αλλά του εύτραφούς στρώματος τών λεγομένων μεσοαστών, π.χ. του τμήματος τών ελευθέρων επαγγελματιών ή τών εισοδηματιών που, αν θέλουμε νά προχωρήσουμε, περιβάλλουν στό κάτω κάτω και στηρίζουν τούς «καρχαρίες», κοπτόμενοι ίσως περισσότερο απ' αυτούς νά μήν αλλάξουν τά πράγματα ούτε κατά κεραία.

Έτσι λοιπόν και σήμερα. Τά μέτρα τής κυβέρνησης έχουν και μία άλλη σαφή διάσταση, που τήν επισημαίνει μάλιστα ή ίδια: «ή μείωση τής καταναλώσεως επιβάλλεται και για λόγους ουσιαστικούς και για λόγους ψυχολογικούς» (Καραμανλής). «μέ τήν κοινωνία τής καταναλώσεως δημιουργήσαμε ένα τέρας που δέν μπορούμε πιά νά τό ελέγξουμε» (Καραμανλής). Δέν θά μās απασχολήσει εδώ ή συμμετοχή τής κυβέρνησης, τής δεξιάς, τής αστικής τάξης στην κνοφόρηση του τέρατος. Είναι αυτονόητη. Έκείνο όμως που μās απασχολεί είναι που ή αντιπολίτευση παραχώρησε άμαχητί στόν άρθρογράφο τής Καθημερινής, 3.7.79, τή διαπίστωση ότι «τό αυτοκίνητο είναι τό ύπ' αριθ. 1 αντικείμενο του άχαλίνωτου και άνώριμου καταναλωτισμού που κυριεύει στρώματα, τά όποια είδαν, μεταδικτατορικά, ν' ανεβαίνει απότομα ή στάθμη τών υλικών τους δυνατοτήτων, τίς όποιες διοχέτευσαν στην άπόκτηση όχήματος», που τόν άφησε δηλαδή νά κάνει μόνος του τά άποφασιστικά δήματα προς τήν καρδιά του προβλήματος, ή όποία βέβαια προϋπάρχει και θά επιζήσει τής άναταραχής. Γιατί τελικά εκείνο που ενδιαφέρει δέν είναι φυσικά μόνο τί κάνει ή κυβέρνηση, ό ίμπεριαλισμός, οί «εύθύνες» τους κ.λπ.· αλλά τί κάνει, τί γυρεύει ό «λαός». Και αυτός, μαζί μέ όλα τά άλλα που κάνει, γυρεύει μανιωδώς όχημα, αυτοκίνητο, άμάξι, κούρσα, ρόδα.

Θά τό ποῦμε ευθύς έξαρχής: ή «ψύχωση του ιδιωτικού αυτοκινήτου», όπως εὔστοχα ονομάστηκε, έχει τόση σχέση μέ τήν ανάγκη του ανθρώπου νά αυτοκινείται, νά ταξιδεύει κ.λπ. όση ό γαργαντισμός μέ τήν ανάγκη του νά τρώει. Και ός μή σπεύσει κανείς νά ανατρέξει στον Μάρξ παραπέμποντας στα όσα είπε περί κοινωνικών αναγκών. Γιατί είναι βέβαιο ότι όταν εκείνος μιλούσε για τό κρασί του Γάλλου και τήν μύρα του Άγγλου εργάτη δέν είχε στό νοῦ του τόν άλκοολισμό. Τό αυτοκίνητο, παρά τίς ανάγκες που καλύπτει (άλλά φυσικά και έξαιτίας αυτών τών αναγκών: ποιός είπε ότι ή ιδεολογία είναι καθαρός μύθος;) δέν είναι ένα κοινό αγαθό· είναι ιδεολογία, είναι πολιτισμικό φαινόμενο, είναι τρόπος ζωής.

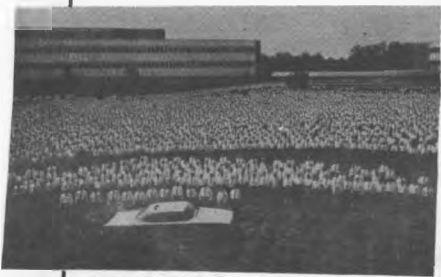
Άς κάνουμε μερικές σκόρπιες σκέψεις. Μήπως δέν είναι τό αυτοκίνητο, για παράδειγμα, και ή ελεύθερη, άπεριορίστη και κατά τό δο-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

κοὺν τοῦ ἰδιοκτῆτη χρῆση του πού γιά πολλά χρόνια διαφόρισε καί διαφορίζει τόν «ἐλεύθερο κόσμο» ἀπό τό «σοσιαλισμό»; Μήπως δέν εἶναι ἐκεῖνα τά τερατώδη αὐτοκίνητα – μαοῦνες πού ἔδιναν, παλιότερα τουλάχιστον, στήν Ἀμερική τό ἀδιαφιλονίκητο οικονομικό, βιοτικό, πολιτισμικό προβάδισμα, συμβολίζοντας ταυτόχρονα τήν μεγαλοσύνη της; Μήπως δέν εἶναι ἡ μαζική, ἀέναα βελτιούμενη, χύδην καί κατά ἑκατοντάδες τύπους παραγωγή του πού διαχωρίζει ἀμετάκλητα τήν «ἐλεύθερη οικονομία» καί τήν «κοινωνία τῆς ἀφθονίας» ἀπό τήν κοινωνία τῆς στέρησης; Μήπως ἡ ἀνοδος τοῦ ἀριθμοῦ τῶν αὐτοκινήτων δέν θεωρήθηκε ἀπ' ὄλους ὡς ὁ σπουδαιότερος δείκτης ἀνόδου τοῦ βιοτικού καί τοῦ πολιτισμικοῦ ἐπιπέδου; Μήπως δέν μπορεῖ ὁ καθένας πού ἐργάζεται φιλότιμα καί ἀποταμιεύει συνετά νά τό ἀποκτήσει, μέ δόσεις ἔστω, καί μήπως δέν τό ἀποκτᾷ; Μήπως ὁ καθένας δέν εἶναι λοιπόν ἐλεύθερος;

Τό αὐτοκίνητο, στοιχεῖο τῆς ἐλεύθερης καί ἀδέσμευτης μετακίνησης, ἦρθε νά γίνῃ σύμβολο τῆς ἴδιας τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου (ἢ τῆς ἐλευθερίας τῆς οἰκογένειας, τό ἴδιο κάνει). Ὅπως λέει καί ἀρθρογράφος τῆς Καθημερινῆς, 8.7.79, τό αὐτοκίνητο «ταυτίζεται στή συνείδηση τοῦ μέσου ἀνθρώπου» μέ τό ἀγαθό «πού ἐδραιώνει ἕνα αἶσθημα ἀτομικῆς ἐλευθερίας». Καί ἀκόμα: «Ὅταν ὄλοι, πλούσιοι καί φτωχοί, ἔχουν τήν ἱκανότητα νά χρησιμοποιοῦν τό ἰδιόκτητο μεταφορικό τους μέσο – ἄσχετα ἂν οἱ πλούσιοι διαθέτουν δωδεκακύλινδρη μηχανή καί οἱ δεύτεροι δικύλινδρη – ὑπάρχει κοινωνική ἰσότητα». Τό αὐτοκίνητο θά ὀδηγήσει, μέσω τῆς ἐλευθερίας, στήν ἰσότητα. Καί μέσω τῆς ἰσότητας θά πλέξει τό ἐγκώμιο τοῦ ἀτομικισμοῦ: ἀφοῦ τό αὐτοκίνητο θά φέρει τήν (ἀτομική) ἰσότητα, ἡ ἀπόκτησή του δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι, καί νά θεωρεῖται ἀπό ὄλους, μέσο καί μαζί ἀτράνταχο στοιχεῖο (ἀτομικῆς) κοινωνικῆς ἀνόδου καί προβολῆς. Μέ λίγα λοιπόν σχετικά λεφτά ἀγοράζετε τήν κοινωνική σας ἀνοδο καί ποζάρετε καί σεῖς στό πάνθεο τῶν ἐπιτυχημένων. Πόσοι δέν θά ἐνδώσουν;

Ὅταν μάλιστα ταυτίζονται καθημερινά μέ τίς εἰκόνες τῶν γοητευτικῶν, ρωμαλέων ἀνδρῶν («ἀνδρικό» πράγμα δέν εἶναι τό αὐτοκίνητο;) πού μέ τό ἀνοιχτό σπόρ ἀμάξι τους καταβροχθίζουν τά χιλιόμετρα σέ ἐξωτικές, μαγευτικές τοποθεσίες δείχνοντας τά κατάλευκα, τέλεια δόντια τους στήν ξανθιά ἀλογοουρά πού ανεμίζει δίπλα τους; Ποιός δέν θά θεωρήσει ἔτσι τό αὐτοκίνητο μέσο ὄχι μόνο κοινωνικῆς ἀλλά καί σεξουαλικῆς ἀνόδου καί προβολῆς; Πόσοι δέν θά ἀναρριγήσουν μπροστά στίς λάγνες εἰκόνες τῶν εἰδικευμένων καί μή περιοδικῶν, ὅπου τό αὐτοκίνητο μᾶς ὑπόσχεται μέ ὀρθάνοιχτες πόρτες μύριες κρυφές ἀπλαύσεις σάν ἐμπειρη ἐρωμένη, διαν αὐτό τό χυτό σασί, τοῦτο τό τορνευτό σασμάν, αὐτό τό ἀλαβάστρινο καπῶ, ἐκεῖνος ὁ φιλήδονος λεθιές, ὅταν ὄλα τούτα μποροῦν νά γίνωνν δικά μας μέ λίγες οικονομίες; Καί πόσοι θά χάσουν τό ἐνδιαφέρον τους, πόσοι θά πάθουν νά ἐλπίζουν «καί σ' ἀνώτερα», ὅταν δέν παύουν νά τρέφονται μέ ὄλα τά ἄπιαστα, τά ὀλοκαίνουρια ὑπεραυτόματα, ὑπερηχητικά καί δέν ξέρω γώ τί ἄλλο σοῦπερ-μοντέλα, ὅταν μυοῦνται στίς ἀνέσεις, τά τερτίπια καί τά κόλπα τους, ὅταν βρίσκονται μαζί τους στήν ἴδια ἡδονοβλεπτική σχέση πού τούς φέρνουν τά εὐρεῖας κυκλοφορίας περιοδικά μέ τίς σεξοδόμδες

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

του σινεμά και την ιδιωτική τους ζωή; Πόσοι λοιπόν δεν θα σπεύσουν να κάνουν την από κάθε άποψη ένδεδειγμένη (οικονομική και ιδεολογική) επένδυση των (οικονομικών και ιδεολογικών) μικροοικονομιών τους;

Νά λοιπόν τό απaráλλαχτο μικροαστικό όνειρο που τά άθυρόστομα γκάλοπ της Έλευθεροτυπίας, 5.7.79, δεν ήταν δυνατό να μή μās πετάξουν στα μούτρα: «Τρία χρόνια τώρα έκανα οικονομίες για να πάρω αυτοκίνητο. Είχα αρχίσει να ψάχνω. Σέ μία βδομάδα υπολόγιζα να γίνω κι εγώ κάτοχος Ι.Χ. Μέ πρόλαβαν όμως τά μέτρα. Και τό όνειρό μου ναυάγησε». Αίματηρές οικονομίες και στραγγισμένα θαλάντια, στερήσεις και τρεχάματα, συμβουλές και βολιδοσκοπήσεις, έγνοιες και πονοκέφαλοι, άπνιες και νευρικότητα, επισκέψεις στίς αντιπροσωπείες, τρεμάμενα χέρια που παραλαβαίνουν επιτέλους τό μαγικό κλειδάκι· και μετά άγωνία για τό παρκάρισμα, μοτιλιάρισμα και τρακαρίσματα, οικονομία στή δενζίνη, φόροι και ασφάλειες, μικρομπιχλιμπίδια και Άγιοι Χριστόφοροι, κεραιές και εξατμίσεις, σχάρες και κασετόφωνα, οικογενειακές έξορμήσεις μέ τά παιδιά και τά πεθερικά και γιούπι γιαγιά. Ή μιζέρια της εξατομίκευσης; Ή ίξιοτομίκευση της μιζέριας;

Τά νέα μέτρα ήρθαν να προσθέσουν ακόμα μία άπειλή ή τουλάχιστον να δυσχεράνουν (γιατί ό κόσμος δεν θα πάψει φυσικά να αγοράζει αυτοκίνητα) τό αιώσιο αυτό μικροαστικό όνειρο· να άπειλήσουν ανθρώπους μέ τό φάσμα της επαναφοράς σε κοινωνικές στάθμες απ' όπου νόμιζαν ότι είχαν οριστικά προαχθεί· να φράξουν σε άλλους την κουραστική άνηφόρα. Μπορεί λοιπόν να μήν πραγματοποιήθηκε εκείνη ή εθνική ένότητα που κάποιες πολιτικές δυνάμεις επαγγέλθηκαν. Έθνική ένότητα όμως και εθνική όμοψυχία ύπάρχει σχεδόν παντού άλλου, και εν πάση περιπτώσει ύπάρχει άτσαλωμένη γύρω από τό αυτοκίνητο. Ένώ έτσι ή κυβέρνηση κάνει, από σπόντα έστω, τό πρώτο βήμα και δίνει τή δυνατότητα να μιλήσουμε για τά ζητήματα αυτά όχι ένγγενει αλλά μέσα στην επικαιρότητα, ή αντιπολίτευση σιωπά. Και είτε περιορίζεται στον τετριμμένο αντικυβερνητισμό της, είτε επεξεργάζεται τις απαραίτητες άλλωστε τεχνικο-οικονομικές εκθέσεις περί τύρφης και λιγνίτη. Είτε, στην ακόμα χειρότερη περίπτωση, αντικαπιταλίζει ιδιαζόντως λαϊκιστικά: «έκτός νόμου ή προκλητική σπατάλη των άστών. Δελτίο πρωτίστως στών κοιλαράδων τά φουά γκρά και τά χαθιάρια», Πρωινή, 1.7.79· είτε καμαρώνει όπως ό Ριζοσπάστης στο άντιμπεριαλιστικό σηθρού μονοφόρι του· είτε συνθέτει νοσηρές ώδες στην «πικρία που δοκίμασε χθές ό άπλός άνθρωπος πληροφορούμενος ότι... γίνεται πρόβλημα δυσεπίλυτο ένα ταξιδάκι έξω από την Άθήνα και ότι του άπαγορεύεται ακόμα και να όνειρευτεί την άπόκτηση ενός μικρού αυτοκινήτου (ένώ δίπλα του ό αριθμός των πολυτελών Μερσεντές θα αυξάνει βέβαια μέ την ίδια προκλητική ταχύτητα) που του είναι απαραίτητο για τή δουλειά του ή θά του επιτρέψει να πάει έστω και μία φορά στίς 15 μέρες τά παιδιά του στή θάλασσα», Αύγή, 5.7.79. Μά μέχρι τότε τελοσπάντων θά επιμένει, ή άριστερά τουλάχιστον, να είναι λαϊκότερη του λαού;

Γιώργος Καρράς

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Πάντειος: ή ιστορία μιᾶς απόρριψης

Νέο δείγμα τῆς ἀρνησης τῆς κυβέρνησης νά προχωρήσει στήν ἔστω στοιχειώδη βελτίωση τῆς κατάστασης τῆς πανεπιστημιακῆς παιδείας μας εἶναι ἡ πρόσφατη ἀπόρριψη ἀπό τό Ὑπουργεῖο Παιδείας τοῦ νέου προγράμματος τῆς Παντείου ΑΣΠΕ. Στήν Πάντειο Σχολή Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν σπουδάζουν κάθε χρόνο περί τούς 6 χιλιάδες φοιτητές μέ ἓνα πρόγραμμα σπουδῶν πού πολύ λίγο ἀνταποκρίνεται στό περιεχόμενο τῆς σύγχρονης πολιτικῆς ἐπιστήμης. Τό σπουδαιότερο, τά μαθήματα πού περιλαμβάνει καί ἡ κατανομή τους κατά ἔτη δέν ἔχουν τή γνωστική συνάφεια καί τήν ἐνότητα πού προϋποθέτει ἡ ἐμπέδωση τῆς γνώσης καί ἡ κατάκτηση τῆς ἐπιστήμης. Στήν Πάντειο Σχολή διδάσκονται ὅλα τά δίκαια, διδάσκεται Λογιστική, Οἰκονομικά, Κοινωνιολογία, Πολιτική ἐπιστήμη, Φιλοσοφία, Ἱστορία, Οἰκονομική Γεωγραφία, κλπ., κλπ. Τό πτυχίο τῆς Σχολῆς δέν ἀνταποκρίνεται σέ καμιά ιδιαίτερη ἐπιστήμη. Ὁ χωρισμός τῆς Σχολῆς στό Δ' ἔτος σέ Τμήματα Πολιτικῆς Ἐπιστήμης καί Δημοσίας Διοίκησης εἶναι μᾶλλον φραστικός. Οἱ ἀπόφοιτοι τῆς Σχολῆς δέν εἶναι οὔτε πολιτικοί ἐπιστήμονες, οὔτε βέβαια νομικοί, οὔτε κοινωνιολόγοι, ἤ κοινωνικοί λειτουργοί, οὔτε ἱστορικοί, ἤ ὅ,τι ἄλλο.

Ἡ πανεπιστημιακή παιδεία ὅμως, βασίζεται στήν ἔρευνα καί συνεπάγεται ἐξειδίκευση καί ἐνασχόληση μέ συγκεκριμένους τομεῖς τῆς γνώσης. Ἡ ἐπιστήμη ἀσκεῖται ἀπό καί μέσα σέ ἐξειδικευμένους φορεῖς. Ἡ Πάντειος, στήν καλύτερη περίπτωση, λειτουργεῖ ὡς χώρος ἐγκυκλοπαιδικῆς μόρφωσης. Τή στασιμότητα, ἀν ὄχι τήν ἀποτελεμάτωση, ἐντείνει καί διαωνίζει ἡ ἀνυπαρξία ἐρευνητικῶν προγραμμάτων καί ἡ ὀργάνωση τῆς διδασκαλίας μέ κριτήριο καί βάση τήν καθηγητική ἔδρα. Δέν εἶναι δυνατή λοιπόν ἡ ὀργανική ἀνανέωση τοῦ περιεχόμενου τῶν σπουδῶν καί ὁ αὐτόματος, ὁ φυσικός «ἐκσυγχρονισμός» τῶν διδακτικῶν προγραμμάτων, ἀφοῦ, εἶναι προφανές, ἡ γνώση καί ἡ ἐπιστήμη δέν εἶναι ὑπόθεση τοῦ ἐνός, ἀπό τόν ὁποῖο μάλιστα ἡ κατάσταση ἀπαιτεῖ τήν παραγωγή «συγγραμμάτων» κι ὄχι τή συστηματική διδασκαλία καί τή διεξαγωγή ἔρευνας. Ἡ ὁποια ἀνανέωση δέν μπορεῖ. συνεπῶς παρὰ νά εἶναι «εἰσαγόμενη» καί νά ὀφείλεται σέ μεμονωμένες καί ἀτομικές προσπάθειες πού, ὅσο συνεπείς καί ἂν εἶναι, δέν μποροῦν νά ἀλλάξουν τή συνολική κατάσταση. Ἡ βελτίωση πού μπορεῖ νά προκύπτει εἶναι ἀναγκαστικά περιθωριακή· εἶναι μοιραῖο νά εἶναι πρόσκαιρη. Γιατί τήν Πάντειο κατατρύχουν, ἐπίσης, μεγάλες ὑλικοτεχνικές ἐλλείψεις. Ἡ ἀνεπάρκεια σέ διδακτικό προσωπικό, σέ βιβλιοθήκες, σέ χώρους διδασκαλίας καί ἐπιστημονικῆς δραστηριότητας δημιουργεῖ τίς «ἀντικειμενικές», τίς «ἀξεπέραστες» συνθήκες, ἂν δέν λειτουργεῖ καί σάν ἄλλοθι, γιά τή συρρίκνωση τῆς διδασκαλίας στήν προφορική ἀπό ἔδρας διάλεξη καί τόν περιορισμό συνεπῶς τῆς μάθησης στήν ἀπομνημόνευση τῶν συγγραμμάτων. Ἐπειδή ὅμως ἡ ἀπομνημόνευση δέν προϋποθέτει ἀναγκαστικά καί τήν ἀκρόαση τῆς διάλεξης, ἡ διδασκαλία τείνει νά μεταβληθεῖ σέ «ὀμιλία» ἐνώπιον κενῶν ἐδράνων. Μόνο λόγο ὑπαρξῆς μοιάζει νά ἔχει τή νομιμοποίηση τῶν κατά περιόδους ἐξετάσεων καί τῆς βαθμολόγησης τοῦ ποσοῦ ἢ τοῦ ποσοστού γνώσεων

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

πού έχουν απομνημονευθεί και καταγραφεί στην «κόλλα» του «διαγωνισμού». Έτσι οι «διδασκόμενοι» «διαγωνίζονται», μάλλον αγωνίζονται να «γράψουν», ή να αντιγράψουν... τό μίνιμουμ εκείνο πού θά εξασφαλίσει τήν προαγωγή. Αν τό έχουν καταφέρει, τή στιγμή πού εγκαταλείπουν τήν αίθουσα έχουν ήδη αφήσει πίσω τους και κάθε ενδιαφέρον για τό αντικείμενο του «άγώνα» τους άπωθώντας συγχρόνως και όσα απομνημόνευσαν και κατέγραψαν.

Τό πρώτο σχέδιο για τήν αναδιάρθρωση τής Παντείου Σχολής και τόν εκσυγχρονισμό του προγράμματός της συντάχθηκε ήδη από τό 1974-75 και συζητήθηκε στή Συνέλευση τής Σχολής σε άλλεπάλληλες συνεδριάσεις. Για να ξεπεραστούν διχογνωμίες και να ληφθοούν υπόψη επιμέρους απαιτήσεις, συστήθηκε τριμερής επιτροπή από τρεις καθηγητές, δύο εκπροσώπους του ΕΔΠ και δύο εκπροσώπους των σπουδαστών τής Σχολής. Η επιτροπή κατέληξε σε νέα πρόταση πού έγινε αντικείμενο διεξοδικής συζήτησης και προβληματισμού από όλους τους φορείς τής Σχολής. Τό τελικό σχέδιο εγκρίθηκε από τή Γενική Συνέλευση τής Σχολής και υποβλήθηκε στο Υπουργείο Παιδείας δύο φορές. Τό επέστρεψαν στή Σχολή στά τέλη του 1977 γιατί δέν είχε μορφή νομοθετικού κειμένου. Στά τέλη του περασμένου χρόνου ή Σχολή έστειλε στο Υπουργείο «Σχέδιο Προεδρικού Διατάγματος» πού πρόβλεπε τή συνολική «αναδιάρθρωση του προγράμματος σπουδών και τήν ίδρυση και μετονομασία έδρων τής Σχολής».

Οί συντάκτες του σχεδίου ξεκινώντας από τήν υπάρχουσα κατάσταση και παίρνοντας υπόψη τους τίς σύγχρονες εξελίξεις τής επιστήμης, αλλά και τήν ανάγκη άρτιότερης επαγγελματικής κατάρτισης των σπουδαστών, προτείνουν τήν ίδρυση τριών τμημάτων: 1 Πολιτικής Έπιστήμης και Διεθνών Σπουδών, 2 Δημόσιας Διοίκησης και 3 Κοινωνιολογίας. Τό πρόγραμμα καθιερώνει τό Α' έτος ως έτος προπαιδευτικό, κοινής φοίτησης, με εισαγωγικά μαθήματα στή μέθοδο και τίς βασικές έννοιες των κοινωνικών επιστημών. Από τό Β' έτος και επί τρία έτη οί σπουδαστές θά ειδικεύονται στον ιδιαίτερο κλάδο πού θά επιλέγουν. Η διεύρυνση του τμήματος πολιτικής επιστήμης με τήν προσθήκη των Διεθνών και των Ευρωπαϊκών Σπουδών στοχεύει στήν κατάρτιση στελεχών ειδικευμένων στα διεθνή προβλήματα και ιδιαίτερα στα προβλήματα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Η όρθολογικότερη διάρθρωση του τμήματος τής Δ. Διοίκησης και ο εμπλουτισμός του με νέα μαθήματα αποβλέπει στήν εκπαίδευση στελεχών πού να ανταποκρίνονται στις σύγχρονες ανάγκες τής Δημόσιας Διοίκησης. Άλλά ή κύρια καινοτομία του προγράμματος είναι ή πρόταση για τήν ίδρυση Τμήματος Κοινωνιολογίας. Η Κοινωνιολογία, πού έχει εισαχθεί ακόμα και σε θετικής κατεύθυνσης πανεπιστήμια και πού στοιχεία της διδάσκονται ήδη στα σχολεία μέσης βαθμίδας των ευρωπαϊκών χωρών, δέν καλλιεργείται συστηματικά σε κανένα πανεπιστήμιο τής χώρας μας. Η ίδρυση τμήματος Κοινωνιολογίας στήν Πάντειο θά κάλυπτε ένα πραγματικό κενό στο χώρο τής κοινωνικής επιστήμης. Η Πάντειος είναι ο φυσικός χώρος για να ιδρυθεί τμήμα Κοινωνιολογίας, αφού ή πολιτική επιστήμη δέν είναι μόνο ή πιο συγγενής στήν κοινωνιολογία

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

έπιστήμη, αλλά, όπως έχει δείξει ή εξέλιξή τους, και οι δύο αυτοί κλάδοι της κοινωνικής επιστήμης, έχουν ένιαίο θεωρητικό και μεθοδολογικό υπόβαθρο. Οι διαφορές τους είναι διαφορές έμφασης και ειδίκευσης. Η Κοινωνιολογία άλλωστε αποτελεί τό δάθρο και τόν κύριο κορμό τών σπουδών Δημόσιας Διοίκησης. Χαρακτηριστικό είναι ότι ό όρος Δημόσια Διοίκηση τείνει ήδη διεθνώς νά αντικατασταθεί από τόν όρο Κοινωνική Διοίκηση. Δέν υπάρχει άλλη 'Ανώτατη Σχολή στην 'Ελλάδα στην όποία νά εντάσσεται μέ φυσικότερο τρόπο τό Τμήμα Κοινωνιολογίας.

Τό σχέδιο προγράμματος της Παντείου Σχολής διακινήθηκε από τη Σχολή στό 'Υπουργείο Παιδείας και από εκεί πίσω στη Σχολή πολλές φορές. Συζητήθηκε κι έγινε αντικείμενο διαπραγμάτευσης... άλλες τόσες. Η Σχολή ανταποκρίθηκε και έκανε κατά καιρούς αποδεκτή κάθε επιμέρους αίτηση του 'Υπουργείου: περικοπή εδρών, κατάργηση, αλλαγή ή μετονομασία μαθημάτων. Τελικά τό 'Υπουργείο, έχοντας εξαντλήσει κάθε άλλη πρόταση, επέστρεψε για μία ακόμα φορά τό πρόγραμμα γνωστοποιώντας στη Σχολή ότι δέν προτίθεται νά τό προωθήσει γιατί τό κρίνει ακαιρο... αφού δέν έχει καταλήξει ακόμα... σε τελικές αποφάσεις σχετικά μέ τήν αναδιοργάνωση τών κοινωνικοοικονομικών και πολιτικών σπουδών στην 'Ελλάδα. Ατή είναι ή άποψη της «ομάδας εργασίας» στην όποία περιέργως και ύστερα άπ' όλα τά πηγαινε-έλα παραπέμφθηκε τό θέμα για γνωμοδότηση. 'Αλλά χρειαζότανε κάποια δικαιολογία για νά παραπεμφθεί τό θέμα στις καλένδες. Η 'Ομάδα 'Εργασίας για τή σύσταση του 'Αττικού Πανεπιστημίου δέν είναι καν άρμόδια για νά «κρίνει» ή νά εγκρίνει τό πρόγραμμα της Παντείου. Τό 'Αττικό Πανεπιστήμιο έχει κλείσει 15ετία εξαγγελιών, συζητήσεων και προγραμματισμών. Η 'Ομάδα 'Εργασίας άδρανει ήδη από τό '76, αφού οι προτάσεις της είχαν τήν ίδια τύχη όσων συντάχθηκαν από προγενέστερες επιτροπές. 'Αλλωστε, σε τί έμποδίζει τήν μελλοντική ίδρυση του 'Αττικού Πανεπιστημίου ή αναδιάρθρωση της Παντείου Σχολής; Ποιός βλάπτεται άν ή Πάντειος ενταχθεί στό 'Αττικό Πανεπιστήμιο έκσυγχρονισμένη, έχοντας προετοιμάσει τό έδαφος και έχοντας δοκιμάσει λύσεις πού ίσως εφαρμοστούν γενικότερα στό νέο Πανεπιστήμιο; Και ποιός βλάπτεται, εκτός από τούς σπουδαστές της, άν ή Πάντειος δέν εφαρμόσει τό νέο πρόγραμμά της και συνεχίσει νά μήν ανταποκρίνεται στό ρόλο της; 'Αλλά ό νόμος 815, νόμος της σημερινής κυβέρνησης πού ψηφίστηκε εδώ κι ένα χρόνο, ορίζει και καλεί τίς πανεπιστημιακές σχολές νά υποβάλουν (έντός 6 μηνών!) «έκσυγχρονισμένα προγράμματα σπουδών» και νά προχωρήσουν στη σύσταση «Τομέων»!..

'Εκείνο πού μένει νά υποθέσει κανείς είναι ότι τό 'Υπουργείο δέν θέλει ιδιαίτερα τήν ίδρυση του τμήματος Κοινωνιολογίας στην Πάντειο, μέ τήν πρόθεση νά διασφαλίσει τούς όρους πλήρους ελέγχου ενός τέτοιου τμήματος όπου και άν ποτέ αποφασίσει τήν ίδρυσή του.

Μαρία Νικολάου

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Παιδεία, θρησκεία, άθλητισμός...

Δέν θά έρμηνεύσουμε. Θά καταγράψουμε άπλώς όσα όχτάστηλα προτείνει ό καθημερινός τύπος γιά κάθε χρήση: χωνευτικά του μεσημεριανού μας φαγητού, δροσίματα του άπογευματινού μας ύπνου, προθερμαντήρια της βραδινής τηλεμέθεξής μας.

Παιδεία, θρησκεία, άθλητισμός... Τό έμποριο, έπενδυμένο μάλιστα καιρία άπ' τό μεσογειακό μας δαιμόνιο – οι έθρωπαϊστές άς εύαρεστηθούν νά τά λογιάζουν όλα τουτα άπελπισμένα άκροτελεύτια ξεσπάσματα, ότι έλήλυθεν ή ώρα – είναι ή κοινή ουσία, τό κοινό υπόστρωμα που τά συναρμολογεί και τά προβάλλει είκόνα κοινωνικής συμπεριφοράς. 'Η πολυπραγμοσύνη του Έλληνα, νομιμοποιημένη άπ' τό γλαυκόν του ουρανού και του ήλιου την εφηβεία (τουτο τό ζευγος έχει κατά καιρούς προταθεί προς φανέρωση των βαλκανικών μυστηρίων) φοράει τά καλά της ενδύματα – κι έτσι μπορούν και τ' άπλυτα νά βγούν στην αγορά.

A. Παιδεία

«Πώς έγινε τό παζάρι»: «Στά ίχνη του έγκεφάλου»: «Διευθυντής 'Υπ. Παιδείας έκλεψε τά θέματα».

Διαρροή των θεμάτων: συρροή Κυλιτών στό 'Υπουργείο, ραδιοφωνιομέτρων στά σχολεία. Οί δραχμοδόροι άρκέστηκαν σέ εύτελή ποσά. Λάθος ύπολογισμοί, κάνε τό καλό και ρίξτε στό γιαλό ή έξισορρόπηση ένοχών;

Ό έσμός των φροντιστηρίων, alter ego της δημόσιας εκπαίδευσης, μιās πού χρόνια τώρα ύπόσχεται την έπιτυχία και «σέ μαθητές κάτω του μετρίου», κατάργησε τό άπαραβίαστο των τραπεζών, τό άπαρασάλευτο των ύψηλών συνειδήσεων, τό άπόρρητο των θεμάτων. 'Η Κυβέρνηση προεσβένει μέν την άξιοκρατία, διαπραγματεύεται όμως τους δρους της την ίδια ώρα πού κουνάει, κι όχι προς άποχωρισμό, τό μαντήλι της, από παράθυρα άνοιχτά σέ εύσταλείς αναρριχητές.

Μιά όλόκληρη εκπαιδευτική «μεταρρύθμιση» δυναμιτίζεται σέ χρόνο δι άποδεικνύοντας τή σαθρότητα των έρειδμάτων της. Δυναμιστές, σαμποτάζ, όροι πολεμικοί πού προσπαθούν νά μπαλώσουν την ιδεολογική ανεπάρκεια, την πολιτική άρρυθμία, όροι πού, τελικά, καλύπτουν τίς ένδοκυβερνητικές (διάβαζε ένδοαστικές) διαστάσεις γιά τό συγκεκριμένο θέμα και πού φανερώνουν πώς ναί, δυνατή ή παρέμβαση, αλλά όχι όπως και άπ' όπου οι επιθυμίες μας ύπαγορεύουν.

'Η έμπορία των θεμάτων των εξετάσεων Λυκείου, σέ πανελλαδική κιάλας κλίμακα, δέν είναι παρά σύμπτωμα, ένα, της νοσοσύσης και νοσηρής κρατικής μηχανής. Γιά τά σημεία ψάχνουν οι γιατροί, οι γλωσσολόγοι, και (έδώ μās μπερδένει τό δέον) οι άριστεροί.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Β. Θρησκεία

«Πάνω σέ μιά κασέλα τεμάχιζαν τόν Άγιο»· «Τό φίλμ-δόμβα “θάβει” τόν Πρεδέζης»· «Ο Ρασπούτιν πρωτοσύγκελος».

Άγιεμπορία, άγιοσυλία, ιεροσυλία, βεδήλωσις και άλλα εΰηχα και εΰσομα. Τό άσχημο; Οί ιδεοκράτες πνευματικοί ταγοί μας υπερκέρασαν μέ τούτες τίς χειρονομίες τους τόν έντιμον ύλισμό τών καθωσπρέπει ύλιστών.

Βεβαίως, ή πελώρια διαφορά ανάμεσα στην επί χρήμασι έκθεση γιά προσκύνημα του όποιου σκηνώματος και τή μεγαλειώδη προσπάθεια νά αποδειχθεί έμπρακτα ή αξία και ή χρηστικότητα του ανθρώπινου κορμιού, καταντάει δυσδιάκριτη στά μάτια προκατειλημμένων άθέων. Νύν απολύεις τόν δουλον σου δέσποτα, δι πολλά μοναστήρια καρτεράν τόν προσάτη τους. Τό δράμα, κάθε άλλο παρά θεϊον, ανακαλεί στη μνήμη τά άπέραντα δάση πού χρειάστηκαν γιά νά κατασκευαστεί ο στανρός του Έμμανουήλ του Ναζωραίου.

Τό λαμπρό (παρά)δειγμα χριστιανικής μεγαλοσύνης συμπληρώνει ή μέχρις αυτόθυσιās παραχώρηση τών μοναστηριακών τοιφλικιών στους πένητες αυτου του τόπου (έχασες Κοσμά Αιτωλέ, έχασες). Άς συνυπολογιστεί ακόμα ή έν πλήρει ώραιότητι παρθενία τύπου Πρεδέζης – έψεύσθης Καρυωτάκη, έψεύσθης – όπου ή μή-φυσική κανονοθεσία ύπονοεί και χωροτάσει «παρά φύσιν» άπόπειρες.

Γ. Άθλητισμός

«Μου τά ΄διναν, δέν τά ΄παιρνα»· «Φωνή λαου όργή Θεου»· «Όχι: δόμβα στό πρωτάθλημα».

Περβόλι γιά άρκούντως άκάθαρτα χέρια και ένκνήμιδες νέους. Τό άρχαϊον εκείνο άθάνατο πνεύμα καιρός ν΄ αυτοκτονήσει ή, τουλάχιστον, νά δηλώσει εύθαρως τό ψεύδος: Δέν ήταν ά-σκοπη ή συμμετοχή στους άγώνες της Όλυμπίας. Δέν ήταν άγνή και άθώα. Τί δόξα μεταφράσιμη, τί άπολαυές, τί γκρέμισμα τειχών, τί στήσιμο άγαλμάτων, τί τιμή στό παλικάρι. Άπλούστατα: ο πρώτος πρόγονος-δρομέας έτρεξε γιά νά ΄βρει προστασία στη σπηλιά του άπ΄ τή βροχή, πέταξε τήν πέτρα σκοπεύοντας τ΄ άγρίμι, πήδησε τό ρέμα κερδίζοντας χρόνο. Φυσικά, όχι ά-χρηστα, όχι ά-βουλα. Όλα τ΄ άλλα, ιδεοληπτικά μπαλώματα, συνηγορία στα περι άσπίλων πρωταρχών.

Και τώρα, οί άγώνες της Κυριακής...

α) Η έξέδρα, τό πλήθος. Προγραμματισμένη και τακτοποιημένη έκτόνωση. Ό διευθυντής ορχήστρας πετώντας τά συνθήματα, λήμμα άπ΄ τήν εγκυκλοπαίδεια «Η διαδήλωση και πώς νά περάσουμε τή γραμμή μας». Χοντρές κουδέντες, επιδεδαιωτικές του άνδρισμου ήμών και της ύμών ύστέρησης.

β) Οί ποδοσφαιριστές. Έτσι κι άλλιως ο πρώτος έπαινος, ο έπαινος της άγοράς, έμπεριέχει όπωσδήποτε τό «λαϊκό» χαρακτηρισμό του όμοφυλόφιλου. Η ποιότητα της τάδε κίνησης, ύποδηλώνεται άπό τά έν άρχή προστιθέμενυ «νά ρέ...» ή «ρέ τόν...».

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Τό σωματείο τους, όντας μέσα στίς συμπληγάδες του επιφανούς παλαιμάχου, νυν δικηγόρου, και τής ύψηλής φροντίδας του – και έδω πρωτοπόρο – ΚΚΕ δέν άρκεσε.

Κι έτσι, μέ ισχνή τήν έλλίδα επαγγελματικής τακτοποίησης πού θά σήμαινε οίκονομική έπάρκεια μέχρι τάς δυσμάς του βίου τους, θ' αντιμετώπισουν τόν πειρασμό. Ο χρηματισμός δέν είναι έξυπαρχής τό κακόν· όταν όμως ό διασυρμός προεξοφλείται, εάν και εφόσον μάλιστα ενδίδοντας δώσουν και δείγματα τής προσωπικής τους δοκιμασίας, γίνεται άνόητος.

γ) Οί απέξω. Ουδέν σχόλιον, μιάς και ετούτοι είναι στά μέσα και στά έξω, οί μονίμως νικητές, οί ρυθμιστές τών όρέξεων άθλητών και φιλάθλων. Δείγμα τής τόλμης τους: Κατάφεραν ν' αναδείξουν τόν άγώνα τής Ηρακλειώτικης ομάδας συνέχεια τής Μάχης τής Κρήτης, ίσοδύναμο τών αντιθασικών και αντιαρχαιοεξαγωγικών κινητοποιήσεων· ό Μινώταυρος, δυστυχώς, άφέθηκε στην ήσυχία του. Έπόμενο· ή φροντισμένη ιδεολογική ένδεια άρπάζει τό πρώτο ξεροκόμματο πού πυροδοτεί, τό λιγότερο, τά ανακλαστικά μας.

Η μετατροπή τών άθλητικών συλλόγων σέ άνώνυμες εταιρείες, θά έκλογικεύσει πιθανότατα τούς όρους τής έμποροπανήγυρης. Ο άρχαιότερος τρόπος για νά αποκτήσεις ταξική συνείδηση είναι ν' αποκτήσεις εργοδότη.

Έμπορία, δωροδοκίες, σκάνδαλα, αρχαιοκαπηλία, επιτροπές ξρευνας, ανακρίσεις, δικογραφίες, άτομικές πρωτοβουλίες, συναλλαγές, ανταλλαγές, όλα δσα στοιχειοθετούμενα και διαπλεκόμενα καταφέρνουν, άν μή τί άλλο, νά μάς άπαλλάξουν άπ' τόν εφησυχασμό μας, βαραινοντας τίς άποσκευές τών διακοπών μέ δυό τρία βιβλία «περί νεοελληνικής κοινωνίας».

Παιδεία, θρησκεία, άθλητισμός. Ίδεολογικοί μηχανισμοί; Γνωστόν. Του κράτους; Συζητήσιμο. Συζητήσιμο, άφου έμείς επιμένουμε έν πλήρει συγχύσει, πλην όχι άθωοι.

Η άμφισβήτηση, και μόνη αυτή, δέν συνιστά άλλοθι, μήτε φυσικά ή μεσσιανική διόγκωση τών ευθυνών.

Παντελής Μπουκάλας

Νομική παιδεία και πολιτική*

του 'Αριστόβουλου Μάνεση

Συνηθίζεται να λέγεται – παλαιότερα ήταν θέσφατο – ότι η πολιτική δέν έχει θέση στο Πανεπιστήμιο, επειδή ακριβώς ή επιστήμη είναι, ή πρέπει να είναι, άπολιτική. Ίσως, λοιπόν, να ήχει κάπως παράξενα και τό θέμα πού μου ανέθεσε ή Σχολή μας να εισηγηθώ στα πλαίσια του εορτασμού τής πεντηκονταετηρίδας τής: «Νομική παιδεία και πολιτική».

I

Θά ήθελα, πρώτα-πρώτα, να όριοθετήσω τό θέμα μου, επιχειρώντας ένα στοιχειώδη και πρόχειρο προσδιορισμό τών έννοιών πού τό συνθέτουν. Όλες τους έχουν, βέβαια, τό μειονέκτημα ότι είναι άσαφείς και άμφιλεγόμενες παρ' όλο πού είναι – ίσως επειδή είναι – πολυσυζητημένες: Τούτς ισχύει και για τό επίθετο «νομικός» – πού παράγεται από τή λέξη «νόμος», πού σημαίνει βασικά τό γραπτό δίκαιο (πρόκειται για τή διδασκαλία τής νομικής επιστήμης ή τής επιστήμης του δικαίου) – και για τόν όρο «παιδεία» και για τόν όρο «πολιτική».

Νομίζω, ωστόσο, ότι χονδρικά σέ καθεμιά άπ' αυτές τίσ έννοιες υπάρχει ένας πυρήνας κάποιας κοινής άποδοχής, ένα *minimum* κάποιας σύμπτωσης άποψεων. Έάν, λοιπόν, *παιδεία* είναι γενικά ή λειτουργία πού άποβλέπει να εντάξει τό νέο άνθρωπο σέ ένα ιστορικά καθορισμένο πνευματικό, κοινωνικό και οικονομικό συγκρότημα (όπως τήν όρίζει ό Ε. Παπανούτσος), ή *εκπαίδευση* – διότι κατά κυριολεξία για εκπαίδευση πρόκειται εδώ – είναι ή θεσμοθετημένη από τό κράτος μορφή παιδείας πού παρέχεται στά σχολεία και στά Πανεπιστήμια. Η δέ νομική παιδεία, ή, καλύτερα, ή νομική εκπαίδευση πού παρέχεται από τίσ Νομικές Σχολές τών Πανεπιστημίων έχει ως αντικείμενο κυρίως τή νομική κατάρτιση τών φοιτητών, δηλαδή τήν παροχή – μέ τήν επιστημονική διδασκαλία και έρευνα – νομικών γνώσεων ιδίως περί του ισχύοντος δικαίου, δηλαδή *βασικά περί τών ισχύόντων νόμων*, μέ κύριο σκοπό τήν χρησιμοποίησή τους μέσα σέ ένα δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό. Τέλος, ως προς τόν όρο «πολιτική», πρέπει να σημειώσω ότι τό επίθετο πολιτικός -ή -ό, παράγωγο από τή λέξη «πόλις», πού σήμαινε στήν έλληνική αρχαιότητα τά κρατίδια τής εποχής εκείνης, υποδηλώνει καθετί πού προσιδιάζει στήν *κρατικά οργανωμένη κοινωνική*

συμβίωση. Η πολιτική αναφέρεται κατεξοχήν στήν *έξουσία* του κράτους, στήν κρατική έξουσία, πού ονομάζεται και *πολιτική έξουσία*. Ό όρος «πολιτική», γενικότερα, σημαίνει τό ένγένη πολιτικό φαινόμενο, δηλαδή καθετί πού έχει σχέση μέ τό πολιτικό «είναι» και τό πολιτικό «δέον», δηλαδή μέ τήν πολιτική έξουσία: τήν οργάνωσή της, τήν άσκηση της, τήν έπιβολή της, τήν έξυπνέρεσή της, τήν ύποστήριξη της, τήν άμφισβήτησή της, τή διεκδίκησή της, τήν άνατροπή της, τήν κατάκτησή της. Όλα αυτά είναι *πολιτικά* φαινόμενα ή φαινόμενα του πολιτικού βίου και συνθέτουν τήν εύρεία έννοια τής πολιτικής. Έξάλλου, μία τρέχουσα στενότερη έννοια τής πολιτικής έντοπίζεται στήν ένταξη σέ ένα συγκεκριμένο πολιτικό σχηματισμό και ειδικότερα σέ ένα πολιτικό κόμμα, για τήν άμεση ή έμμεση επιδίωξη ενός ή περισσότερων από τούς στόχους πού έπίσημανα και πού αναφέρονται στήν πολιτική έξουσία.

Η νομική επιστήμη – ή επιστήμη του δικαίου – άρα και ή νομική παιδεία και εκπαίδευση, έχουν έξ όρισμού άμεση σχέση μέ τήν πολιτική. Άρκει να θυμίσω όρισμένα θεμελιακά δεδομένα:

α) Η πολιτική έξουσία, για να ύπάρξει σάν τέτοια πρέπει:

i) Να έχει ικανότητα άποτελεσματικής έπιβολής: να μπορεί να κάμψει κάθε άλλη θέληση πού τής αντίτασσεται. Και διαθέτει προς τούτο ή πολιτική έξουσία τό «μονοπώλιο του καταναγκασμού» (κατά τόν Jhering) ή τό «μονοπώλιο τής νομιμοποιημένης φυσικής βίας» (κατά τόν Μ. Βέμπερ).

ii) Να οργανώσει τόν τρόπο τής άσκησης της. Και τόν οργανώνει ακριβώς μέ κανόνες δικαίου, μέ νομικούς κανόνες. Έτσι αυτοπεριορίζεται, αυτοδεσμεύεται να μή ενεργεί αυθαίρετα, αλλά « όταν και όπως ό νόμος όρίζει». Και γίνεται (τυπικά) *νόμιμη* (*legale*). Άμεση λοιπόν ή σύνδεση τής πολιτικής μέ τούς νόμους, μέ τό δίκαιο.

iii) Να εξασφαλίσει ένα *minimum* άποδοχής και συγκατάθεσης τών έξουσιαζομένων, όποτε κατά κυριολεξία *νομιμοποιείται* (ουσιαστικά): άποκτά, πέρα από τήν *legalitas*, τήν *legimititas*. Και από *potestas* (άπλή δύναμη) γίνεται *auctoritas* (αύθεντία ή Άρχή), άποκτά δηλαδή τό «δικαίωμα» να διατάζει και να έξαναγκάζει σέ συμμόρφωση.

6) Η σημασία τών νομικών κανόνων, δηλαδή του δικαίου, για τήν πολιτική έξουσία – και για τήν πολιτική ένγένη – προκύπτει από τήν ίδια τήν φύση τους. Τό δίκαιο είναι *κοινωνικοπολιτικό φαινόμενο*. Είναι ένα σύστημα καταναγκαστικών κανόνων πού ρυθμί-

* *Κείμενο εισήγησης στο Συνέδριο για τά 50 χρόνια τής Σχολής Νομικών και Οικονομικών Έπιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (3-6 Μαΐου 1979).*

ζουν δεδομένες κοινωνικές σχέσεις και πού την τήρηση τους επιβάλλει και εξασφαλίζει με κυρώσεις ή κρατική - πολιτική - εξουσία. Μέ τους κανόνες δικαίου, τούς νομικούς κανόνες, μεθοδεύεται ή συστηματική και οργανωμένη επιβολή της θέλησης των κρατούντων και ή συντήρηση και αναπαραγωγή των δεδομένων κοινωνικοπολιτικών σχέσεων. Ταυτόχρονα όμως εξασφαλίζεται αντίστροφα και ή προστασία των εξουσιαζομένων από αυθαιρέσεις της πολιτικής εξουσίας, στο μέτρο πού οι κανόνες δικαίου συνεπάγονται τήν (αυτο)δέσμευσή της να άσκειται σύμφωνα με αυτούς, ώστε οι κυβερνώμενοι να γνωρίζουν και να μπορούν έτσι να προβλέψουν και άναμετρήσουν τις συνέπειες της εκάστοτε συμπεριφοράς τους. Η σχέση μεταξύ νομικής και πολιτικής δραστηριότητας κυβερνώντων και κυβερνωμένων, άρα και οι σχέσεις μεταξύ νομικής επιστήμης και παιδείας άφενός και πολιτικής άφετέρου είναι, προφανώς, άνεπίδεκτες σοδαρών άμφισθητήσεων.

II

Έχει, βέβαια, επισημανθεί από τον Μάρξ και τον Ένγκελς ότι οι νομικές σχέσεις είναι τυποποιημένες κοινωνικές σχέσεις πού έχουν τή ρίζα τους στις υλικές συνθήκες ύπαρξης των ανθρώπων και ειδικότερα στον τρόπο παραγωγής των οικονομικών αγαθών. Τό δίκαιο πού ισχύει κάθε φορά εκφράζει, σε τελευταία άνάλυση, τή θέληση και έξυπηρετεί, κατά βάση, τά συμφέροντα της οικονομικά κυρίαρχης τάξης. Αυτό όμως ήέν σημαίνει ότι τό δίκαιο, ή έννομη τάξη, είναι άπλή άντανάκλαση των οικονομικών-παραγωγικών σχέσεων, όπως νομίζεται από μία άπλοϊκή, μηχανιστική, υπεραπλουστευτική αντίληψη για τις σχέσεις μεταξύ οικονομικής ύποδομής και νομικοπολιτικής ύπερδομής. Τό κρατούν κοινωνικοοικονομικό σύστημα θέτει άπλώς τά πλαίσια μέσα στα όποια διαμορφώνεται τό δίκαιο. Οι σχέσεις τους όμως είναι άμφίδρομες. Η νομικοπολιτική ύπερδομή, δηλαδή τό δίκαιο και τό κράτος, διαθέτουν μία σχετική άυτονομία. Γι' αυτό και μπορούν να έπενεργούν άναδραστικά πάνω στην κοινωνικοοικονομική ύποδομή. Έτσι, τό δίκαιο - οι νομικοί κανόνες - δέν είναι μόνο διαπιστωτικοί, αλλά, σε όρισμένες συγκυρίες, μπορούν να άποθούν και διαπλαστικοί κοινωνικών σχέσεων. Ύποδομή και ύπερδομή συναπαρτίζουν μία διαλεκτική ένότητα, στο πλαίσιο της οποίας άλληλεξαρτώνται και άλληλοεπηρεάζονται (όπως κατέδειξε ιδίως ο Γκράμσι). Έξηγουμαι: Στη διαλεκτική πορεία του ιστορικού γίνεσθαι τό εκάστοτε ισχύον δίκαιο δέν εκφράζει και δέν διασφαλίζει άπλώς όρισμένο τρόπο παραγωγής και συγκεκριμένη κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα. Δέν λειτουργεί μόνο συντηρητικά ή άντιδραστικά, όπως πολλές φορές επιπóλαια νομίζεται, αλλά και προωθητικά ή προοδευτικά. Έμπεριέχει έσωτερικές άντινομίες και κυοφορεί μέσα του τις δυνάμεις πού θά τις ξεπεράσουν. Καθώς άκριβώς μπορεί να επιβραδύνει, έτσι ενδέχεται και να επιταχύνει τήν εξέλιξη και τήν υπέρβασή τους. Ίδιαίτερα σε ιστορικές φάσεις μεταβατικές, όπως συμβαίνει να είναι ή εποχή μας, όρισμένοι νομικοί κανόνες και θεσμοί δέν έξυπηρετούν μόνο - και πέρα από ένα σημείο δέν έξυπηρετούν πιά - τήν κυρίαρχη τάξη πού τούς είχε θεσπίσει. Μπορούν να λειτουργή-

σουν αντίστροφα έναντίον της· και από έργαλεία έπιβολής της έξουσίας των κρατούντων να χρησιμοποιηθούν σαν μέσα περιστολής, άποδυνάμωσης και έμπρακτης άμφισθητήσης της έξουσίας τους εκ μέρους των άρχομένων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι συνταγματικοί κανόνες πού προστατεύουν τά άτομικά και πολιτικά δικαιώματα: άν άρχικά, όταν θεσπίστηκαν, άνταποκρίνονταν στα συμφέροντα της άνερχόμενης τότε άστικής τάξης, σήμερα τείνουν να στραφούν έναντίον της στο βαθμό πού ή άσκησή τους προωθεί τά συμφέροντα των λαϊκών μαζών και διακυβεύει τήν κυριαρχία της. Έτσι έξηγείται και ή σύγχρονη τάση για περιστολή, άναστολή ή κατάλυση των πολιτικών και άτομικών ελευθεριών εκ μέρους των κρατούντων.

Όλα αυτά συμβαίνουν γιατί τό δίκαιο - ή έννομη τάξη - παράλληλα με τις δύο βασικές λειτουργίες του, τή ρυθμιστική - καταναγκαστική και τήν ιδεολογική - νομοποιητική, είναι και «χώρος» (πεδίο) διεξαγωγής των κοινωνικοπολιτικών άνταγωνισμών: είναι ο χώρος όπου συγκρούονται τά προνόμια των κρατούντων και οι διεκδικήσεις των εξουσιαζομένων. Έάν τά κατεστημένα προνόμια και δικαιώματα έχουν νομικό χαρακτήρα, τά προβαλλόμενα κοινωνικά οικονομικά ή πολιτικά αίτήματα παίρνουν και αυτά νομικό χαρακτήρα, έφόσον τείνουν στη θέσπιση, κατάργηση ή τροποποίηση αντίστοιχων κανόνων δικαίου. Τό αίτημα π.χ. της έργατικής τάξης για όκτάωρη ήμερήσια έργασία - ή, παλαιότερα, τό αίτημα για τήν άπαγόρευση της έργασίας, σε βιοτεχνίες ή έργοστάσια, παιδιών κάτω των όκτώ χρόνων, πού θεωρήθηκε έπίτευγμα όταν καθιερώθηκε νομοθετικά στη Γαλλία τό 1841! - είχε άσφαλώς πολιτικό χαρακτήρα έφόσον απέβλεπε στη νομική θέσπιση του όκτάωρου. Και σήμερα τό όκτάωρο άποτελεί ισχύουσα νομική διάταξη, της οποίας ή τήρηση - ή αντίθετα ή προσπάθεια για τήν κατάργηση ή τήν καταστρατήγησή της - έχει και πάλι πολιτικό όπωσδήποτε χαρακτήρα.

Η πολιτική διάσταση του δικαίου είναι τόσο άναμφισβήτητη όσο και ή νομική διάσταση της πολιτικής. Όποιος παραβλέπει ή υποτιμά είτε τή μία είτε τήν άλλη, άποπροσανατολίζεται και άποπροσανατολίζει, τόσο στο πολιτικό όσο και στο νομικό έπίπεδο. Η άντικειμενικά ύπάρχουσα σύνδεση και σύνθεση δικαίου και πολιτικής άπορρέει βασικά από τό γεγονός ότι τό δίκαιο - έστω και άν ύποθεθεί ότι δέν είναι πάντοτε «τό του κρείττονος συμφέρον» κατά τον Θρασύμαχο, ή θέληση της κυρίαρχης τάξης κατά τον Μάρξ ή ή «πολιτική της βίας» κατά τον Jhering - πάντως θεσπίζεται βασικά από τήν πολιτική έξουσία και ρυθμίζει καταναγκαστικά με τούς κανόνες του τήν κρατικά οργανωμένη κοινωνική συμβίωση.

III

Μέ αυτά τά δεδομένα, έρωτάται: Άυτή τήν πολιτική διάσταση του δικαίου πώς τήν άντιμετωπίζει ή νομική επιστήμη και ειδικότερα ή νομική επιστήμη πού λειτουργεί μέσα στα Πανεπιστήμια, ως νομική παιδεία και εκπαίδευση;

Η κρατούσα αντίληψη κάνει άφαίρεση της πολιτικής διάστασης του δικαίου, τήν παραμερίζει και τήν άγνωρίζει. Έξετάζει τό ισχύον δίκαιο καθ' έαυτό, περι-

γράφει, αναλύει, ταξινομεί και τυποποιεί τούς κανόνες και τούς θεσμούς του, οι οποίοι έχουν ήδη με τη σειρά τους τυποποιήσει τις κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις. Έτσι, με θεωρητικές νοητικές κατασκευές αποκόπτεται ή νομική επιστήμη από την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα. Ακόμη περισσότερο: η νομική τυπολογία παραμορφώνει την κοινωνική πραγματικότητα και συγκαλύπτει την πολιτική διάσταση των νομικών φαινομένων, κρύβοντάς την πίσω από προπέτασμα νομικών τύπων και έννοιών.

Αυτά συνέβαιναν «καθ' υπερβολήν», παλαιότερα όταν κυριαρχούσε στη νομική επιστήμη ή λεγόμενη Έξηγητική Σχολή, που περιοριζόταν στο κείμενο των νόμων ή των κωδίκων προσπαθώντας να διαγνώσει τη θέληση του νομοθέτη με γραμματική και λογική έρμηνεία. Εάν στο ιδιωτικό δίκαιο επικρατούσαν οι λεγόμενοι πανδεκτιστές, στο δημόσιο δίκαιο αντίστοιχη είναι η περίπτωση της Σχολής της «ελευθέρης έρμηνείας του δικαίου», που ίδρυσε ο Francois Génv, ή των διαφόρων λεγομένων κοινωνιολογικών ή ρεαλιστικών σχολών, ήταν βέβαια πιο προσγειωμένες αλλά βασικά άγνοούσαν την πολιτική διάσταση των νομικών φαινομένων και απέφευγαν την κριτική τους αντιμετώπιση. Τό ίδιο συμβαίνει με τό νομικό θετικισμό, τουλάχιστον όπως τον διαμόρφωσε ο θεωρούμενος ως κυριότερος εκπρόσωπός του, ο Kelsen, που υποστήριξε με τη λεγόμενη κανονοκρατική (normativiste) ή «καθαρή» θεωρία του δικαίου, τον αποχωρισμό του δικαίου από την κοινωνική του ύποδομή και έτσι απέληξε σε ένα άκραίο τυπικισμό (φορμαλισμό). Με τό φορμαλισμό αυτό δέν πρέπει να συγγέεται ο καλώς νοούμενος θετικισμός που δέχεται μέν ότι «ο νόμος είναι νόμος» αλλά δέν αποκλείει όπωσδήποτε την έρευνα των κοινωνικών και άλλων περιστάσεων, στο πλαίσιο των οποίων θεσπίστηκε ο νόμος, ώστε να τον έρμηνεύσει σωστά.

Ο νομικός θετικισμός εμφανίστηκε και επικράτησε ως ύγιής αντίδραση προς τις διάφορες και ποικίλες θεωρίες του φυσικού δικαίου. Αυτές, κατά τόν 17ο και τόν 18ο αιώνα, έπαιξαν μέν προοδευτικό και επαναστατικό ρόλο, αντιμετωπίζοντας ιδίως κριτικά τό τότε ισχύον δίκαιο των μοναρχικών καθεστώτων, που τό κατάγγειλαν ως αντίθετο μέ τις έπιταγές του ανώτερου υπερθετικού, όρθου ή φυσικού δικαίου, δηλαδή ως δίκαιο «παρά φύσιν», και διευκόλυναν έτσι την κατάλυσή του. Στο πλαίσιο όμως των καθεστώτων που εγκαθιδρύθηκαν στη συνέχεια, οι θεωρίες του φυσικού δικαίου όχι μόνο δέν αντιμετώπισαν κριτικά τούς άστικους νομικούς θεσμούς, αλλά τούς θεωρούν συνήθως ως έναρμονισμένους - ή πάντως ως τείνοντες να έναρμονιστούν - προς τις έπιταγές του φυσικού δικαίου, προς την Ίδέα του δικαίου ή της Δικαιοσύνης. Έτσι τούς έξιδανικεύουν και τούς ένισχύουν, προσδίνοντας σ' αυτούς κύρος πάγιο και άκατάλυτο. Καί, όπως σωστά έχει πάρατηρήσει ο Kelsen, «έτσι έξηγείται για ποιό λόγοι οι έκάστοτε κρατούντες εύνοούν τις ιδεαλιστικές κοσμοθεωρίες». Η διαπίστωση αυτή ισχύει, βέβαια, και για τη μετα-

πολεμική αναζωόγνωση των θεωριών του φυσικού δικαίου, ιδίως στη Γερμανία, μέ την ύποστήριξη απόφρων για «θετικοποίηση» ενός υπερθετικού ή προσυνταγματικού δικαίου που έπιβάλλει την προοτασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας κτλ. Η έκσυγχρονισμένη αυτή νέα έκδοση του λεγόμενου φυσικού δικαίου εμφανίστηκε σάν αντίδραση - δυσμη - προς τό τυραννικό έθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς, για την επικράτηση και την εφαρμογή των έπιταγών του όποίου θεωρήθηκε ότι έφταιγε ο νομικός θετικισμός! Καί μορφοποιήθηκε μέ τις θεωρίες περί «άντι-συνταγματικών συνταγματικών κανόνων» (verfassungswidrige Verfassungsnormen), οι όποιες συννεπάγονται την ανάθεση σε μία ομάδα ήλικιωμένων κυριών, που άποτελούν τό γερμανικό Όμοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, της άρμοδιότητας να κηρύσσουν «άντισυνταγματικές», και συνεπώς άνίσχυρες και άνεφάρμοστες όρισμένες διατάξεις, όχι μόνο νόμων αλλά και του ίδιου του Συντάγματος εάν τις κρίνουν αντίθετες προς κάποιες - άκαθόριστες, ρευστές και έπιδεκτικές ύποκειμενικών έκτιμήσεων - δήθεν ύπερσυνταγματικές ή προσυνταγματικές «άρχές». Έτσι, ή τυπικά δικαστική αλλά ούσιαστικά πολιτική κρίση συντεταγμένων κρατικών όργάνων τίθεται πάνω από τη ρητά έκφρασμένη θέληση του συντακτικού νομοθέτη - και κατισχύει αυτής - χωρίς ώστόσο τούτους να παύει να θεωρείται φορέας της λαϊκής κυριαρχίας...

IV

Κοινός παρανομαστής όλων των παραδοσιακών μεθόδων νομικής σκέψης - έρευνας, έρμηνείας και διδασκαλίας του δικαίου -, άρα και νομικής παιδείας, είναι ότι περιορίζονται στη λογική έπεξεργασία των νομικών έννοιών, κανόνων και θεσμών, διατάξεων και διαδικασιών, κατά τρόπο «άφαιρετικό», ξεκομμένο από τις κοινωνικές τους καταβολές και τις πολιτικές τους έπιπτώσεις. Καί έναδρύνονται αυτές οι μέθοδοι νομικής σκέψης ότι έτσι «δέν κάνουν πολιτική», που τη θεωρούν περίπου σάν μίasma που νοθεύει την «καθαρότητα» και την «ούδετερότητα» της επιστήμης. Καί όμως, ή επιστήμη, είτε ως θεωρία ή έρευνα είτε ως διδασκαλία ή συγγραφή, λειτουργώντας πάντα στο πλαίσιο ενός δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού, είναι αντικειμενικά και αναπόφευκτα - άσχετα άν συνειδητά ή όχι, - κοινωνικά προσδιορισμένη. Άρα δέν μπορεί να είναι στην ούσία της ούτε «ούδετερη» ούτε «άπολιτική». Τούτο φαίνεται και από τις έπιλογές των θεμάτων - ούσιωδών ή έπουσιωδών, φλεγόντων ή μή - που έρευνά και πραγματεύεται ή μέ τά όποια αποφεύγει να άσχοληθεί (χαρακτηριστικό παράδειγμα ο θεσμός της εκτόπισης, για τόν όποιο, σε έποχή που ή εφαρμογή του άποτελούσε ένα από τά κυριότερα γνωρίσματα του δημόσιου δίου, και μετά τό Σύνταγμα του 1952, ή από καθέδρας έπιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου δέν έλεγε τίποτε, στά δε σχετικά έγχειρίδιά της, στο κεφάλαιο περί προσωπικής έλευθερίας, δέν γινόταν καν μνεία ή γινόταν μόλις μέ μισή φράση, παρεμπιπτόντως και άνωδύνως, άχρόως και άόσμως).

Η έπίσημη νομική επιστήμη νομίζει - ή κάνει πώς νομίζει - ότι κρατιέται έτσι μακριά από την άγορά (άπό τά άγοραία συμφέροντα και τά πάθη του «χύδην όχλου») και απομονώνεται, αυτάρκης και αυτά-

ρεσκη, στην καθαρότητα, την «ἀπολιτικότητα» και την «ἀντικειμενικότητα» της.

Σ' αυτή την άριστοκρατική – και ουσιαστικά αντιδημοκρατική – νοοτροπία της επίσημης νομικής επιστήμης αντιτοίχει, στο επίπεδο της νομικής παιδείας, ο θεσμός της «ἀπό καθέδρας» διδασκαλίας, που λειτουργεί βασικά σάν μονόλογος και περιορίζεται στην ἀφ' ὕψηλου περιγραφή και ἀνάλυση τῶν νομικῶν κειμένων και στή μετάδοση γνώσεων που ἐντοπίζονται σέ νομικές κατηγορίες και θεωρητικές κατασκευές ἀφαιρετικές τῶν συγκεκριμένων κοινωνικῶν σχέσεων. Καί ὁ φοιτητής ἀντί νά ἔχει περιθώρια πρωτοβουλίας, ἀτενέργειας και προβληματισμοῦ, ἐθίζεται σέ μία παθητική, ἀκριτη και ἀνεύθυνη ἀποδοχή αὐτῶν τῶν γνώσεων. Ἡ δέ ἐπιστημονική του κατάρτιση εἶναι, τελικά, θέμα μόνο ἀπομνημόνευσης. Μ' αὐτό τόν τρόπο ἡ ἐπίσημη νομική ἐπιστήμη, ὡς νομική παιδεία, καταντᾶει μηχανισμός ἀναπαραγωγῆς τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας και παραγωγῆς στελεχῶν γιά τήν ἐπ' ἀνδρῶσιν τοῦ κρατοῦτος συστήματος. Ἐάν ὑποθεθεῖ ὅτι ὅλα αὐτά δέν εἶναι ἐνσυνείδητη ἐπιδίωξη, εἶναι πάντως ἀναγκαία συνέπεια τῆς «ἀπολιτικῆς» νοοτροπίας τῆς νομικῆς ἐπιστήμης που καθιλιώνει τούς διδασκόμενους σέ πνευματική ἀκηνοσία, στομῶνοντας τήν κριτική τους σκέψη και ἀποκλείοντας, μέ τήν «αὐθεντία», τήν ἀμφισβήτηση.

Ἐτσι ὁμως, ὄχι μόνο δέν προάγεται και δέν ἐμπλουτίζεται, ἀλλ' ἀντίθετα ἀναίρεται ἡ οὐσία τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας και διδασκαλίας, καθώς και τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας, που ἐξαγγέλλονται ὡστόσο στό Σύνταγμα μας (ἀρθρο 16 παρ. 1). Ἡ ἐλεύθερη ἐπιστημονική ἔρευνα και διδασκαλία – ἡ ἀκαδημαϊκή ἐλευθερία – ἀποβαίνουν φενάκη χωρίς κατοχυρωμένο δικαίωμα ἀμφισβόλιας και δικαίωμα διαφωνίας και δικαίωμα ἀμφισβήτησης, τόσο ἐκ μέρους τῶν διδασκόντων, όσο και ἐκ μέρους τῶν διδασκόμενων.

V

Ἡ κρατούσα ἀντίληψη γιά τήν ἀπολιτικότητα τῆς νομικῆς ἐπιστήμης και τῆς νομικῆς παιδείας συμβάλει ἀντικειμενικά στήν ἰδεολογική συγκάλυψη τῆς κοινωνικοπολιτικῆς πραγματικότητας και τῆς προβληματικῆς της, και ἐξυπηρετεῖ ἔτσι τήν καθοστηρικία τάξη. Στό μέτρο δέ που ἀποκλείει ἰδίως τήν κριτική του ἰσχύοντος δικαίου, ἀποβαίνει *πολιτική ὑπέρ του κατεστημένου*.¹ Πρόκειται ἐπομένως γιά *πολιτική ἐπιλογή και πολιτική θέση* ἡ και *πολιτική στράτευση*, ἡ ὅποια ἀπλῶς δέν λέει τό ὄνομά της...

Τό ἀντίθετο ἀκριβῶς συμβαίνει μέ τήν *κριτική θεώρηση* τῶν νομικῶν φαινομένων, ἡ ὅποια, μή περιοριζόμενη στήν «τεχνική» ἀντιμέτωπιση και ἐπεξεργασία τους, ἀναζητεῖ και ἀνατέμνει τούς κοινωνικούς προσδιορισμούς και τίς πολιτικές συνέπειες τῶν νομικῶν φαινομένων. Αὐτή ὁμως ἡ *κριτική μέθοδος* εἶ-

ναι ἀντικειμενικά ὑποχρεωμένη – ἀκόμη και ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι δέν θά 'θελε νά τό «διακινδυνεύσει» – νά ἀποκαλύπτει τήν ταυτότητά της. Ἐτσι, ἐνῶ ἡ πρώτη, ἡ κρατούσα μέθοδος μέ τίς διάφορες παραλλαγές της, καθώς εἶναι βολεμένη και ταυτισμένη μέ τό ἰσχύον καθοστώσ, μπορεί νά ἐμφανίζεται σάν πολιτικά οὐδέτερη, μέ ἐπίφαση ἀντικειμενικότητας, ἐπειδή δέν προβαίνει σέ ἀξιολογικές κρίσεις και δέ θίγει τά κακῶς κείμενα, ἡ δεύτερη, ἐπειδή ἀντιμετωπίζει κριτικά τούς κατεστημένους νομικούς θεσμούς, βλέπει νά τῆς προσάπτεται ἡ μομφή ὅτι κάνει ἔτσι πολιτική ἡ ὅτι εἶναι «στρατευμένη». Γεγονός εἶναι ὁμως ὅτι πραγματικά, ἐξ ἀντικειμένου, και οἱ δύο κάνουν πολιτική: ἡ πρώτη συντηρητική πολιτική, ἡ δεύτερη προοδευτική πολιτική. Διότι κάθε ἐπιστημονική δραστηριότητα, εἴτε ἐρευνητική εἴτε διδακτική εἴτε συγγραφική, ἐφόσον ἀναφέρεται σέ νομικούς θεσμούς που ἔχουν καθιδρυθεῖ ἀπό τήν πολιτική ἐξουσία και λειτουργοῦν στό πλαίσιο ἑνός κρατικά ὁργανωμένου κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, ἔχει ἀναγκαστικά *πολιτική διάσταση*. Ὁ μύθος τῆς ἀπολιτικῆς ἐπιστήμης και παιδείας, και εἰδικότερα τῆς ἀπολιτικῆς νομικῆς ἐπιστήμης και νομικῆς παιδείας, δέν ἔχει πιά σήμερα πέρας, ἰδίως στούς φοιτητές. Καί τό βρῶσκω πολύ εὐλογο.

Ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας χαρακτηρίζεται ἀπό ἐντονο κρατικό παρεμβατισμό, ἀπό τήν πολιτικοποίηση τῆς οἰκονομίας και τήν ἐπιστημονικοποίηση τῶν σχέσεων παραγωγῆς και τῶν σχέσεων κυριαρχίας. Ἀποτέλεσμα: ἡ *ἐπιστήμη γίνεται κινητήρια δύναμη*, ὄχι μόνο τῆς τεχνικῆς, ἀλλά και τῆς κοινωνικοπολιτικῆς προόδου. Μέ αὐτά τά δεδομένα εἶναι πιά ἀντικειμενικά ξεπερασμένη ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἐξαντλεῖται στή σκέψη και ὅτι δέν ἔχει σχέση μέ τήν ἐμπρακτη συμπεριφορά.

Κοινός τόπος εἶναι πιά σήμερα, ὅτι δέν ὑπάρχει ἐπιστημονική θέση ἡ ἐπιστημονική ἔρευνα ἡ ἐπιστημονική παραγωγή – ὄχι μόνο στίς κοινωνικές, ἀλλά και στίς φυσικές ἐπιστήμες – χωρίς πολιτικές ἐπιπτώσεις, δηλαδή χωρίς πολιτική σημασία. Αὐτό ἰσχύει ἰδιαίτερα στό χώρο τῆς νομικῆς ἐπιστήμης και εἰδικότερα τοῦ δημοσίου δικαίου και μάλιστα τοῦ συνταγματικοῦ, τοῦ ὁποίου τά θέματα ὄχι ἀπλῶς «ἀπτονται» τῆς πολιτικῆς, ἀλλά εἶναι ἐξ ἀντικειμένου σαφῶς πολιτικά, ἀφού ἀνάγονται κατεξοχῆν στή συγκρότηση και στήν ἀσκηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Τοῦτο ὁμως δέν σημαίνει ὅτι ὁ πανεπιστημιακός δάσκαλος δέν δικαιούται νά ἔρευνᾶ ἡ νά παίρνει θέση ἀκόμη και – προπάντων – σέ φλέγοντα θέματα και ὅτι δέν πρέπει νά μαρτυρεῖ «χωρίς φόβο και χωρίς πάθος» γιά τό κατά τή γνώμη του ἐπιστημονικά ὀρθό, γιά νά μήν παρεξηγηθεῖ – ἰδίως ἀπό τούς πολιτικούς! – ὅτι κάνει πολιτική. Ἀντίθετα, εἶναι δέβαιο ὅτι *κάνει* πολιτική, και μάλιστα «κονφορμιστική» ὑπέρ τῶν ἐκάστοτε κρατούντων, ὅταν σπαίλνει. Διότι ἡ σιωπή γίνεται τότε – και γι' αὐτόν ἀλλά και γι' αὐτούς – χρυσός και λίβανος και σμύρνα...

VI

Πιό συγκεκριμένα: ἡ νομική ἐπιστήμη – και ἡ νομική παιδεία – δικαιούται και ὀφείλει νά προσπαθεῖ νά προσεγγίσει και συλλάβει τήν κοινωνικοπολιτική διάσταση τῶν νομικῶν θεσμών, κανόνων και διατάξεων. Εἶναι γι' αὐτήν θέμα ἐπιστημονικῆς εὐθύνης,

1. Βλ. σχετικά Ἄρ. Μάνεση, Ἡ συνταγματική προστασία τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας (περιοδικό Ὁ Πολίτης, τεῦχος 6, Νοέμβριος 1976, σ. 28 ἐπ., και ἀνάτυπο σ. 44 ἐπ.). Πρβλ. και Δ. Εὐρυγένη, Πανεπιστημιακή διδασκαλία και Πολιτική (Ἄρμενόπουλος, 1975, σ. 1 ἐπ.), Δ. Τσάτσου, Προβλήματα δημοκρατίας (1973) σ. 33 ἐπ. Πρβλ. ἐπίσης Γ. Κουμάντου, Τά ἀπολιτικά (Τό Βήμα, 17.12.1978).

άλλα – και δέν υπάρχει λόγος νά μὴν τό πῶ – και πολιτικῆς εὐθύνης. Ὅποιος μιλάει γιά διαχωρισμό τῶν δύο εὐθυνῶν, αὐταπατάται ἢ ἔξαπατά.

Γίνεται συχνά λόγος γιά κρίση τοῦ δικαίου. Οὐσιαστικά πρόκειται γιά κρίση τῆς συγκεκριμένης κοινωνίας, τῆς ὁποίας ἐπιφανόμενο εἶναι, σέ τελευταία ἀνάλυση, τό δίκαιο. Ἐάν ἡ ἐπιστημονική ἔρευνα και κριτική τῆς κρίσης τοῦ δικαίου ἀποβαίνει ἔτσι, ἀντικειμενικά, πολιτική κριτική, γι' αὐτό βέβαια δέν φταίει ἡ κριτική θεωρία τοῦ δικαίου. Ἄρκει – και ἐδῶ εἶναι ἓνα δύσκολο πρόβλημα πού ὀφείλω νά τό ἐπισημάνω – ἀρκει νά μὴν καταντάει πολιτική προπαγάνδα κατά ἢ ὑπὲρ πολιτικῶν ἢ κομματικῶν θέσεων και παρατάξεων. Ἡ κριτική – ρεαλιστική και διαλεκτική – προσέγγιση τοῦ δικαίου πρέπει ὄχι μόνο νά εἶναι, ἀλλά και νά φαίνεται σοβαρή, ἐντιμη και νηφάλια προσπάθεια γιά ἀναζήτηση τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας και γιά μετάδοση τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης και τοῦ ἐπιστημονικοῦ προβληματισμοῦ. Ἡ παρατήρηση αὐτή ἰσχύει κατεξοχήν γιά τίς πολιτικές ἐπιστῆμες στίς ὁποῖες ἐντάσσεται ἐνμέρει και τό συνταγματικό δίκαιο. Ἐάν ὁ μύθος τῆς ἀπολιτικῆς ἐπιστῆμης δέν πείθει πιά, ἡ πολιτική ἐπιστήμη πρέπει νά πείθει.

Και μία πρόσθετη παρατήρηση, γιά νά τελειώσω. Θά ἤθελα νά σημειώσω ὅτι ἐάν τό πλάσμα τῆς ἀπολιτικῆς ἐπιστῆμης δέν ἔχει πιά πέραση, ἔχει ὅμως ἀκόμα πέραση, δυστυχῶς, ὁ τύπος τοῦ δῆθεν ἀντικειμενικοῦ «καθαροῦ ἐπιστήμονα», πού εἶναι δῆθεν μονάχα ἐπιστήμονας, – *purus mathematicus*, *purus asinus* – δηλαδή ὁ τύπος τοῦ λεγόμενου «τεχνοκράτη». Ὁ τεχνοκράτης ἐμφανίζεται σάν ὁ κατεξοχήν «ἀπολιτικός». Και ὁ τύπος αὐτός δέν σπανίζει ἀνάμεσα στούς νομικούς, πανεπιστημιακοῦς και μῆ. Ὅπως ἔχει γράψει χαρακτηριστικά ὁ ἀγαπητός Κοσμήτορας και φίλος Δ. Εὐρυγένης, «τό ἀνθος αὐτό

τοῦ κακοῦ εὐδοκίμησε στή χώρα μας ἰδίως κατά τῆ διάρκεια τοῦ [πρόσφατου] ἐφτάχρονο μεσαίωνα. Ὁ ἀπολιτικός τεχνοκράτης προσφέρει χωρίς περίσκεψη και χωρίς αἰδῶ, ἢ καλύτερα μέ πολλή συνήθως περίσκεψη, ἀλλά χωρίς αἰδῶ, τά ἐπιστημονικά «αἰτιολογικά» του σά «διατακτικά» ὁποιασδήποτε, και τῆς πῶ ἀπάνθρωπης, ἐξουσίας.² Θά πρόσθετα, ὅτι ὁ ἐμφανιζόμενος σάν ἀπολιτικός τεχνοκράτης, εἶναι πρόθυμος νά ἀναζητεῖ, διατυπώνει και προσφέρει λύσεις ἐναλλακτικές γιά τούς κατόχους τῆς ἐξουσίας, ἐξυπηρετικές πάντως τῶν συμφερόντων τους ἢ τῶν ἀπόψεών τους, ἀδιαφορώντας γιά τό ποιό εἶναι αὐτοῖ και γιά τό πῶς κατέχουν και τό πῶς ἀσκοῦν τήν πολιτική ἐξουσία. Ὁ τεχνοκράτης ὑπηρετεῖ τό ὁποιοδήποτε ἀφεντικό. Και ὅτι, ἀδιαφορώντας γιά τήν πολιτική, ἐνδιαφέρεται ἀπλῶς γιά τῆ «δουλειά» του, τῆς ὁποίας ἡ ποιότητα ἐκτιμᾶται και γι' αὐτό «ἀξιοποιεῖται». Και κάνει πῶς δέν καταλαβαίνει ὅτι ἡ «δουλειά» του εἶναι δουλειά, ὅταν δέν εἶναι ἐπίσης και δειλία ἐναντι τῶν κρατούντων. Ἐτσι συνηθίζει νά ἐκδίδεται σέ ὁποιοδήποτε κρατοῦντα, ἀμειβόμενος εἴτε σέ χρῆμα εἴτε σέ εἶδος (μέ ὀφτίκια, συμβούλια, ἐπιτροπές, ἀποστολές, παράσημα κτ.), ἄσχετα ἀπό καθεστῶτα και κάτω ἀπό ὅλα τά καθεστῶτα (βασιλικά, κοινοβουλευτικά, δικτατορικά, δημοκρατικά). Ἡ κρατούσα ἀντίληψη τῆς νομικῆς ἐπιστῆμης και τῆς νομικῆς παιδείας διευκολύνει τήν παραγωγή και ἀναπαραγωγή αὐτοῦ τοῦ ἐπιστημονικοῦ διπλοῦ.

Ἡ κριτική-διαλεκτική θεώρηση τῶν νομικῶν φαινομένων και ἔρευνα ἢ διδασκαλία τῶν θεσμῶν και κανόνων τοῦ ἰσχύοντος δικαίου, δέν εἶναι μόνο θεωρία, ἀλλά και πράξη: δοθεῖται ὥστε ἡ θεωρία νά ὀργανώνει τήν πράξη. Ἡ ἀξία τῆς νομικῆς ἐπιστῆμης και τῆς νομικῆς παιδείας δέν ἐγκεῖται μόνο στό νά ἐρμηνεύουμε τό ἰσχύον δίκαιο, ἀλλά και στό νά προσπαθοῦμε νά τό ἐναρμονίσουμε πρός τήν κοινωνική ἐξέλιξη, δηλαδή νά τό ἀλλάξουμε.

2. Βλ. ὅπου πῶ πάνω σσημ. 1.

Δίκαιο, παιδεία και πολιτική

του Γιάννη Πανούση

Ἡ ἀνώτατη παιδεία ἔχει διπλό στόχο: νά προετοιμάσει τοὺς φοιτητὲς νά ἀντιμετωπίσουν τὴν ἐπαγγελματική ζωὴ δίνοντάς τους μίαν γενικὴ μόρφωση βασισμένη στὶς πιὸ σύγχρονες ἐπιστημονικὲς γνώσεις – καὶ νά δημιουργήσει πολίτες ποὺ νά εἶναι σὲ θέση νά ἐξετάζουν καὶ νά συνειδητοποιοῦν τὴν κοινωνικὴ σημασία τῆς δραστηριότητάς τους.

Ἡ νομικὴ παιδεία στὴν Ἑλλάδα κανέναν ἀπ' αὐτοὺς τοὺς στόχους δὲν πετυχαίνει. Πρῶτα γιατί δὲν εἶναι προσαρμοσμένη στὶς ἀπαιτήσεις τῆς πρακτικῆς κι ὕστερα γιατί δὲν συμβαδίζει μὲ τὶς ἐξελίξεις τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν.

Ἔτσι τὸ δίκαιο τοῦ 20οῦ αἰῶνα φέρνει ἀκόμα τὰ στίγματα παρωχημένων ἐποχῶν δηλαδὴ τὸν περιγραφικὸ χαρακτήρα ποὺ ἀποτρέπει κάθε ἀναζήτηση καὶ ἐξήγηση αἰτιῶν καὶ τὸν κατακερματισμὸ (ιδιωτικὸ-δημόσιο δίκαιο, ἐπὶ μέρους κλάδοι) ποὺ ἀποκλείει μίαν σφαιρικὴ ἀντίληψη τῶν νομικῶν ἀνακατατάξεων μέσα ἀπὸ τὶς διαλεκτικὲς τους ἀντιθέσεις.

Τὸ φαινόμενο αὐτὸ θὰ μπορούσε ἴσως νά ἐρμηνευτεῖ κάτω ἀπὸ δύο πρίσματα: τὴν ἐξάρτηση τῆς νομικῆς παιδείας καὶ διδασκαλίας ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ κράτους καὶ τὸ ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο τῆς νομικῆς παιδείας.

A. Νομικὴ Παιδεία καὶ μορφή Κράτους

Ὁ τρόπος διδασκαλίας τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἓναν ὀρισμένο ἀριθμὸ παραγόντων ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὰ ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὰ τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ κάθε πολιτείας.

Στὴ χώρα π.χ. ὅπου ἔχει ἐπιτευχθεῖ ἓνας συμβιβασμὸς ἀνάμεσα στὴν ἀστική τάξη καὶ τὰ μεσαία στρώματα, προεξέχουσα θέση στοῦ κράτους κατέχει ὁ νόμος, μὲ συνέπεια νά δημιουργεῖται ἓνα πανίσχυρο κοινοβούλιο καὶ νά ἐπιδιώκεται ἡ δημοκρατικὴ διαχείριση τῶν δημοσίων πραγμάτων.

Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς τὸ δίκαιο ταυτίζεται μὲ τὸ νόμο καὶ ἔτσι ἀποκτᾶ ἓνα χαρακτηριστικὸ συγκεντρωτικὸ, ὁμοιόμορφο καὶ ἀφηρημένο.

Τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ παρουσιάζει ἄλλωστε κι ἡ γνώση τοῦ δικαίου, καθὼς ἔχει ἄμεσα συνδεθεῖ μὲ τὴ γνώση τοῦ νόμου, ὑποβιβάζεται δηλαδὴ στοῦ σχολιασμοῦ τῶν κειμένων ποὺ γίνεται μ' ἓναν τρόπο γενικὸ, ἀσαφὴ καὶ δογματικὸ.

Γιατί ἡ δογματικὴ διδασκαλία δὲν ἀποτελεῖ μόνο τὴν τεχνικὴ τῆς γνώσης κι ἐπεξεργασίας τοῦ δικαίου ἀλλὰ εἶναι ταυτόχρονα κι ἓνα σύστημα μονοπώλιακῆς γνώσης κι ἐπεξεργασίας τοῦ νομικοῦ κανόνα.

Ὅπως δηλαδὴ ὁ νόμος ἀπορροφᾷ τὸ δίκαιο, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ἡ δογματικὴ διδασκαλία ἀπορροφᾷ τὴ γνώση τοῦ δικαίου.

Τὸ σκεπτικὸ εἶναι ἀπλό. Ἐφοῦ ὁ νόμος ἔχει ἀποστολὴ τὴν ἐγκαθίδρυση καὶ διατήρηση τῆς τάξης σύμφωνα μὲ τὶς προδιαγραφές τῆς Κρατικῆς Πολιτικῆς, τότε ἡ δογματικὴ διδασκαλία εἶναι ἡ μόνη ποὺ μπορεῖ νά ἐρμηνεύσει τὴ φύση τοῦ Κράτους αὐτοῦ.

Ἡ στενὴ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ μορφή τοῦ Κράτους καὶ τὸ σύστημα γνώσης καὶ διδασκαλίας τοῦ δικαίου γίνεται ἀκόμα πιὸ φανερὴ μὲ τὴ μελέτη τοῦ συγκριτικοῦ δικαίου.

Στὴ Βρετανία π.χ. ἡ νομικὴ παιδεία εἶναι κυρίως πρακτικὴ, γιὰ τὸν ἀπλούστατο λόγο διότι τὸ βρετανικὸ κράτος θεμελιώνεται σὲ μίαν συμμαχία τῆς ἀριστοκρατίας μὲ τὴν ἀστική τάξη ποὺ εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία καὶ λειτουργία τοῦ Common Law.

Τὸ Common Law πριμοδοτεῖ τὴ δικονομία σὲ βάρος τοῦ οὐσιαστικοῦ δικαίου, ἐνὸς δικαίου χωρὶς βασικὲς ἀρχές. Ἔτσι τὸ ἀγγλικὸ δίκαιο δὲν εἶναι τὸ δίκαιο τοῦ πανεπιστημίου ἢ τῶν θεωρητικῶν τοῦ δικαίου, ἀλλὰ τὸ δίκαιο τῶν πρακτικῶν καὶ οἱ περισσότεροι νομικοὶ ἀντὶ νά σπουδάζουν στὰ Πανεπιστήμια, μορφώνονται παρακολουθώντας διαλέξεις δικαστικῶν ἢ συμμετέχοντας σὲ δικηγορικὲς ὑποθέσεις.

Ἡ μορφή ὅμως τοῦ Κράτους δὲν προσδιορίζει μόνο τὸν τύπο τῆς νομικῆς παιδείας. Καθορίζει ἐπίσης τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν θεσμῶν καὶ γενικότερα τῆς λειτουργίας τῶν πανεπιστημιακῶν ἰδρυμάτων.

Ἡ κρατικὴ πολιτικὴ πρὸς τὰ Πανεπιστήμια δὲν διαφέρει αὐτῆς ποὺ ἀφορᾷ τὴν τοπικὴ αὐτοδιοίκηση ἢ τὸ συνδικαλισμὸ, καὶ ὅταν τὸ σύστημα εἶναι συγκεντρωτικὸ, διατηρεῖ τὸ χαρακτῆρα του αὐτὸ σ' ὅλους τοὺς τομεῖς.

Γι' αὐτὸ εἶναι δύσκολο ν' ἀλλάξει κανεὶς τοὺς πανεπιστημιακοὺς θεσμοὺς χωρὶς ν' ἀλλάξει τὴ μορφή τοῦ Κράτους. Τὸ μόνο ποὺ θὰ μπορούσε ἴσως νά πετύχει μίαν ἀλλαγὴ τῆς ὀργάνωσης τῶν νομικῶν σχολῶν θὰ ἦναι ὁ κλωνισμὸς τοῦ ἰδεολογικοῦ ὑπόβαθρου τῆς διδασκαλίας τοῦ δικαίου.

Τὸ κείμενο αὐτὸ διαβάστηκε ὡς παρέμβαση στοῦ συνέδριου γιὰ τὰ 50 χρόνια τῆς Νομικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης (3-6 Μαΐου 1979).

Β. Νομική Παιδεία και Ίδεολογία

Ἡ διδασκαλία τοῦ δικαίου δέν εἶναι μόνο δογματική ἀλλά καί ἰδεολογική. Ἄρα δέν συνδέεται μόνο μέ τή μορφή τοῦ Κράτους ἀλλά καί μέ τόν τρόπο ἀσκησης τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας.

Ἡ νομική αὐτή ἰδεολογία θεμελιώνεται στίς ἑξῆς θέσεις:

1. Τό δίκαιο δημιουργεῖ τήν Κοινωνία. 2. Οἱ κοινωνικοοικονομικές σχέσεις πρέπει νά ὑποβιβάζονται σέ νομικές σχέσεις. 3. Τό δίκαιο τῆς ἀστικής τάξης εἶναι τό ὕψιστο σημεῖο τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τοῦ δικαίου.

Μ' ἄλλα λόγια ἡ νομική αὐτή ἀντίληψη δίνει μιά ἰδεαλιστική ἐρμηνεία τῆς κοινωνίας, παρακάμπτει τίς κοινωνικές ἀναθέσεις καί ἐνδιαφέρεται μόνο γιά τή διατήρηση τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ status quo.

Οἱ νομικοὶ παρουσιάζουν τό κράτος σάν ἕνα νομικό πρόσωπο πού ἀσκεῖ πρωτογενή ἐξουσία, δηλαδή σάν ἕνα τυπικό φαινόμενο, ξεκομμένο ἀπό τή διαλεκτική τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων.

Ἡ φιλελεύθερη ἰδεολογία, πού πολλά σύγχρονα δυτικά κράτη υἱοθετοῦν, ταιριάζει ἀπόλυτα μέ τή νομική ἰδεολογία πού ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς οὐσιαστικότερες βάσεις τοῦ φιλελεύθερου Κράτους.

Κι αὐτό γιά τούς ἑξῆς λόγους: Πρῶτα γιατί ἡ νομική ἰδεολογία διευκολύνει τίς νομικές σχέσεις πού εἶναι ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιά τή λειτουργία τῆς οἰκονομίας σέ μιά φιλελεύθερη κοινωνία.

Οἱ ἐμπορικές σχέσεις π.χ. δέν μποροῦν νά ἐκφράσουν τίς δοσμένες σχέσεις παραγωγῆς χωρίς νά ἀνατρέχουν στή νομική ἰδεολογία πού ὑπολανθάνει στή σύλληψη καί τήν ἐφαρμογή τῶν «συμβατικῶν σχέσεων» ἢ καί τοῦ ἴδιου τοῦ «συμβολαίου». Κατά δεύτερο λόγο ἡ νομική ἰδεολογία εἶναι ἡ πιό τέλεια ἐκφραση τοῦ ρασιοναλισμοῦ στόν ὁποῖο στηρίζεται ἡ φιλελεύθερη κοινωνία. Οἱ φιλόσοφοι τοῦ 18ου αἰώνα ὄνειρευόνταν μιά κοινωνία πού νά ὑπόκειται στό Νόμο καί μέσ' ἀπ' αὐτόν στή Φύση καί τή Λογική.

Μέ τόν ἴδιο τρόπο στή σύγχρονη κοινωνία ἡ πολιτική περνάει μέσα ἀπό τή νομική καί οἱ νομικές σχολές ἐργαζόμενες πάνω σέ μιά νομική ἰδεολογία παίρνουν ἕνα σημαντικό ρόλο στή ρυθμιστική λειτουργία τοῦ πολιτικοῦ συστήματος. Αὐτό συμβάλει μέ τή δημιουργία μέσα στίς νομικές σχολές μιᾶς δογματικῆς διδασκαλίας πού ἐξηγεῖ τόν κόσμο ἀποκλειστικά καί μόνο μέσα ἀπό τό πρίσμα τῆς ἀντίληψης αὐτῆς.

Γιά νά πετύχουν ὁμως σ' αὐτό τό ρυθμιστικό ρόλο οἱ νομικές ἀναδιπλώνονται στόν ἑαυτό τους, ἀποκόβονται τελείως ἀπό τό κοινωνικό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο λειτουργοῦν, ἀποκόβοντας μαζί καί τή γνώση τοῦ δικαίου ἀπό τήν πραγματικότητα.

Ὅπως δηλαδή ἡ πολιτική συνδέεται ἄμεσα μέ τήν ἔννοια τοῦ Κράτους ἡ νομική ἰδεολογία δέν μπορεῖ νά ὑλοποιηθεῖ παρά μέ τή δογματική διδασκαλία μέσα σ' ἕνα κλειστό θεσμικό σύστημα.

Στό σύστημα αὐτό ἐντάσσονται τά προγράμματα καί τό περιεχόμενο τῶν σπουδῶν, ἡ παιδαγωγική τῆς διδασκαλίας καί γενικότερα οἱ σχέσεις πού δημιουργοῦνται μέσα στά Πανεπιστήμια.

Οἱ νομικές σχολές ἰδρύθηκαν γιά νά «λατρεύουν τό νόμο» χάρις στόν ὁποῖο λειτουργεῖ μιά κοινωνία.

Ἡ λατρεία αὐτή εἶναι ὀργανωμένη σέ μιά δάση ἱεραρχική πού καταλήγει σέ κοινωνική ἀπομόνωση καί

διαφοροποίηση, πνίγει κάθε προσπάθεια κριτικῆς καί δέν κάνει τίποτ' ἄλλο ἀπό τό νά ἀναπαράγει τή νομική ἰδεολογία.

Μέσα σ' αὐτή τή λογική πρέπει νά ἐντάξουμε καί τόν ἀκαδημαϊκό τρόπο διδασκαλίας, ἀφοῦ μόνον ἔτσι τό γνωστικό ἀντικείμενο μπορεῖ νά παραμείνει συμπαγές καί ἀναμφισβήτητο. Αὐτό δηλαδή πού ἐνδιαφέρει δέν εἶναι ἡ πνευματική ἀφύπνιση ἀλλά ἡ δημιουργία ἑνός ὀρισμένου τύπου ἀνθρώπου, καί ἐν προκειμένῳ ἑνός τύπου προικισμένου μέ καρτεσιανό πνεῦμα καί νομικές ἐρμηνευτικές ἱκανότητες.

Μέ τόν τρόπο αὐτό τό δίκαιο ὑποβιβάζεται στήν ἀνάλυση τῶν ἰσχυόντων κανόνων, σ' ἕναν παρωχημένης ἐποχῆς θετικισμό, πού καταλήγει σ' ἕναν ἐπιστημονικό φορμαλισμό, μέθοδο πού ἐπικρίνουν τόσο οἱ νομικοὶ – κοινωνιολόγοι, ὅσο καί οἱ ὑπέραρχοι τοῦ φυσικοῦ δικαίου.

Κι ἂν σήμερα ἡ νομική ἰδεολογία βρῆσκαται σέ παρακμή αὐτό δέν σημαίνει πῶς ἔλλειψαν οἱ λόγοι πού τήν ἐπέβαλαν ἢ πῶς δέν ὑπάρχει ἡ πολιτική βούληση πού ἐπιζητεῖ τή διατήρησή της. Ἀπλῶς ἡ ἐξουσία θέλει νά προσαρμόσει τή νομική παιδεία στήν ἐξέλιξη τοῦ Κράτους ἀλλά δέν μπορεῖ νά τό πετύχει χωρίς νά διακινδυνεύσει τό ρυθμιστικό ρόλο τοῦ δικαίου καί τῆς ἰδεολογίας του.

Κάνει ἔτσι μεταρρυθμίσεις πού ἡ ἴδια προσπαθεῖ μετά νά μήν ἐφαρμόσει γιά νά μή διαβρωθοῦν οἱ ἰδεολογικοὶ τῆς μηχανισμοί.

Διαπιστώνουμε δηλαδή πῶς ἡ δογματική διδασκαλία τοῦ δικαίου ὄχι μόνο δέν εἶναι προσαρμοσμένη στίς κοινωνικές ἀνάγκες, ἀλλά μακροπρόθεσμα στρέφεται ἀκόμα καί κατά τῶν ἰδίων τῶν ἀναγκῶν τῆς κυρίαρχης τάξης.

Ἄν ὁμως ὁ κλασικός θετικισμός ἔχει αὐτές τίς συνέπειες, ὁ μοντέρνος θετικισμός εἶναι ἀκόμα πιό ἐπικίνδυνος. Κηρύττει πῶς αὐτό πού ἐνδιαφέρει στή μελέτη τοῦ δικαίου εἶναι ἀποκλειστικά καί μόνο οἱ νομικές τεχνικές. Πρόκειται δηλαδή γιά ἕναν τεχνοκρατικό θετικισμό πού ἀντιμετωπίζει τό δίκαιο σάν μιά πρωταρχική τεχνική κοινωνικῆς ρύθμισης καί οἱ νομικοὶ μπαίνουν μέσα στό μηχανισμό μιᾶς ἐξουσίας πού δέν ἔχει πιά οὔτε πολιτική ἰδεολογία νά παρουσιάσει.

Τό τέλος τῶν ἰδεολογιῶν εἶναι ἡ τεχνοκρατική ἰδεολογία, δηλαδή αὐτή πού ἐμφανίζεται ὡς μὴ – ἰδεολογία.

Ἡ ἀπατηλή οὐδετερότητα τῆς νομικῆς τεχνολογίας (βλ. χρήσεις ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν) δέν ἀφήνει περιθώρια γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ θεωρητικοῦ κριτικοῦ πνεύματος, ἐνῶ εἶναι γνωστό πῶς οὔτε ἔρευνα οὔτε διδασκαλία εἶναι δυνατές χωρίς ὄρισμό τοῦ περιεχομένου καί τῆς προβληματικῆς του.

Σ' ἕνα δημοκρατικό καθεστῶς δέν εἶναι ὁ νόμος πού πρυτανεύει, ἀλλά τό δίκαιο στό σύνολό του καί τό πέρασμα ἀπό τό νόμο στό δίκαιο ἐκφράζει τήν ἀντικατάσταση ἑνός πολιτικοῦ τρόπου ρύθμισης τῆς κοινωνίας, πού χαρακτηριστικό του εἶναι ἡ ἐξωτερική ἐπιβολή, ἀπό ἕναν κοινωνικό τρόπο, χαρακτηριστικό ἀπό τήν ἐσωτερική συνοχή.

Τό δίκαιο θά χάσει ἔτσι τό μαγικό καί φετιχιστικό του χαρακτήρα, ἡ γνώση τοῦ δικαίου θά εἶναι ἡ γνώση τοῦ «κοινωνικοῦ γίγνεσθαι» καί ὁ νομικός θά γίνει ὁ πρακτικός τῶν κοινωνικῶν σχέσεων.

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗ*

του Γρηγόρη Σηφάκη

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Γλωσσική σχετικότητα

Τό πρώτο και μεγαλύτερο εμπόδιο σε κάθε μετάφραση από μιά γλώσσα σε άλλη είναι ή γλωσσική σχετικότητα. Γλωσσική σχετικότητα λέγεται ή άλλη-λεξάρτηση σκέψης και γλώσσας. Μπορεί νά θεωρηθεί ως δεδομένο ότι ή γλώσσα δέν δημιουργήθηκε για νά εκφράσει ήδη σχηματισμένες έννοιες, κρίσεις, κτλ., αλλά ως όργανο σκέψης – ή και ως όργανο σκέψης – και ότι ή λογικότητα του ανθρώπου αναπτύχθηκε μαζί με την ικανότητά του νά μιλά. Άλλωστε τό παιδί αναπτύσσει παράλληλα την ικανότητά του νά σχηματίζει ή νά συνειδητοποιεί έννοιες και την ικανότητα της όμιλίας.

Τή στενή σχέση σκέψης και όμιλίας καθρεφτίζει ή άρχαία λέξη λόγος, πού σημαίνει τόσο την ικανότητα και λειτουργία της λογικής σκέψης, όσο και την ικανότητα και λειτουργία της όμιλίας. Άλλωστε, σύμφωνα με τή γνωστή διατύπωση του Άριστοτέλη, «έστι μόν ούν τά έν τή φωνή των έν τή ψυχή παθημάτων σύμβολα» (*Περί έρμην.* 16a3).

Ή έμφαση πού δίνει ή σύγχρονη γλωσσολογία στη λειτουργία της γλώσσας ως συστήματος αθθαίρετων συμβόλων, με τά όποια τά μέλη ενός κοινωνικού συνόλου επικοινωνούν και συνεργάζονται, δέν άποδυναμώνει καθόλου τίς παραπάνω διαπιστώσεις για την άλληλεξάρτηση σκέψης και όμιλίας – μολονότι ή έμφαση στη διάσταση της επικοινωνίας (της «όμιλίας» με την άρχαία σημασία) δείχνει πώς ή ταύτιση σκέψης και γλώσσας άποτελεί υπεραπλούστευση, και μάς κάνει προσεκτικούς σχετικά με τούς πολύπλοκους και κάθε άλλο παρά εύνόητους ή εύεξηγητους μηχανισμούς πού ρυθμίζουν τίς σχέσεις του λόγου ως λειτουργίας του σκέπτεσθαι και του λόγου ως λειτουργίας έκφρασης και επικοινωνίας.

Γλώσσα και πολιτισμός

Οί γλώσσες δέν λειτουργούν μεμονωμένες, αλλά μέσα σε συγκεκριμένο κάθε φορά πολιτισμικό πλαίσιο, του όποιου άποτελούν μέρος. Άκόμη και πολύ

* Τό δοκίμιο αυτό άποτελεί έπεξεργασμένη μορφή μιάς εισήγησης στο συνέδριο με θέμα «Πρωτότυπο και Μετάφραση», πού όργανώθηκε με πρωτοβουλία του Καθηγητή Άριστόξενου Σκιαδά στο Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών, 11-14 Δεκεμβρίου 1978, και θά συμπεριληφθεί και στον τόμο των «Πρακτικών» του συνεδρίου, πού πρόκειται νά έκδοθει άργότερα. Εύχαριστώ θερμά τούς φίλους και συναδέλφους Μίμη Λυπουρλή, Γιάννη Στεφανή και Θόδωρο Χατζηπανταζή, πού διάβασαν τό χειρόγραφο και βελτίωσαν σημαντικά με τίς παρατηρήσεις τους τόσο τό περιεχόμενο όσο και τή μορφή του κειμένου· τά λάθη πού άπομένουν βαραίνουν άποκλειστικά τό συγγραφέα.

κοντινοί τοπικά και χρονικά λαοί αναπτύσσουν πολύ διαφορετικούς πολιτισμούς. Οί λέξεις κάθε γλώσσας έχουν ποικίλες αποχρώσεις, συσχετισμούς και συνδηλώσεις, οι οποίες, εξαιτίας της διαφοράς των πολιτισμών, δεν συμπίπτουν ποτέ από γλώσσα σε γλώσσα. Έτσι, ανάμεσα και στους πιο κοντινούς λαούς δεν υπάρχει ποτέ σχέση ένα προς ένα στη λεξιλογική αντιστοιχία των γλωσσών τους. Κατά συνέπεια, η λεγόμενη κατά λέξη μετάφραση ενός κειμένου δεν αποδίδει, εξ ορισμού, τό ίδιο νόημα στη γλώσσα της μετάφρασης.

Έννοείται ότι τόσο πιστότερα μπορεί να μεταφραστεί ένα κείμενο, όσο λιγότερο προσιδιάζει τό περιεχόμενό του από πολιτισμική άποψη σ' ένα μόνο λαό. Έτσι τά κείμενα πού μεταφράζονται εύκολότερα και πιστότερα από μία σύγχρονη γλώσσα σε άλλη είναι τά κείμενα των θετικών επιστημών και της τεχνολογίας, γιατί οι έννοιες της φυσικής, της χημείας, της βιολογίας, κτλ., είναι στοιχεία πολιτισμού λίγο πολύ κοινά στους σύγχρονους προηγμένους λαούς, και ακόμη γιατί τά επιστημονικά και τεχνικά κείμενα στηρίζονται στην κυριολεκτική ακριβολογία, δεν είναι συναισθηματικά φορτισμένα, και οι λέξεις δεν έχουν συνδηλώσεις. (Έδώ δέβαια μπορεί να υπάρχει όρισμένες φορές πρόβλημα όρολογίας, αλλά αυτό είναι πρόβλημα ειδικότερο και διαφορετικής κατηγορίας από τό γενικότερο ζήτημα πού μάς απασχολεί.) Στά τεχνικά κείμενα οι έννοιες και λέξεις έχουν από τή μία γλώσσα στην άλλη σχέση ένα προς ένα, και γι' αυτό σε τέτοια κείμενα μόνο έχουν γίνει αρκετά επιτυχείς προσπάθειες για μηχανική μετάφραση μέ ηλεκτρονικούς όπολογιστές.

Στό άλλο άκρο από τήν πλευρά της δυσκολίας βρίσκονται τά κείμενα της λογοτεχνίας, και γιατί τό περιεχόμενό τους από πολιτισμική άποψη προσιδιάζει μόνο στην κοινωνία μέσα στην όποία δημιουργείται τό έργο και γιατί ή μορφή τους έκμεταλλεύεται τίς δυνατότητες (φωνολογικές, λεξιλογικές, συντακτικές, ρυθμικές, κτλ.) μιας συγκεκριμένης γλώσσας, πού σπάνια έχουν ή μπορεί να έχουν ακριβείς αντιστοιχίες σε άλλη γλώσσα.

Δέν χρειάζεται να έπιμείνει κανείς περισσότερο στό ότι ή λογοτεχνία είναι προϊόν ενός συγκεκριμένου πολιτισμού και ότι διαφορετικοί πολιτισμοί και κοινωνίες δημιουργούν διαφορετικές λογοτεχνίες. Πρέπει μόνο να πούμε πώς οι μεταφραστικές δυσκολίες είναι τόσο μεγαλύτερες όσο μεγαλύτερη είναι ή χρονική ή τοπική απόσταση, δηλαδή ή διαφορά πολιτισμού, ανάμεσα σε δύο λαούς, και ότι από τά διάφορα είδη λογοτεχνίας εκείνο πού παρουσιάζει μεγαλύτερες δυσκολίες είναι ή ποίηση, της όποίας ή συμπίκνωση των νοημάτων – πολλές φορές ύπαινετική και άμφισημη –, οι πολλαπλές συνδηλώσεις των λέξεων, και ή έπεξεργασία της μορφής κάνουν πάντα να έπαληθεύεται ή γνωστή Ιταλική έπιγραμματική έξίωση: *traduttore traditore*.¹

ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΙΚΗ ΚΩΜΩΔΙΑ

ΈΗ απόδοση του περιεχομένου

Τά κείμενα του Άριστοφάνη πού μάς έχουν σωθει άνήκουν σε ένα από τά είδη της αρχαίας ποίησης, έπομένως ισχύουν καταρχήν γι' αυτά όλες οι γε-

1. Έ διβλιωγραφία για τά προβλήματα της μετάφρασης από γλωσσολογική, ανθρωπολογική, αισθητική και φιλοσοφική άποψη είναι πολύ έκτεταμένη και συνδέεται στενά μέ τή διβλιωγραφία της γενικής γλωσσολογίας. Ένδεικτικά αναφέρω έδώ όρισμένα ειδικά έργα, στα όποια ό άναγνώστης θά βρει τήν παραπέρα διβλιωγραφία: R.A. Brower (έκδ.), *On Translation*, Harvard University Press, 1959. E.A. Nida, *Towards a Science of Translating*, Leiden: Brill, 1964. J.C. Catford, *A Linguistic Theory of Translation*, Oxford University Press, 1965. G. Steiner, *After Babel: Aspects of Language and Translation*, Oxford University Press, 1975 (Oxford Paperbacks 364, 1976). Π.Α. Ζάννα, «Προβλήματα της μετάφρασης», *Ό Πολίτης*, τεύχ. 19 (Μάιος 1978), 34-41. Τό διβλίό του Ί. Θ. Κακριδή, *Τό μεταφραστικό πρόβλημα*, Βιβλιοθήκη του φιλόλογου 7, Άθήνα, 1966, είναι πάντα χρήσιμο σε σχέση μέ τά προβλήματα μετάφρασης αρχαίων έλληνικών και λατινικών κειμένων στα νέα έλληνικά.

νικές δυσκολίες που αναφέρθηκαν πιο πάνω σχετικά με τη μετάφραση ποιητικών κειμένων. Πρέπει ακόμη να λάβουμε υπόψη μας το θεατρικό χαρακτήρα των έργων αυτών και το γεγονός ότι δημιουργήθηκαν για να παιχτούν (και μάλιστα μόνο για μία φορά) στο θέατρο. Η θεατρική παράσταση, με τα στοιχεία «ὄψεως» που περιέχει έξω και πέρα από το κείμενο, επιβάλλει ορισμένους δικούς της όρους στο συγγραφέα, όπως φυσικά και στο μεταφραστή. Είναι γεγονός άλλωστε ότι οι περισσότερες νεοελληνικές λογοτεχνικές μεταφράσεις αρχαίων δραμάτων έχουν γίνει για να παίζονται στη σύγχρονη σκηνή – και πάντως αυτές μόνο μας ενδιαφέρουν εδώ.

Τό έργο του λογοτεχνικού μεταφραστή ενός αρχαίου κειμένου αρχίζει από τό σημείο που τελειώνει τό έργο του φιλολογικού έρμηνευτή. Έργο του τελευταίου είναι να μάς δώσει όχι μόνο τί λέει ο ποιητής – αυτό είναι τό πρώτο στάδιο τής δουλειάς του φιλόλογου, ή αποκατάσταση του κειμένου – αλλά και τί έννοει ο ποιητής με κάθε του λέξη. Ο μεταφραστής με τή σειρά του πρέπει να αποδώσει στή δική του γλώσσα, τι έννοει ο ποιητής. Αυτό όμως στήν περίπτωσή μας δέν είναι καθόλου εύκολο, γιατί ή Παλαιά Κωμωδία, περισσότερο ίσως από οποιοδήποτε άλλο είδος τής αρχαίας λογοτεχνίας, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τά ιστορικά και πολιτισμικά της συμφραζόμενα. Αντίθετα με τήν κωμωδία ήθών ή χαρακτήρων, που άκμάζει περίπου έναν αιώνα άργότερα από τόν Άριστοφάνη, ή Παλαιά Κωμωδία είναι κατεξοχήν σκωπτική και σατιρική, γι' αυτό οι άναφορές της στή σύγχρονη πραγματικότητα, καταστάσεις, γεγονότα και πρόσωπα είναι συνεχείς και άδιάλειπτες. Σύγχρονα πρόσωπα εισάγονται συχνότατα στήν κωμωδία ως δραματικοί χαρακτήρες και σύγχρονα πράγματα αποτελούν έξίσου συχνά τίς άφορμές, τά θέματα, ή δραματικές περιστάσεις των έργων – με μεγάλη δόση πάντα κωμικής ύπερβολής και γελοιογράφησης.

Τό σύγχρονο κεινό έχει βέβαια κάποια έξοικείωση με τόν άθηναικό πέμπτον αιώνα και τίς μεγάλες προσωπικότητές του, αλλά αυτό δέν φτάνει για να παρακολουθήσει τόν Άριστοφάνη. Δέν άρκει κανείς να ξέρει ποιός ήταν ο Περικλής, ο Κλέων, ο Αισχύλος, ο Εύριπίδης· πρέπει να ξέρει μερικές φορές λεπτομέρειες από τή ζωή και τά έργα τους, για να καταλάβει τούς ύπαινιγμούς του Άριστοφάνη.

Μεγαλύτερη όμως ακόμη δυσκολία αποτελεί ή άγνοιά μας όχι τόσο των ιστορικών προσώπων και γεγονότων όσο τής ιδιωτικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής των αρχαίων, τής ψυχολογίας τους, τής στάσης τους άπέναντι στή μυθολογία, τή θρησκεία, τήν τέχνη, κοκ. Από δω ξεκινάει ή δυσκολία να καταλάβουμε τή σάτιρα τής θρησκείας – τό πορτρέτο π.χ. του Διόνυσου στους Βατράχους –, τό χαρακτήρα των βωμολοχιών, τήν παρωδία τής τραγικής ποίησης ή τής διδασκαλίας του Σωκράτη, τό ίδιο τό πολιτικό πιστεύω του Άριστοφάνη· και πολύ συχνά τό χιούμορ, που είναι τό ούσιωδέστερο στοιχείο και ή κύρια δουλειά τής κωμωδίας.

Συνάρτηση περιεχομένου και μορφής

Έπειδή όμως τά νοήματα είναι στενά συναρτημένα με τόν τρόπο που εκφράζονται – αναφέρομαι εδώ στήν περίφημη ένότητα περιεχομένου και μορφής –, πρέπει ο μεταφραστής να θρει στή δική του γλώσσα τρόπους έκφρασης τέτοιους που να μήν προδίδουν τό περιεχόμενο του πρωτοτύπου· ή που να άποδίδουν κατ' άναλογία και τή μορφή του πρωτοτύπου. Π.χ. ή ποιητική μορφή ενός πρωτοτύπου δέν είναι δυνατό να άγνοηθεί στή μετάφραση και να άποδοθεί τό έργο σε πεζό λόγο χωρίς να ζημιωθεί τό περιεχόμενό του. Η αρχαία κωμωδία άλλωστε είναι είδος μουσικού θεάτρου με πολύ τραγούδι και χορό.

Άκόμη, στήν άριστοφανική κωμωδία βρίσκει κανείς όλα σχεδόν τά επίπεδα ή κλίμακες ύφους (registers) του αρχαίου λόγου: τό ύψηλό και μεγαλοπρεπές (π.χ. ή πάροδος των Νεφελών, 276 κέ., 299 κέ.), τό θρησκευτικό-τελετουργικό (π.χ. Θεσμοφ. 295 κέ., Βάτρ. 316 κέ.), τό γνήσιο λυρικό ύφος (π.χ. τά τραγούδια του Έποπα και των πουλιών στους Όρνιθες, 209 κέ., 675 κέ., 737 κ.έ., 769 κέ.), τό ρητορικό, τό ιδιωματικό, τό ύφος τής καθημερινής όμιλίας, κι αυτό με τίς παραλλαγές του που φτάνουν ως τό σημείο μιας «έξιδανικευμένης» χυδαιότητας, που δέν θά ήταν δυνατή σε καμιά περίπτωση τής πραγματικής ζωής. Όπως γράφει ο Πλούταρχος (όχι προς έπαινο του Άριστοφάνη), «ένεστι μέν ούν έν τή κατασκευή των όνομάτων

αὐτῷ [δηλαδή στή σύσταση ἢ συγκρότηση τοῦ λόγου του] τό τραγικόν, τό κωμικόν, τό σοβαρόν, τό πεζόν, ἀσάφεια, κοινότης, ὄγκος καί διάγραμμα, σπερμολογία καί φλυαρία ναυτιώδης» (*Ἠθικά*, 853 C).

Ἐν ὅλῳ αὐτά τά ἐπίπεδα ὅπως χαρακτηρίζονται καί ξεχωρίζονται ὡς τέτοια ἀπό ὀρισμένους δείκτες ὅπως (style markers), π.χ. λέξεις, σύνθετα, φράσεις, σχήματα λόγου, ἢ μέτρα, πού προσιδιάζουν στό ἓνα ἢ στό ἄλλο ἐπίπεδο. (Ἐν ἀντίστοιχοι ὀφολογικοί δείκτες ὑπάρχουν καί στήν παράσταση τῆς κωμωδίας, ὅπου ὁ τόπος τῆς φωνῆς καί ἡ κίνηση τοῦ ὑποκριτῆ χαρακτηρίζουν μαζί μέ τό λόγο τό ὄψος καί τό ἦθος τῶν δραματικῶν προσώπων καί περιστάσεων.) Τό κυριότερο ὅμως στοιχεῖο ὅπως τοῦ Ἀριστοφάνη εἶναι ἡ παρωδία, πού ὑπονομεῖ τά παραπάνω ἐπίπεδα ὅπως καθῶς ξαφνικά ἐναλλάσσεται μαζί τους ἡ ἀντιπαράθεση σ' αὐτά καί τά κοροϊδεύει.

Ἡ παρωδία εἶναι κατ' ἐξοχήν μέθοδος κοροϊδίας καί σάτιρας. Στόχος τῆς εἶναι νά προκαλέσει τό γέλιο εἰς βάρος τοῦ σατιριζόμενου καί, σπανιότερα, νά γελοιοποιήσει τό σατιριζόμενο σέ σημείο πού νά τόν κάνει νά ξεπέσει στά μάτια τοῦ κοινοῦ. Τό ἀστεῖο στήν παρωδία γεννιέται ἀπό τήν παράθεση καί συνύπαρξη μέσα στό ἴδιο συμφραζόμενα δύο διαφορετικῶν, συχνά ἀντιθετικῶν, ἐπιπέδων ὅπως, π.χ. τοῦ ὑψηλοῦ μέ τό καθημερινό ἢ καί χυδαῖο. Γεννιέται ἐπίσης μέ τή μίμηση ἑνός ὅπως, ὅταν σ' αὐτήν συσσωρεύονται καί παραμορφώνονται γελοιογραφικά οἱ δείκτες τοῦ ὅπως πού παρωδεῖται. Αὐτό τό δεύτερο εἶδος παρωδίας τό βρίσκουμε στίς παρωδίες τῶν χρησμάτων, τῆς διθυραμβικῆς ποιήσεως, τῆς φιλοσοφικῆς ἢ τεχνικῆς γλώσσας. Καί τό ἓνα καί τό ἄλλο εἶδος τό βρίσκουμε στήν παρωδία τῆς τραγωδίας, πού εἶναι καί ἡ πιό συνηθισμένη – ἐξαιρετικά συνηθισμένη γιά τήν ἀκρίβεια – στήν ἀρχαία κωμωδία.

Δέν θά πρέπει ὅμως νά δημιουργηθεῖ ἡ ἐντύπωση πῶς τό ὄψος τῆς ἀριστοφανικῆς κωμωδίας εἶναι ἓνα τυχαῖο μείγμα διαφόρων κλιμάκων ὅπως καί τίποτ' ἄλλο. Ὅλες αὐτές οἱ κλιμακες εἶναι ἐνταγμένες καί ὑποταγμένες στό κωμικό ὄψος, πού συνέχει τήν κωμωδία ἀπό τήν ἀρχή ὡς τό τέλος καί πού μερικά ἀπό τά βασικά χαρακτηριστικά του εἶναι ἡ ἴδια ἡ παρωδία, τά λογοπαίγνια, διάφορα σχήματα ὅπως τό «παρά προσδοκίαν», τό «ἐκ τοῦ ἀδυνάτου», τό «καθ' ὁμωνυμίαν», κ.ά., τά κωμικά σύνθετα, ὁ ὑποκορισμός, οἱ συσσωρεύσεις λέξεων καί πάνω ἀπό ὅλα ἓνα ἀσθητικῶς ἀρχιτεκτονικό σχέδιο, μέσα στό ὅποιο τά διάφορα μέρη τῆς ξεχωρίζουν καθαρά ἀπό τά μέτρα καί τίς πολύπλοκες συμμετρίες καί ἀντιστοιχίες τους (συζυγίες καί στροφικά συστήματα), πού ἔχουν τά ἀντίστοιχά τους στή μουσική καί στό χορό καί δίνουν στήν κωμωδία ἓνα χαρακτήρα πολύ πιό φορμαλιστικό καί ἀπό ἐκεῖνον τῆς τραγωδίας. Θά μπορούσαμε νά παρομοιάσουμε τό ὄψος τῆς κωμωδίας μέ ἓνα μωσαϊκό, πού ἔχει πολύ εὐδιάκριτο καί σχεδόν γεωμετρικά ὀργανωμένο σχέδιο, ἀλλά καί μεγάλη ποικιλία στό χρώμα καί τό εἶδος τῶν ψηφιδῶν, πού σχηματίζουν ἀπρόσδοκους συνδυασμούς, ἀντιθέσεις καί ἀντιστιξίες.²

Μεταφραστική ἰδεολογία

Πρῖν προχωρήσουμε σέ συγκεκριμένα παραδείγματα, γιά νά ἀντιληφθοῦμε τά σύνθετα προβλήματα πού θέτει τό ἀριστοφανικό κείμενο στό μεταφρα-

2. Γιά τό ὄψος καί τή δομή τῆς Παλαιᾶς Κωμωδίας γενικά βλ. τό πέμπτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τοῦ K.J. Dover, *Aristophanic Comedy* (University of California Press, 1972), ἑλληνική μετάφραση Φάνη Ἰ. Κακριδῆ: *Ἡ κωμωδία τοῦ Ἀριστοφάνη* (Ἀθήνα: Μορφωτικό Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, 1978), καθῶς καί τό παλιότερο ἀρθρο τοῦ ἴδιου «Lo stile di Aristofane», *Quaderni Urbinate di Cultura Classica*, 9 (1970), 7-23 (μεταφρασμένο καί στό γερμανικά στόν τόμο H.-J. Newiger (ἐκδ.), *Aristophanes und die Alte Komödie, Wege der Forschung*, τόμ. 265, Darmstadt, 1975, σσ. 124-143). Γιά τά σχήματα λόγου πολύ χρήσιμη παραμένει ἡ συγκέντρωση καί ταξινομήση τοῦ ὅλου ἀπό τόν W.J.M. Starkie, *The Acharnians of Aristophanes* (Λονδίνο, 1909), σσ. xxxviii-lxxiv. Γιά τίς συσσωρεύσεις λέξεων βλ. τή διατριβή τοῦ Ἡλία Σπυρόπουλου (Elie S. Spyropoulos), *L'Accumulation verbale chez Aristophane* (Θεσσαλονίκη, 1974). Γιά τή δομή καί τά μέτρα τῆς κωμωδίας ἡ βιβλιογραφία εἶναι πολύ ἐκτεταμένη γιά νά συνοψιστεῖ ἐδῶ· βλ. τοὺς βιβλιογραφικούς πίνακες τῶν παραπάνω βιβλίων καί τήν κριτική βιβλιογραφία τοῦ Dover γιά τήν ἀρχαία ἑλληνική κωμωδία στό *Fifty Years (and Twelve) of Classical Scholarship* (Ὁξφόρδη, 1968), σσ. 123-158.

στη και για να δούμε τις λύσεις που έχουν δώσει ορισμένοι σύγχρονοι μεταφραστές, θα πρέπει, πολύ σύντομα, να θίξουμε το θέμα της μεταφραστικής ιδεολογίας. Αυτό που έννοω με τον όρο μεταφραστική ιδεολογία είναι: ποιός είναι ο ιδεώδης στόχος του μεταφραστή; τί ελπίζει πώς μπορεί να πετύχει και, αντίστοιχα, τί αποφασίζει από την αρχή πώς είναι χαμένο για πάντα; Π.χ. ο Θρ. Σταύρου γράφει στην Εισαγωγή του στή μετάφραση των κωμωδιών του Ἀριστοφάνη: «... τό ανώτερο κατά τή γνώμη μου μεταφραστικό ιδανικό είναι νά ξαναπλάσεις τό έργο και νά του δώσεις τή μορφή που θά του έδινε ο ποιητής του, αν γινόταν τό θάμα νά είχε τή δική σου γλώσσα, μέσα στην εποχή του, μέ τήν προσωπικότητά του αμείωτη και άπαραχάρακτη. Αυτό δέ σημαίνει δουλική προσκόλληση στό κείμενο· γιατί ή άλλη γλώσσα φέρνει αναγκαστικά και σέ άλλες και έλευθερίες». Και λίγο παρακάτω: «... [στην] εργασία μου μέ συνόδευε πάντα ένας τριπλός σεβασμός· σεβασμός πρώτα πρώτα πρós τήν εποχή του ποιητή και τό κλίμα της [αυτό δηλαδή που έμεις ονομάσαμε πίο πάνω πολιτισμικά συμφραζόμενα του Ἀριστοφάνη], έπειτα πρós τή μορφή των κωμωδιών και όχι μόνο πρós τό περιεχόμενο (που αυτό είναι αυτόνοτο), και τρίτο πρós τή νέα μας γλώσσα και τούς νόμους που ή φύση της επιβάλλει στή δημιουργία μας».³

Ο Βασ. Ρώτας γράφει στην Εισαγωγή του στή μετάφραση των Ὀρνίθων ότι θεώρησε «χρέος του, πιστεύοντας πώς ή παράσταση ένου έργου χάνει πολύ αν περιοριστεί μόνον στην αρχαιολογική του αξία, να προσπαθήσει να ξεπεράσει αυτές τις δυσκολίες [δηλαδή τή σάτιρα του Ἀριστοφάνη για πρόσωπα και πράγματα της εποχής του] μέ αναλογίες από σημερινά πρόσωπα και πράγματα και μέ τήν πεποίθηση πώς τό θαύμα της τέχνης σκεπάζει τούς αναχρονισμούς κι όχι μόνο δέν προδίνει, παρά δοηθάει τό πνεύμα του ποιητή να μιλήσει στον σημερινόν άκροατή».⁴

Τέλος, ο Κώστας Ταχτσής γράφει στην Εισαγωγή της *Λυσιστράτης* του: «... όταν άπίστησα [δηλαδή στο γράμμα του κειμένου], τό 'κανα όχι από άγνοια ή αδυναμία, άλλ' αποκλειστικά για χάρη του πνεύματος του αρχαίου κειμένου της "Λυσιστράτης". Τό κύριο μέλημά μου ήταν να τό φέρω όσο γινόταν πίο κοντά μας. Να δώσω στο σύγχρονο θεατή τή στιγμιαία ψευδαίσθηση ότι ζούσε 2500 χρόνια πριν, ή έστω μία ελάχιστη γένση της αίσθησης που πρέπει να είχε ο αρχαίος θεατής βλέποντας μία παράσταση, και προπάντων ακούγοντας τό ζωντανό λόγο του Ἀριστοφάνη».⁵

Αυτά τά παραθέματα μας είναι αρκετά για να συμπεράνουμε ότι τό ιδανικό των μεταφραστών μας κινείται σαν έκκρεμές ανάμεσα σε δύο άκρα: τήν αναβίωση της εποχής και του κλίματος του αριστοφανικού θεάτρου και τή μεταφορά, ή καλύτερα τήν ψευδαίσθηση, όπως λέει ο Ταχτσής, του σύγχρονου θεατή ότι ζει κι αυτός σ' εκείνη τήν εποχή, από τή μία μεριά, και τή μεταφορά του Ἀριστοφάνη στην εποχή μας μέ τή βοήθεια και του αναχρονισμού, για χάρη του σύγχρονου κοινού, από τήν άλλη. Στην πραγματικότητα όμως κανένα από τά δύο ιδανικά δέν πραγματώνεται αυτούσιο: διαοάζοντας τις μεταφράσεις βλέπουμε τό έκκρεμές να κινείται από τό ένα άκρο στο άλλο, από σκηνή σε σκηνή, από στίχο σε στίχο μερικές φορές. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Κ. Ταχτσής δηλώνει (χωρίς άραγε να αντιλαμβάνεται τήν αντίφαση, ή σκόπιμα;) ότι προσπαθεί να φέρει τό αριστοφανικό κείμενο όσο γίνεται πίο κοντά μας, αλλά και να δώσει στο σύγχρονο θεατή τήν ψευδαίσθηση της αρχαιότητας. Όπωςδήποτε, ή μετάφραση του Σταύρου ξεχωρίζει καθαρά για τή συνέπειά της πρós τις αρχές του. Όσο για τό άλλο άκρο, τή μεταφορά του Ἀριστοφάνη στην εποχή μας, μέ άδίπτακτη διασκευή του κειμένου, αλλά μίαν άπροσδόκητη πολλές φορές πιστοιότητα στο πνεύμα του, τήν όφείλουμε σ' έναν όχι επαγγελματία λογοτέχνη, αλλά επαγγελματία μουσικό, τό Διονύση Σαβδόπουλο, και τή δουλειά που έκανε μεταφράζοντας τούς Ἀχαρνείς και γράφοντας τή μουσική για μια παράσταση του Κάρολου Κούν (άλλά ή διασκευή του Σαβδόπουλου δέν χρησιμοποιήθηκε τελικά από τον Κούν).

3 *Οί κωμωδίες του Ἀριστοφάνη*, Ἀθήνα: Κολλάρος (χ.χ.), σσ. 26-27.

4 *Έργα Ἀριστοφάνη: Ὀρνίθες*, Ἀθήνα: Ἐταιρία Λογοτεχνικῶν Ἐκδόσεων, 1960, σ. 9.

5 *Ἀριστοφάνη Λυσιστράτη*, Ἀθήνα: Πολυπλάνο, 1977, σ. 9.

Ἄναχρονισμοί

Θά ἤθελα νά σταθῶ λίγο στὸν ἀναχρονισμό, γιὰ νά ξεχωρίσω τὰ διάφορα εἶδη του καὶ νά προτείνω μιὰ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς ἀναχρονισμοὺς πού (α) εἶναι ἀναπόφευκτοι σέ κάθε μετάφραση, (β) γίνονται σκόπιμα γιὰ νά προκαλέσουν τὸ γέλιο, (γ) μπορεῖ νά ὀφείλονται στὴν ἀναγνώριση τοῦ δι-συπόστατου χαρακτήρα τοῦ κωμικοῦ ὑποκριτῆ, πού εἶναι συνάμα χαρακτη-ρας τοῦ ἔργου καὶ «ἠθοποιός», καὶ (δ) ἀποδίδουν μὲ ἀναχρονιστικὴ ἀναλο-γία ἓνα κωμικὸ στοιχεῖο τοῦ ἀρχαίου κειμένου, πού θά χανόταν σέ μιὰ «πι-στή» μετάφραση.

Ἐνα εἶδος ἀναχρονισμοῦ εἶναι ἐντελῶς ἀναπόφευκτο σέ κάθε μετάφραση ἔξαιτίας τῆς γλωσσικῆς σχετικότητος, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε στὴν ἀρχή. Ἄφου δηλαδὴ τὸ ἐννοιολογικὸ πλάτος τῶν λέξεων δέν συμπίπτει ἀπὸ γλώσσα σέ γλώσσα καὶ οἱ λέξεις ἔχουν ἕξ ὅρισμοι διαφορετικῆς παραδειγ-ματικῆς συνδηλώσεις, ἄλλα πράγματα καταλαβαίνει ὁ σύγχρονος θεατῆς ὅταν ἀκούει π.χ. τὴ λέξη «δικαστές» ἢ «ποιητές» κι ἄλλα καταλάβει ὁ ἀρχαῖος. Ἄλλες συνδηλώσεις ἔχει ἡ λ. «μακρυμάλλης» σήμερα, ἄλλες στὴν ἀρχαιότητα (πού σήμαινε τὸ νέο ἀριστοκράτη)· κι ἂν πεῖ κανεὶς «μαλλια-ρός» παραπέμπει σέ ἄλλα συμφραζόμενα. Ἄλλο πρᾶγμα ἡ ἀρχαία πόλις ἢ κώμη καὶ ἄλλο ἡ σημερινὴ πόλη καὶ τὸ χωριό. Ὁ Ἐπίσκοπος στοὺς Ὅρνι-θες μεταφράζεται Ἐπιθεωρητῆς ἀπὸ τὸ Σταύρου, Ἐπιτετραμμένος ἀπὸ τὸ Ρῶτα· καὶ οἱ δύο ἀποδόσεις εἶναι «ἀναχρονιστικῆς». Ἀνάλογα προβλή-ματα παρουσιάζουν ὅλοι οἱ πολιτικοὶ ὄροι (ρῆτορες, πρόξενοι, θεωροὶ κτλ.) ἢ οἱ ἠθικῆς ἐννοιες πού ἐμφανίζονται συσσωρευμένες σ' ἓνα κείμενο, ὅπως εἶναι π.χ. ὁ ἀγῶνας τοῦ Δίκαιου καὶ τοῦ Ἄδικου Λόγου στὶς *Νεφέλες*. Τὸ πρᾶγμα δέν εἶναι διαφορετικὸ μὲ τὰ συγκεκριμένα οὐσιαστικά, π.χ. μὲ τὰ φαγητὰ καὶ τίς λιχουδιές, πού παίζουν τέτοιο ρόλο στὴν κωμωδία· πολὺ συχνὰ οἱ μεταφραστῆς εἶναι ὑποχρεωμένοι (καὶ ἐδῶ δέν ἔχουν ἄλλη ἐκλογή!) νά χρησιμοποιήσουν νόστιμους ἀναχρονισμοὺς.

Μιὰ ξεχωριστὴ περίπτωση ἀποτελοῦν οἱ λεγόμενες βωμολοχίαι καὶ ειδι-κότερα τὸ σεξουαλικὸ χιούμορ τῆς Παλαιᾶς Κωμωδίας. Οἱ μεταφραστικῆς δυσκολίες δέν φαίνονται νά εἶναι μεγάλες ἐδῶ, ἀφού εἶναι συνήθως σαφές τί ἐννοεῖ ὁ Ἀριστοφάνης καὶ ὄχι ιδιαίτερα δύσκολο νά ἀποδοθεῖ γλωσσικὰ στὰ νέα ἑλληνικά. Μεγαλύτερο πρόβλημα φαίνονται νά δημιουργοῦν τὰ ὅρια τῆς κοινωνικῆς ἀνοχῆς ἀνάμεσα στὸ ἀνεπίτρεπτο καὶ τὸ ἀνεκτὸ στὸ νεώτερο θέατρο. Στὴν πραγματικότητα, ὡστόσο, τὸ πρόβλημα εἶναι γενικό-τερο καὶ δυσκολότερο ἀπ' ὅσο φαίνεται μὲ τὴν πρώτη ματιὰ: εἶναι πρό-βλημα ἐρμηνευτικὸ καὶ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν ἐλλιπέστατὴ μας γνώση καὶ κατανόηση τῆς ἐρωτικῆς ζωῆς τῶν ἀρχαίων (π.χ. δέν καταλαβαίνουμε κι-θόλου τὴν παιδεραστία, τὴ θέση τῶν ἑταιρῶν στὴν ἀρχαία κοινωνία, κοκ.). Γι' αὐτὸ τὸ λόγο οἱ συμβατικῆς καὶ συγκαλυμμένες ἀναφορῆς στὶς σεξου-αλικῆς πράξεις καὶ συνήθειες, πού χρησιμοποιοῦν συχνὰ οἱ μεταφραστῆς γιὰ νά ἀποδώσουν τίς ἐρωτικῆς κυριολεξίες τοῦ ἀρχαίου κειμένου, δέν πρέπει νά ψέγονται σάν ἔλλειψη τόλμης (ὅπως ἔχει γίνεῖ πολλές φορές), γιατί στ' ἀλήθεια δέν εἶναι παρὰ ἓνα εἶδος ἀναχρονισμοῦ (τὸ ἴδιο βασικά μὲ ἐκεῖνο πού περιγράφεται στὴν προηγούμενη παράγραφο), μὲ τὴ δοῆθεια τοῦ ὁποίου μιὰ δυσνόητη γιὰ μᾶς ὄψη τῆς ἀρχαίας ζωῆς «ἐρμηνεύεται» καθὼς φιλτράρεται μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς νεώτερης νοοτροπίας καὶ, «μεταφρα-σμένη» μὲ τίς δικῆς μας γλωσσικῆς φόρμουλες, γίνεται κατανοητὴ κατὰ τὸ μοντέλο τῆς ἐρωτικῆς ζωῆς πού ἡ δικὴ μας κοινωνία καταλαβαίνει, ἀνέχε-ται καὶ ἐπιτρέπει, ρητὰ ἢ σιωπηρὰ, στὰ μέλη της.

Ἄν ὅμως οἱ παραπάνω ἀναχρονισμοὶ δέν θεωροῦνται κἂν σάν τέτοιοι, ὑπάρχει καὶ τὸ ἄλλο ἄκρο, τῆς σκόπιμης καὶ χτυπητῆς ἀναφορᾶς σέ συγκι-κρομένα νεώτερα πρόσωπα καὶ πράγματα, πού γίνεται γιὰ νά προκαλέσει τὸ γέλιο μὲ τὴν ἀπροσδόκητη καὶ ἀτοπὴ ἔνταξη ἑνὸς ὁμολογημένα σύγχρονου στοιχείου στὰ ἀρχαία συμφραζόμενα: Λέει π.χ. ὁ Ποιητῆς στοὺς Ὅρνιθες (κατὰ λέξη μετάφραση τοῦ Φ. Κακριδῆ⁶): «Λυρικὰ τραγούδια ἔχω συνθέσει γιὰ τίς Νεφελοκοκκυγίες τίς δικῆς σας, διθυραμβικά πολλά καὶ ὁμορφα καὶ

6. Φ. Ι. Κακριδῆ, Ἀριστοφάνους Ὅρνιθες, ἐρμηνευτικὴ ἔκδοση, Ἀθήνα, 1974, σ. 177.

παρθένεια και μέ τόν τρόπο του Σιμωνίδη» (917-19) και μεταφράζει ο Ρώτας: «Ύμνους έχω κάμει, ὠδές, ποιήματα ὠραία / στήν Ξακουστή στή Νεφελοκοκκυγία σας τή νέα / γι' ἀπαγγελία, ὄρχητροσυνοδεία και χορωδία, / και σάν του Σολωμού τόν ἕμνο στήν Ἐλευθερία» (σελ. 44). Και λίγο παρακάτω: «Μοῦ ἴδωσες Νικηταρά, ἄλογο χωρίς οὐρά», κοκ. Αυτό είναι τό εἶδος του ἀναχρονισμοῦ πού μοιάζει νά γίνεται χάριν του ἀναχρονισμοῦ, γιά νά προκαλέσει τό γέλιο αὐτός καθ' ἑαυτόν κι ὄχι γιά νά ἀποδοθεῖ πραγματικά κάποιου κωμικό στοιχείου του ἀρχαίου κειμένου. Ἐτσι οἱ ἀναχρονισμοί αὐτοί καταλήγουν νά «ἐμπλουτίζουν» τόν Ἀριστοφάνη μέ νέα καλαμπουριά.

Τό τρίτο εἶδος ἀναχρονισμοῦ μᾶς τό ὑποδεικνύει ὁ ἴδιος ὁ ποιητής και προκύπτει ἀπό τήν ἀναγνώριση του διτυπώστατου χαρακτήρα του κωμικοῦ ὑποκριτή, πού είναι ταυτόχρονα πρόσωπο του ἔργου και ἠθοποιός.⁷ Ὁ διτυπώστατος αὐτός χαρακτήρας φαίνεται καθαρά, π.χ., στήν *Εἰρήνη*, όταν ὁ Τρυγαῖος ἀνεβαίνει στόν οὐρανό καθάλα σ' ἓνα σκαθάρι: Σέ μιά στιγμή, καθώς τό σκαθάρι κουνιέται, ὁ ὑποκριτής κάνει πώς τρομάζει και βάζει μιά φωνή στό «μηχανοποιό», πού τόν ἀνεβάζει μέ τό γερανό τῆς σκηνῆς, νά προσέχει περισσότερο (στ. 174). Σέ ἓνα ἀνάλογο χωρίο στους *Ἀχαρνεῖς* ὁ χορός σατιρίζει τό χορηγό τῆς κωμωδίας Ἀντίμαχο, πού τόν ἀψησε χωρίς φαί (1150-55). Αὐτό τό κάνει ὡς κωμικός χορός και ὄχι ὡς ὀμάδα Ἀχαρνέων. Τό σύγχρονο ἀντίστοιχο ἐδῶ θά ἦταν νά παραπονεθεῖ ὁ χορός πού ὁ Κάρολος Κούν, ἄς ποῦμε, δέν τόν ἔχει πληρώσει ἀκόμη τά μεροκάματα του.

Τέτοιου εἶδους ἀναχρονισμός (στήν παράσταση δέβαια και ὄχι στή μετάφραση, ἀλλά γιά τή στενή σχέση τῶν δύο βλ. τήν ἐπόμενη ἐνότητα) ἦταν τό τοιγάρο πού ἀναβαν τά μέλη του χοροῦ στους *Βατραχούς* του Κούν (1966) ὕστερα ἀπό τήν παράδοση, καθώς ἀποσύρονταν πιο πίσω, γιά νά δώσουν τή θέση τους στή σκηνή τῶν δύο δούλων, πρῖν ἀπό τόν ποιητικό ἀγῶνα Αἰσχύλου και Εὐριπίδη. Οἱ δυνατότητες ἐκμετάλλευσης αὐτοῦ του ἀναχρονισμοῦ, τόσο στή μετάφραση ὡς και στήν παράσταση, είναι μεγάλες, ἀλλά προϋποθέτουν ἓνα ὀρισμένο στυλ παράστασης και πρωτοβουλία περισσότερο ἴσως του σκηνοθέτη παρά του μεταφραστή.

Τό τελευταῖο εἶδος ἀναχρονισμοῦ είναι ἡ ἀντικατάσταση ἑνός στοιχείου του κειμένου μέ σύγχρονο ἀντίστοιχό του, γιά νά ἀποδοθεῖ στή νέα γλώσσα αὐτό πού δέν μπορεῖ πραγματικά νά μεταφραστεῖ και θά χανόταν σέ μιά πιστή μετάφραση. Ἀντιλαμβάνομαι, ὡστόσο, ὅτι ὁ ὀρισμός αὐτός είναι πολύ γενικός και ἀσαφής, γι' αὐτό θά προσπαθήσω νά γίνω σαφέστερος: Ἡ βασική διάκριση αὐτοῦ του ἀναχρονισμοῦ ἀπό ἐκεῖνον του δευτέρου εἶδους είναι (α) ὅτι δέν πρέπει νά γίνεται ρητά, χτυπητά, ἀπροσδόκητα, ὁπότε λειτουργεῖ ὡς κωμικό στοιχείο καθεαυτό, ξένο πρὸς τό πρωτότυπο, και (β) ὅτι πρέπει νά στοιχειοθετεῖ μιά πραγματική ἀναλογία πρὸς τό ἀρχαῖο στοιχείο πού ὑποκαθιστᾶ.

Εἶναι δύσκολο νά πει κανεῖς ποιά στοιχεῖα περιεχομένου ἢ μορφῆς ἀνήκουν ἐδῶ. Ἡ ἀπόδοση ὀρισμένων στοιχείων περιεχομένου, π.χ. του ἐκκυκλήματος μέ τήν περιστρεφόμενη σκηνή (Σαβδόπουλος), ἢ τῶν ἀρχαίων φαγητῶν ἢ ὕβριστικῶν λέξεων μέ νεώτερα ἀντίστοιχα, ἀνήκει ἐδῶ, μᾶς ξαναγυρίζει ὁμως και στό πρῶτο εἶδος ἀναχρονισμοῦ, πού περιγράψαμε πιο πάνω. Συζητήσιμο είναι ἂν στοιχεῖα περιεχομένου, ὅπως αὐτά πού δηλώνουν οἱ φράσεις «ἀεριοθεούμενο», «σοῦ σφράγισαν τό διαβατήριό», «ξένον ἐναέριο χῶρο»,⁸ δέν παραβαίνουν τόν ὄρο (α) πού διατυπώθηκε στήν προηγούμενη παράγραφο. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, είναι ἀναμφισβήτητο ὅτι τό εἶδος αὐτό του ἀναχρονισμοῦ λειτουργεῖ καλύτερα στήν ἀπόδοση στοιχείων ὕφους, ὅπως είναι τά λογοπαίγνια και οἱ παρωδίες. Τά πράγματα θά γίνουν, ἐλπίζω, σαφέστερα μέ τήν ἀνάλυση συγκεκριμένων παραδειγμάτων πού θά ἐπιχειρήσουμε λίγο πιο ὕστερα.

Συμβατικότητα, μετάφραση και παράσταση

Μιλήσαμε προηγουμένως γιά τόν ἔντονα φορμαλιστικό χαρακτήρα πού δίνουν στήν κωμωδία ἡ εὐδιάκριτη δομή και οἱ πολύπλοκοι μετρικοί σχημα-

7. Βλ. C. M. Sifakis, *Parabasis and Animal Choruses. A Contribution to the History of Attic Comedy*, Λονδίνο: Athlone Press, 1971, σσ. 11-14.

8. Ρώτας, *Ὀρνίθες*, σ. 53.

τισμοί της, πού είναι περίπου υποχρεωτικοί για καθένα από τὰ μέρη της. Έχουμε κάθε λόγο νά πιστεύουμε δι τὰ σχήματα αὐτὰ δέν δημιουργήθηκαν ἀπό τόν Ἀριστοφάνη, ἀλλά δι ἀνήκουν στήν παράδοση τοῦ ἀθηναϊκοῦ κωμικοῦ θεάτρου· μερικά ἀπό αὐτὰ μάλιστα μπορεῖ νά ἀνάγονται στίς πηγές τῆς ἴδιας τῆς κωμωδίας.

Εἶπαμε ἤδη πῶς τὰ μετρικά σχήματα ἔχουν τὰ ἀντίστοιχά τους στή μουσική καί τήν ὄρηση, καί μποροῦμε τώρα νά προσθέσουμε δι ὁ παραδοσιακός καί συμβατικός χαρακτήρας τῆς κωμωδίας διέπει ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς παράστασης (φυσικά τῆς ἀρχαίας): τήν ἐκφορά τοῦ λόγου καί τό τραγούδι, τήν κίνηση, καί τήν ἡθοποιία· τή σκηνογραφία, τὰ κοστούμια, τὰ προσώπεια· αὐτό τέλος πού ὀνομάζουμε σήμερα σκηνοθεσία, δηλαδή τή σύλληψη καί τό ὄφος ὁλόκληρης τῆς παράστασης.

Δύο κωμικές σκηνές ἀπό κατωιταλικά ἀγγεῖα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. Τά περισσότερα ἀπό διακόσια ἀγγεῖα τῶν «φλνάκων» (ὅπως λέγονται) πού μᾶς εἶναι γνωστά (βλ. A.D. Trendall, *Phlyax Vases*², *Bulletin of Inst. of Class. Studies, Suppl. 19*, Λονδίνο 1967) μᾶς δίνουν μιά πολύ καλή ἰδέα καί γιά τό ἀθηναϊκό θέατρο τῆς ἴδιας ἐποχῆς (στήν ὁποία ἀνήκουν καί τὰ τελευταῖα ἔργα τοῦ Ἀριστοφάνη), ἐπειδή περιέχουν πολλά στοιχεία πού ἀποδεικνύουν τή μεγάλη ἐπίδραση τοῦ ἀθηναϊκοῦ θεάτρου στό κατωιταλιωτικό.

(α) Κρατήρας ἀπό τήν Ἀπουλία, 380-370 π.Χ., στό Λονδίνο· εἰκονίζει τόν κένταυρο Χείρωνα, πού μέ τή συνοδεία τοῦ δούλου του Ξανθία (στήν κορυφή τῆς σκάλας) ἐπισκέπτεται ἕνα Νυμφαῖο μέ λαματικά νερά γιά θεραπεία. Ὁ ἄντρας πού τόν σπρώχνει παριστάνει συμβατικά τό ἄλλο μισό τοῦ κενταύρου. Κωμωδίες μέ τόν τίτλο Χείρων εἶχαν γράψει οἱ Ἀθηναῖοι ποιητές τοῦ 5ου αἰῶνα Κρατίνος καί Φερεκράτης. Στόν Πλούτο τοῦ Ἀριστοφάνη ὁ τυφλός θεός Πλούτος ὀδηγεῖται γιά θεραπεία στό ἱερό τοῦ Ἀσκληπιοῦ στήν Ἐπίδαυρο. (Φωτογρ. Βρεταν. Μουσείου· βιβλιογρ. τοῦ Trendall, δ.π., ἀρ. 37.)

(β) Κρατήρας τῆς Ποσειδωνίας (Paestum), ἔργο τοῦ ἀγγειογράφου Ἀστέα, 350-340 π.Χ., στό Βρετανικό Μουσείο· εἰκονίζει νυκτερινή ἐπίσκεψη ἐραστή στήν ἀγαπημένη του (πδ. Ἀριστ. Ἐκκλ. 884 κέ.). (Φωτογρ. ἀπό τήν Ἰστ. τοῦ Ἑλλ. Ἐθν., τόμ. Γ2, σελ. 419· βιβλιογρ.: Trendall, δ.π., ἀρ. 36.)

Πρέπει να συνειδητοποιηθεί όσο το δυνατό σαφέστερα ότι η Παλαιά Κωμωδία δεν έχει καμιά σχέση με το νεώτερο ρεαλιστικό θέατρο της ψευδαισθησης και της πιθανοφάνειας. Είναι θέατρο καθαρά συμβατικό, με δικούς του νόμους και κανόνες, που συναπαρτίζουν ένα σύστημα αυστηρά συνεπές και διέπουν όλα τα στάδια και επίπεδα της δημιουργίας του: από τη σύλληψη του θέματος, τη συγκρότηση της πλοκής και τη διαγραφή των χαρακτηρισμών ως την πραγμάτωση της παράστασης σε όλα της τα επίπεδα. Η λειτουργία των συμβάσεων ως συστήματος θα μπορούσε να γίνει πιο κατανοητή αν συγκρίναμε την αρχαία κωμωδία με ένα σύγχρονο και οικείο είδος συμβατικού θεάτρου, το νεοελληνικό Καραγκιόζη. (Για το σκοπό αυτό ο αναγνώστης θα μου επιτρέψει να τον παραπέμψω στη μελέτη μου για την «Παραδοσιακή δραματολογία του Καραγκιόζη», *Ὁ Πολίτης*, τεύχος 5, Σεπτ. 1976, σσ. 25-39.)

Είναι καιρός να αναρωτηθούμε τι λογής προβλήματα θέτει ο παραδοσιακός και συμβατικός χαρακτήρας του αριστοφανικού κειμένου στο μεταφραστή και – μπορούμε πια να συμπληρώσουμε – στο μουσικό, στο χορογράφο και κυρίως στο σκηνοθέτη, που είναι ο υπεύθυνος για το στυλ και το χαρακτήρα της νεώτερης παράστασης. Είναι φανερό πώς τα προβλήματα αυτά είναι της ίδιας κατηγορίας για όλους τους παράγοντες της παράστασης και αναφέρονται στην απόδοση του σύνθετου και πολύχρωμου και συνάμα συμβατικού ύφους της κωμωδίας, για το οποίο έγινε λόγος πιο πάνω (σελ. 27).

Για να μείνουμε λίγο στην ομοιότητα των προβλημάτων και την ενότητα του ύφους, το ζήτημα είναι πώς θα βρεθούν οι ίδιοι ή ανάλογοι δείκτες ύφους τόσο στη μετάφραση του κειμένου, όσο και στην εκτέλεσή του στο θέατρο, σε συνάρτηση με την κίνηση, την εμφάνιση των ηθοποιών και όλες τις άλλες όψεις της θεατρικής πράξης. Ένα παράδειγμα από τον Καραγκιόζη θα μας ήταν πολύ χρήσιμο εδώ: Το ύφος του Χατζηαδάτη, ιδιαίτερα όταν μιλάει με Τούρκους αξιωματούχους, είναι τό ύφος μιάς καθωσπρέπει, καρτερικής κακομοιριάς και απροκάλυπτης κολακείας· οι δείκτες που το χαρακτηρίζουν βρίσκονται τόσο στη γλώσσα που χρησιμοποιεί, σ' αυτά που λέει («ὁ κακομοιρής», «χῶμα να γίνω...», «να μου κόβει ὁ θεὸς χρόνια...», κτλ.), όσο και στον τρόπο που τα λέει (τόνος και χρωματισμός φωνῆς), καθώς και στον τρόπο που κινείται (υποκλίσεις, προσκυνήματα). Η ενότητα του ύφους στον Καραγκιόζη είναι φυσικά εξασφαλισμένη, ἀφοῦ ὅλα βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸν ἀπόλυτο ἔλεγχο τοῦ καραγκιοζοπαίχτη: κίνηση, φωνή, λόγος (προφορικός λόγος και ὄχι γραπτό κείμενο σὴν περίπτωση αὐτή, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἔχει σημασία γιὰ τὸ ζήτημά μας).

Είναι φανερό, ἐπομένως, ὅτι, ἂν ὁ μεταφραστής και ὁ σκηνοθέτης δὲν εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο, πρέπει τουλάχιστον νὰ συνεργάζονται στενά, γιὰ νὰ πετύχουν στυλιστικά ἑναρμονισμένες λύσεις, ἐπιδιώκοντας ἕνα κοινὸ μεταφραστικὸ και σκηνοθετικὸ ἰδεώδες.⁹ Ἀλλιῶς εἶναι μάταιο νὰ πασχίζει ὁ μεταφραστής νὰ ἀποδώσει, π.χ., τίς ἀντιστοιχίες τῶν στροφικῶν συστημάτων και τῶν συζυγιῶν (ὅπως κάνει ὁ Θρ. Σταύρου, μόνος ἀπὸ τοὺς μεταφραστές), ἂν ὁ μουσικός και ὁ χορογράφος δὲν τὸν ἀκολουθήσουν σ' αὐτὸ· εἶναι μάταιο νὰ προσπαθεῖ νὰ προσεγγίσει τὴ σύνθετη μετρικὴ δομὴ τοῦ κειμένου ἀποδίδοντας τοὺς λαμβδικούς, τοὺς τροχαϊκούς, τοὺς ἀναπαιστικούς και τοὺς ἄλλους «ρητούς» (ὄχι τραγουδιστοὺς) στίχους με ἀντιστοιχοῦς τονικούς στίχους σὴν νεοελληνικὴ γλώσσα, ἂν ὁ σκηνοθέτης δὲν διδάξει τοὺς ἠθοποιούς του τὸ κατάλληλο στυλ ἠθοποιίας, πού θὰ τοὺς ἐπέβαλλε νὰ προφέρουν σωστά τοὺς στίχους αὐτούς, διακρίνοντας τοὺς διαφορὸς ρυθμούς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ μεταφραστής πού θὰ ἰσοπεδώσει, ἐκείνος πρῶτος, σὴν μετάφρασή του τὴ σύνθετη μετρικὴ δομὴ τοῦ κειμένου, ἐν ὀνόματι μιάς δῆθεν πῖο «φυσικῆς» και «ἀβίαστης» ἐκφορᾶς τοῦ λόγου, δείχνει πῶς οὔτε ὁ ἴδιος δὲν καταλαβαίνει τὸ συμβατικὸ χαρακτήρα τῆς

Ἀνάγλυφο σὸ Μουσεῖο τῆς Ἀγορᾶς, 350-325 π.Χ., με μιά ἀπὸ τίς ἐλάχιστες ἀπεικονίσεις κωμικοῦ χοροῦ πού μᾶς ἔχουν σωθεῖ (M. Bieber, *Hist. of Greek and Rom. Theat.*², Princeton Univ. Press, 1961, εἰκ. 181· βιβλιογρ.: T.B.L. Webster, *Monuments Illustrating Old and Middle Comedy*³, Bull. of Inst. of Class. Stud., *Suppl.* 39, Λονδίνο 1978, ἀρ. AS 3).

9. Ἡ, γιὰ νὰ τὸ θέσουμε διαφορετικά, ἂν δεχτοῦμε ὅτι ἡ μετάφραση εἶναι μονιμότερη καλλιτεχνικὴ δημιουργία ἀπὸ τὴ σκηνοθεσία (ἀλλὰ ἂς μὴν ξεχνᾶμε πῶς οἱ Ρῶσοι, π.χ., παίζουν ἀκόμη τὸν Τσέχοφ ὅπως τὸν εἶχε σκηνοθετήσει ὁ Στανισλάσκι πρὶν ἀπὸ πενήντα ἢ και περισσότερα χρόνια), ὁ μεταφραστής πρέπει, καθώς μεταφράζει, νὰ ἀκούει και νὰ βλέπει με τὴ φαντασία του τὴν παράσταση γιὰ τὴν ὁποία προορίζει τὴ μετάφρασή του, σὰ νὰ πρόκειται νὰ διδάξει ὁ ἴδιος τὸ ἔργο.

Ἴ�θηναϊκός κρατήρας τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰῶνα στή Χαϊδελέεργη, πού ἴσως εἰκονίζει δύο μέλη γυναικείου χοροῦ (T.B.L. Webster, Greek Theatre Production², Λονδίνο 1970, πίν. 15α· βιβλιογρ.: Webster, Monuments³, ἀρ. AV 16).

ἀριστοφανικῆς κωμωδίας, καί δίνει τό παράδειγμα στους ἄλλους παράγοντες τῆς παράστασης νά αὐτοσχεδιάσουν ὅπως θέλουν, γιά νά «ζωντανέψουν» καί νά «φέρουν κοντά μας» τόν Ἀριστοφάνη. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι συνήθως μιά σειρά ἀπό ἐτερόκλητα «εὐρήματα» χωρίς ἀναφορά σέ κάποια ἐρμηνευτική ἢ αἰσθητική ἀρχή καί χωρίς ἐνότητα ὕφους.

Τό μεταφραστή, λοιπόν, βαραίνει καταρχήν ἡ εὐθύνη νά φανερώσει τό συμβατικό χαρακτήρα τῆς κωμωδίας προβάλλοντας στή μετάφρασή του τό αὐστηρό ἀρχιτεκτονικό σχέδιο καί τή σύνθετη μετρική δομή τῆς. Ἐπίσης πρέπει νά πετύχει τή διάκριση τῶν ἐπιπέδων ὕφους πού ταιριάζουν στά διάφορα μέρη τῆς καί στά τυπικά τῆς πρόσωπα. Ἐκεῖνος τέλος πρέπει νά δάει τίς βάσεις πού θά στηρίξουν ἓνα γενικότερο σύστημα συμβάσεων, χωρίς τό ὅποιο δέν εἶναι δυνατό νά ἐξασφαλιστεῖ ἐνότητα καί συνέπεια ὕφους στή σύγχρονη παράσταση τῆς ἀρχαίας κωμωδίας.

Παραδείγματα

Στά παραδείγματα πού ἀκολουθοῦν ἐπισημαίνονται οἱ μεταφραστικές δυσκολίες διαφόρων κατηγοριῶν. Ὑπάρχει, ὅστόσο, κάποια κλιμάκωση ἀπό προβλήματα πού θέτει τό περιεχόμενο σέ προβλήματα πού θέτει τό ὕφος.¹⁰

Α. Ἴππεϊς, 40-57. Στήν ἀρχή τοῦ ἔργου δύο δούλοι, ἐπιτελώντας τήν τυπική τους λειτουργία στόν πρόλογο, ἐξηγοῦν στό κοινό τό θέμα τοῦ ἔργου:

ΟΙΚΕΤΗΣ Α

Λέγοιμ' ἂν ἤδη. Νῶν γάρ ἐστι δεσπότης ἄγροικος ὄργην, κυανοτρώξ, ἀκράχολος, Δῆμος Πυκνίτης, δύσκολον γερόντιον ὑπόκωφον. Οὗτος τῆ προτέρα κουμηνία ἐπρίατο δούλον θυροσδέσπην, Παφλαγόνα πανουργότατον καί διαβολώτατον τινα.	40 45
Οὗτος καταγνούς τοῦ γέροντος τούς τρόπους, ὁ θυροσπαφλαγῶν, ὑποπεσῶν τόν δεσπότην ἦκαλλ', ἐθώπευ', ἐκολάκευ', ἐξηπάτα κοσσυλματίοις ἄκροισι, τοιαντί λέγων· «ὦ Δῆμε, λούσαι πρῶτον ἐκδικάσας μίαν, ἐνθοῦ, ὀφησον, ἔντραγ', ἔχε τριώβολον. Βούλει παραθῶ σοι δόρπον;» Ἐἴτ' ἀναρπάσας ὁ τι ἂν τις ἡμῶν σκενάσῃ τῷ δεσπότη Παφλαγῶν κεχάρισται τοῦτο. Καί πρώην γ' ἐμοῦ μᾶζαν μεμαχότος ἐν Πύλῳ Λακωνικῆν, πανουργότατά πως παραδραμῶν ὑφαρπάσας αὐτός παρέθηκε τήν ὑπ' ἐμοῦ μεμαγμένην.	45 50 55

Παραθέτω στή συνέχεια τή μετάφραση τοῦ Θρασύδουλου Σταύρου:

Ἄκουστε. Ἐναν ἀφέντη ἔχουμε οἱ δύο μας, κοικιῶν τραγανιστή, γερο-χωριάτη, ἀράθυμο, μισόκουφο, γρινιάρη,	41 42
τό Δῆμο τόν Πυκνίτη. Τελευταία, στό νιό φεγγάρι, ἀγόρασε ἓνα δούλο ταμπάκη, Παφλαγόνα, κατεργάρη κι ἀπανωβάλη. Αὐτός ὁ Παφλαγόνας, ὁ τομαράς, σάν ἐνιωσε τοῦ ἀφέντη τό χαρακτήρα, τοῦ ἔπεσε ἀπό δίπλα κι ἄρχισε καλοπιάσματα καί χάδια καί κολακειές· τόν τύλιγε μέ κάτι κουδέντες σάν πετσιῶν ἀποκοψίδια: «Δῆμε, μιά δίκη δίκασε, μιά μόνο.	44 50

Δούλος τῆς κωμωδίας· ἀθηναϊκή τερακότα, 400-375 π.Χ., στή Ν. Ὑόρκη (φωτογρ. Metropolitan Museum· βιβλιογρ.: Webster, Monuments³, ἀρ. AT 22a).

10. Ὅλα τά παραθέματα εἶναι ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ V. Coulon (μέ γαλλική μετάφραση τοῦ H. van Daele), 5 τόμοι, Collection Budé, Παρίσι: Les Belles Lettres, 1923-30.

Δούλος τῆς κωμωδίας· ἀθηναϊκή τερακότα, 375-350 π.Χ., στό Βερολίνο (φωτογρ. Staatliche Museen βιβλιωγρ.: Webster, Monuments¹, ἀρ. AT 61).

κι ἀφοῦ λουστεῖς, στό φαγοπότι ρίξον
καί πάρε κι ἐνα τριώβολο. Μή θέλεις
νά σέ σερβίρω;» Εὐθύς ἀρπάζει τότε
δ,τι ἕνας ἀπό μᾶς ἔχει ἐτοιμάσει
τοῦ ἀφεντικοῦ, καί πάει καί τό προσφέρει.
Αὐτός, ὁ Παφλαγόνας! Τίς προάλλες
ἕνα καρβέλι ζύμωσά στήν Πύλο
λακωνικό· κι αὐτός μέ προλαβαίνει,
τό κλέβει πονηρά καί τό σερβίρει.

51

55

57

Ἡ μετάφραση τοῦ Θρ. Σταύρου εἶναι ἀληθινά ἀξιοθαύμαστη ὡς ἀπόδοση τοῦ τί λέει ὁ ποιητής. Δέν ἐπιχειρεῖ ὅμως νά ἀποδώσει τί ἐννοεῖ ἢ ὑπονοεῖ ὁ ποιητής (οὔτε καί θά ἦταν δυνατό κάτι τέτοιο χωρῆς διασκευῆ τοῦ κειμένου). Ὁ ἀπληροφόρητος ἀναγνώστης, καί πολύ περισσότερο ὁ θεατής, πού δέν μπορεῖ νά προσφύγει σέ βοηθήματα, δέν εἶναι σέ θέση νά ἐκτιμήσει ἕνα πλῆθος ἀπό πραγματικά στοιχεῖα, στά ὁποῖα ἀναφέρεται τό κείμενο. Θά σχολιάσω παρακάτω μόνο τούς ἀριθμημένους στίχους στή μετάφραση.

41. Ὁ γερο-Δῆμος μασουλάει κουνιά ὄχι μόνο γιατί πραγματικά οἱ ἀρχαῖοι ἔτρωγαν τά κουνιά καί ὡς ξηρούς καρπούς¹¹ (ἔτσι σέ πρῶτο πλάνο τό ἐπίθετο λειτουργεῖ ὡς χαρακτηρισμός τοῦ γέρου), ἀλλά κυρίως γιατί τά κουνιά χρησιμοποιοῦνταν στίς δημόσιες ἀρχαιρεσίες γιά τήν ἀνάδειξη τῶν κληρωτῶν ἀρχόντων καί λειτουργῶν (κληρώνονταν αὐτοί πού τραβοῦσαν τά πιό ἄσπρα κουνιά).

42. Ἡ ἴδια ἡ λέξη «δῆμος» γιά μᾶς ἔχει ἐντελῶς ἄλλο νόημα ἀπό αὐτό πού εἶχε γιά τούς ἀρχαίους Ἀθηναίους. Ὁ Δῆμος ἐδῶ εἶναι προσωποποίηση τοῦ πλῆθους τῶν ἐλευθέρων ἀντρῶν τῆς Ἀθήνας, πού μετεῖχαν στήν «ἐκκλησία». Καταλαβαίνουμε ἴσως γιατί λέγεται Πυκνίτης, ἐπειδή ξέρουμε ἀπό τήν ἱστορία πῶς ἡ ἐκκλησία συνεδρίαζε στήν Πύκνα (ἢ Πύκνα, σύμφωνα μέ τήν ἀρχαία κλίση), ἀλλά μᾶς διαφεύγει ὅτι τό ἐπίθετο χρησιμοποιεῖται ἐδῶ χιουμοριστικά ὡς δῆθεν δημοτικό, ὡς προσδιοριστικό δηλαδή τοῦ δήμου καταγωγῆς πού συνόδευε τό ὄνομα ἑνός Ἀθηναίου πολίτη.

44. Ὁ πατέρας τοῦ πολιτικοῦ Κλέωνα (πού σατιρίζεται ἐδῶ) ἦταν πλούσιος Ἀθηναῖος, ἰδιοκτήτης ἐργοστασίου θυροδεψίας. Ὁ Κλέων δέν ἦταν ὁ μόνος ἀπό τούς πολιτικούς τοῦ πέμπτου καί τοῦ τέταρτου αἰῶνα πού κατηγοροῦνταν ἀπό τούς ἀντιπάλους τους – καί σατιρίζονταν ἀπό τούς κωμικούς ποιητές – ὅτι ἀσχολοῦνταν μέ βάναισα ἐπαγγέλματα καί ὅτι ἦταν βαρβαρική καταγωγῆς καί ὄχι γνήσιοι Ἀθηναῖοι. Ὀνομάζοντας τόν Κλέωνα Παφλαγόνα ὁ Ἀριστοφάνης τόν κατηγορεῖ καί γιά δουλική καταγωγή (πολλοί δούλοι Παφλαγόνες ζοῦσαν πραγματικά στήν Ἀθήνα). Τό λογοπαίγνιο, ἐξάλλου, πού γινόταν αἰσθητό ἀνάμεσα στό ἔθνηκό Παφλαγῶν καί στό ρῆμα παφλάζω εἶναι ὑπαινιγμός στή βιαιότητα τῆς γλώσσας τοῦ Κλέωνα.

50-51. Ἐδῶ ὁ Δῆμος ἐπιφορτίζεται μέ τήν προσωποποίηση καί τῶν Ἀθηναίων δικαστῶν, τῶν μελῶν τῆς Ἡλιαίας. Ἡ Ἡλιαία ἀποτελοῦνταν ἀπό ἕξι χιλιάδες ἡλιαστές (πού συγκέντρωναν τίς ἀρμοδιότητες τῶν δικῶν μας δικαστῶν καί τῶν ἐνόρκων μαζί), ἐπομένως σέ μεγάλο βαθμό ταυτιζόταν μέ τήν ἐκκλησία τοῦ δήμου. Ὁ Ἀριστοφάνης στούς Σφήκες σατιρίζει τούς δικαστές παριστάνοντας τους ἴδιους μέ τό Δῆμο τῶν Ἰππέων: «δύσκολα γερόντια», πού νιώθουν μεγάλη εὐχαρίστηση νά δικάζουν καί κυρίως νά καταδικάζουν. Οἱ δικαστές κληρώνονταν κάθε χρόνο ἀνάμεσα ἀπό ἐθελοντές πού ἔπρεπε νά εἶναι πάνω ἀπό τριάντα χρονῶ, ἀλλά ἐπειδή δέν ὑπῆρχε περιορισμός (ὅπως ὑπῆρχε γιά ἄλλα ἀξιώματα) νά κληρωθεῖ κανεῖς δεύτερη καί τρίτη φορά, κι ἐπειδή ὁ μισθός τοῦ δικαστῆ ἦταν πολύ μικρός (2 ὄβολοί), φαίνεται ὅτι πολλοί ἀπό τούς ἐθελοντές ἦταν πραγματικά γέροι, ἀνίκανοι γιά ἄλλη δουλειά. Ἀπό τό στ. 51 συνάγεται ὅτι ὁ Κλέων αὐξήσε τό μισθό τῶν δικαστῶν ἀπό δύο σέ τρεῖς ὄβολους.

11. Τραγήματα ἢ τραγάλια, βλ. Πλάτ. Πολ. 372 C.

Κρατήρας της 'Απουλίας στο Λονδίνο με μάσκα γέροντος της κωμωδίας, 350-325 π.Χ. (φωτογρ. Βρεταν. Μουσείου· διβλιωγρ.: Trendall, Phlyax Vases², άρ. 181).

Θά πρέπει ίσως νά προστεθεῖ ὅτι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἡλικία τῶν πραγματικῶν δικαστῶν, τόσο ὁ Δῆμος στοὺς Ἰππεῖς ὅσο καὶ ὁ Φιλοκλέων στοὺς Σφήκες εἶναι κακότροποι γέροι, γιατί ἔχουν βγεῖ ἀπὸ τὸ καλοῦπι – ἢ καλύτερα ἀποτελεῖον παραλλαγές – τοῦ ἴδιου κατεξοχὴν τυπικοῦ κωμικοῦ ἤρωα. Τὸ γεγονός αὐτὸ μπορεῖ νά μὴν ἐπηρεάζει ἄμεσα τὴ μετάφραση τῶν παραπάνω στίχων, ἀλλὰ ἀσφαλῶς θά πρέπει νά ληφθεῖ ὑπόψη σὲ ἄλλα σημεῖα καὶ τῆς μετάφρασης καὶ τῆς παράστασης τοῦ ἔργου.

55-57. Οἱ στίχοι αὐτοὶ ἀναφέρονται σὲ συγκεκριμένα γεγονότα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, πού εἶναι γνωστά ἀπὸ τὸ Θουκυδίδη (4. 2-41). Τὸ 425 π.Χ. οἱ Ἀθηναῖοι, με ἐπικεφαλῆς τὸ Δημοσθένη, κατέλαβαν τὴν Πύλο καὶ ἀπέκλεισαν ἕνα σπαρτιατικὸ σῶμα πάνω στό νησάκι Σφακτηρία. Οἱ Σπαρτιάτες ἔστειλαν ἀντιπροσώπους στήν Ἀθήνα ζητώντας νά συνθηκολογήσουν. Ὁ Κλέων ἐμπόδισε τοὺς Ἀθηναίους νά δεχτοῦν τοὺς πολὺ εὐνοϊκοὺς γι' αὐτοὺς ὅρους εἰρήνης καὶ κατηγορήσε τοὺς στρατηγούς γιὰ ἀνικανότητα νά συλλάβουν τοὺς ἀποκλεισμένους Σπαρτιάτες. Ἡ ἐκκλησία ἔστειλε τὸν ἴδιον τὸν Κλέωνα στήν Πύλο (πράγμα πού φαίνεται ὁ ἴδιος δέν εἶχε ἐπιδιώξει), ὅπου πραγματικά κατόρθωσε, μαζί με τὸ Δημοσθένη, νά αἰχμαλωτίσει τοὺς Σπαρτιάτες. Ἀπὸ τὸ στ. 55 συνάγεται ὅτι ὁ δούλος τοῦ Δήμου πού λέει τοὺς στίχους αὐτοὺς παριστάνει – ἢ μᾶλλον συμβολίζει – τὸ Δημοσθένη.

Β. Λυσιστράτη, 58-64. Ἡ Λυσιστράτη ἀδημονεῖ πού δέν ἔχουν ἔρθει ἀκόμη οἱ γυναῖκες πού ἔχει καλέσει, γιὰ νά τοὺς ἀνακοινώσει τὸ σχέδιό της:

ΛΥΣΙΣΤΡΑΤΗ	Ἄλλ' οὐδέ Παράλων οὐδεμία γυνή πάρα, οὐδ' ἐκ Σαλαμῖνος.	58
ΚΛΕΟΝΙΚΗ	Ἄλλ' ἐκεῖναί γ' οἶδ' ὅτι ἐπὶ τῶν κελήτων διαβεθήκασ' ὄρθρια.	60
ΛΥ.	Οὐδ' ἄς προσεδόκων κάλογιζόμεν ἔγω πρώτας παρέσεσθαι δεῦρο τάς Ἀχαρνέων γυναῖκας, οὐχ ἤκουσιν.	62
ΚΛ.	Ἡ γοῦν Θεογένους ὡς δεῦρ' ἰούσα τὰκάτειον ἤρετο.	64

Ἡλικιωμένη γυναῖκα· ἀθηναϊκὴ κωμικὴ τερακότα, 400-375 π.Χ., στή Ν. Ὑόρκη (φωτογρ. Metropolitan Museum· διβλιωγρ.: Webster, Monuments³, άρ. AT 23a).

58. Στὸ στίχο αὐτὸ γίνεται λογοπαίγνιο ἀνάμεσα στίς λέξεις *Παράλων* (Πάραλος λεγόταν ἡ ἀκτὴ τῆς Ἀττικῆς· Πάραλοι καὶ Παράλαιοι οἱ κάτοικοι τῶν παραλιακῶν δήμων) καὶ *πάρα* (= *πάρεστι*).

60. Κέλητες ἦταν μικρά, γρήγορα πλοῖα με μιά σειρά κουπιά. Ἐδῶ ὅμως ἡ λέξη, με τὴ βοήθεια τοῦ *διαβαίνω*, πού σημαίνει διασχίζω (ποτάμι, θάλασσα) ἀλλὰ καὶ διασκελίζω ἢ στέκομαι με τὰ σκέλη ἀνοιχτά, δανεῖζεται μιά πρόσθετη σεξουαλικὴ σημασία ἀπὸ τὸ ρῆμα *κελητίζω* (καθαλικεύω). Ἡ μετάφραση τοῦ Θρ. Σταύρου: «ταξιδεύουν· / αὐγὴν αὐγὴν μπαρκάραν στά... Παλούκια». Κ. Βάρναλης: «Μά τὸ ξέρω / πῶς ἔχουν ξεκινήσει ἀπ' τὰ χαράματα / κατὰ δῶ, στὰ καίκια τους καβάλα!». Κ. Ταχτσῆς: «Δέν εἶναι κι εὐκολο / πρῶι πρῶι νά ξεκολλήσεις ἀπὸ τὰ Παλούκια...». Ἡ ἀμφισημία (θαλασσινὸ ταξίδι – συνουσία) ἀποδίδεται ἀπὸ τὸ Σταύρου με τὴ βοήθεια ἑνὸς ἀναχρονιστικοῦ καὶ ἐπίσης ἀμφίσημου τοπωνυμίου. Ὁ σεξουαλικὸς ὑπαινιγμὸς χάνεται σὲ Βάρναλη· τὸ ταξίδι χάνεται στὸν Ταχτσῆ, πού διασκευάζει ἐλεύθερα τὸ σεξουαλικὸ ὑπαινιγμὸ.

62. Δέν εἶναι σαφές ἂν ἡ ἰδιαιτέρη μνεῖα τῶν γυναικῶν τῶν Ἀχαρνέων γίνεται ὡς ἀναφορὰ στήν πρώτη κωμωδία τοῦ ποιητῆ Ἀχαρνεῖς καὶ στὴ μεταστροφή τῶν τελευταίων σὲ θερομὸς φιλειρηνιστῆς σ' ἐκεῖνο τὸ ἔργο ἢ μόνον καὶ μόνον γιὰ νά μπορέσει ὁ Ἀριστοφάνης νά σκώψει τὸ Θεογένη στὸν ἐπόμενο στίχο.

64. Ἀκάτειον σημαίνει πανὶ πλοῖου. Ἀκατος καὶ ἀκάτιον σημαίνει πλοῖο ἀλλὰ κι ἕνα εἶδος ποτηριοῦ. Πιθανότατα ὑπάρχει κι ἐδῶ ἀμφισημία: ἡ γυναῖκα τοῦ Θεογένη, γιὰ νά ἴρθαι κατὰ δῶ, σήκωσε τὸ πανί / σήκωσε τὸ ποτήρι. Ἡ μετάφραση τοῦ Βάρναλη: «Δέν τὸ κουνᾷ ἡ γυναῖκα τοῦ Θεα-

γένη. / ἂν πρώτα δέν ἀδειάσει τὴν κανάτα». Σταύρου: «Ξεσηκωμένες [οἱ γυναῖκες ἀπὸ τῆς Ἀχαρνέως] ἔμαθα πὼς εἶναι / στὴ πιανιά· δηλαδή στους... ἀργαλειούς τους». Ὁ πρῶτος διαλέγει τὸ ποτήρι· ὁ δεύτερος τὸ πανί, ὑποκαθιστώντας ἐπεξηγηματικά τούς ἀργαλειούς στὴ δεύτερη θέση τῆς ἀμφισβησίας (πρὸβλ. *ιστός* = κατάρτι/πανί καὶ ἀργαλειός). Ὁ Ταχτοῆς: «Μμ, ἄκουσα πὼς ὁ Θεαγένης γύρισε / γιὰ δύο-τρεις μέρες μ' ἄδεια. Καλέ φεύγει / ἡ γυναῖκα του ἀπ' τὸ σπίτι, ἂν δέν τοῦ ἀρμέξει πρώτα / τὴν κατόικα;...»

Γ. Ὁ Ἄγγλος φιλόλογος K.J. Dover, στὸ λαμπρὸ βιβλίον τοῦ *Aristophanic Comedy*, πού μεταφράστηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν καθηγητὴ κ. Φ. Κακριδὴ γιὰ τῆς ἐκδόσεις τῆς Ἑθνικῆς Τράπεζας,¹² χρησιμοποιεῖ τὸ παρακάτω παράδειγμα ἀναχρονισμοῦ γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ αὐτὸ πού ἐννοεῖ (κι ὄχι αὐτὸ πού λέει) ὁ Ἀριστοφάνης. Στους Ἀχαρνεὺς 143-44 ἕνας Ἀθηναῖος πρεσβευτῆς στὴ Θράκη ἀναφέρει στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου πόσο «φιλαθήναιος» εἶναι ὁ Σιτάλκης, ὁ βασιλιάς τῶν Ὀδομάντων:

ὑμῶν τ' ἐραστής ὡς ἀληθῶς, ὥστε καὶ
ἐν τοῖσι τοίχοις ἔγραφ'· «Ἀθηναῖοι καλοί».

Ὁ Σιτάλκης ἔκανε δηλαδή αὐτὸ πού ἔκαναν συχνὰ οἱ Ἀθηναῖοι ἐρωτευμένοι, πού ἔγραφαν στους τοίχους τὰ ὀνόματα τῶν ἀγαπημένων τους (συνηθέστερα ἀγοριῶν παρά κοριτσιῶν) μὲ τὸ χαρακτηρισμὸ «καλός» (εἰ-ναὶ ὠραῖος). Ὁ Dover ἀπορρίπτει τῆς ἀποδόσεις «οἱ Ἀθηναῖοι εἶναι ὠραῖοι» ἢ «ζήτω οἱ Ἀθηναῖοι», πού βρίσκει σὲ νεώτερες μεταφράσεις, γιατί δέν ἔχουν τὴν ἐρωτικὴ ἀπόχρωση τοῦ ἀρχαίου κειμένου (μολονότι ἡ δεύτερη εἶναι ἕνα σύνθημα ἀπ' αὐτὰ πού γράφονται σήμερα στους τοίχους). Τὸ ἀληθινὸ σύγχρονο ἀντίστοιχο, λέει, τῆς ἀρχαίας ἐπιγραφῆς «καλός» θὰ ἦταν νὰ κόψει κανεὶς τὴν εἰκόνα τοῦ προσώπου πού θαυμάζει ἀπὸ ἕνα περιοδικὸ καὶ νὰ τὴ στερεώσῃ στὸν τοῖχο τοῦ δωματίου του. Ἐνας μεταφραστῆς λοιπὸν θὰ μπορούσε νὰ παραστήσῃ τὸ βασιλιά τῶν Ὀδομάντων νὰ καρφιστώνει μιά εἰκόνα τῆς Ἀθηνᾶς πάνω ἀπὸ τὸ κρεβάτι του! Τὸ κακὸ βέβαια εἶναι – κι ἐδῶ ἀστοχεῖ ὁ Dover – ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ Παρθένος, μὲ τὴν περικεφαλαία καὶ τὴν ἀσπίδα τῆς, δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ συμβολίσῃ ἐρωτικὰ τούς Ἀθηναῖους!

Τὸ ἴδιο καλαμπούρι κάνει ὁ Ἀριστοφάνης ἄλλη μιά φορά στους *Σφήκες* (97-99):

Καὶ νῆ Δί' ἦν ἴδη [Φιλοκλέων] γέ που γεγραμμένον
«νῖόν Πυριλάμπους» ἐν θύρα, «Δῆμον καλόν»,
ἰὼν παρέγραψε πλησίον· «Κημὸς καλός».

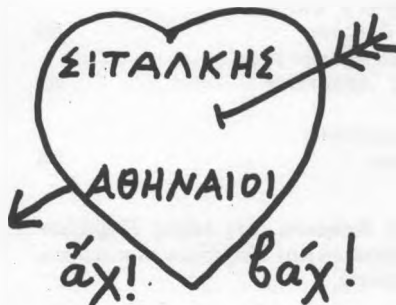
Ὁ Δῆμος, γιὸς τοῦ Πυριλάμπους, ἦταν γνωστὴ προσωπικότητα τῆς ἐποχῆς, πού πραγματικά θαυμάζονταν γιὰ τὴν ὁμορφιά του, ἂν καὶ τὸ 422 πού παίχτηκαν οἱ *Σφήκες* δέν ἦταν πιά ὠραῖος ἐφηβὸς ἀλλὰ ὠριμος ἄντρας.¹³ Ὁ Ἀριστοφάνης τὸν θυμάται ἐδῶ, γιὰ νὰ κάμει λογοπαίγνιο μὲ τὸ *κημὸς* (τὸ χωνὶ στὸ στόμιο τῆς ὑδρίας, ὅπου ἔριχναν οἱ δικαστῆς τὴν ψῆφο τους), τὸ ὁποῖο ὁ Σταύρου προσπαθεῖ νὰ περισώσῃ ἀφήνοντας ἀμετάφραστη τὴ λέξη *κημὸς*:

Κι ἂν κάποιον δεῖ γραμμένο σὲ μιά πόρτα
ΩΡΑΙΟΣ Ο ΓΙΟΣ ΤΟΥ ΠΥΡΙΛΑΜΠΗ Ο ΔΗΜΟΣ
προσθέτει ΩΡΑΙΟΣ ΕΙΝ' Ο ΚΗΜΟΣ ΤΗΣ ΚΑΛΠΗΣ.

Δ. Ἀχαρνεὺς, 404-432, 437-465, 475-479. Πρόκειται γιὰ τὴ σκηνὴ ὅπου ὁ Δικαιοπόλης ζητᾷ ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη τὰ κουρελιασμένα ρούχα πού φοροῦσε ὁ Τήλεφος στὴν ὁμώνυμη τραγωδία, γιὰ νὰ παρουσιαστῇ μπροστὰ στους ὀργισμένους Ἀχαρνεὺς ὅσο γίνεται πῶ ἀξιολύπητος καὶ νὰ τοὺς μιλήσῃ (ὅπως ὁ Τήλεφος εἶχε παρουσιαστῇ σὰ ζητιάνος στους βασιλιάδες τῶν Ἑλλήνων, πού ἦταν συγκεντρωμένοι στὸ παλάτι τοῦ Ἀγαμέμνονα στὸ Ἄργος).

12. Dover, *Ἡ κωμῳδία τοῦ Ἀριστοφάνη*, σσ. 142-143.

13. Πλάτ. *Χαρμ.* 158 Α, *Παρμ.* 126 ΒC, Πλούτ. *Ἡθ.* 581 D, *Περικλ.* 13. 15, *Λυσίας* 19. 25. Γιὰ περισσότερες μαρτυρίες βλ. D.M. MacDowell, *Aristophanes, Wasps*, Oxford University Press, 1971, σ. 143.

Τό τελευταίο μου αυτό παράδειγμα είναι αρκετά έκτεταμένο, ώστε να μπορέσει να δώσει μία καλή εικόνα της παρατραγωδίας, όπως λέγεται ή τόσο συνηθισμένη στην άριστοφανική κωμωδία παρωδία του ύφους της τραγωδίας, και των μεταφραστικών προβλημάτων που δημιουργεί. Ο λόγος, ωστόσο, που διάλεξα τό κομμάτι αυτό ανάμεσα σε πολλά άλλα μέ εξίσου άφθονα στοιχεία παρατραγωδίας είναι ότι έχουμε τώρα γι' αυτό μία ιδιοφυή μεταφορά του «εις τά καθ' ἡμᾶς» από τό Διονύση Σαβδόπουλο, μέ τή μέθοδο του τέταρτου είδους του άναχρονισμού (βλ. σελ. 30 πύό πάνω).

Οί φράσεις του άρχαίου κειμένου που είναι τυπωμένες μέ πλάγια στοιχεία είναι είτε αυτούσιοι στίχοι του Εϋριπίδη είτε χαρακτηριστικά τραγικές έκφράσεις ή λέξεις, που άλλοτε μπορούν να άνιχνευτούν - ή να άποδοθούν - σε συγκεκριμένες τραγωδίες (οί πύό πολλές στόν *Τήλεφο* του Εϋριπίδη), άλλοτε γίνονται άπλώς αισθητές ως δείκτες του τραγικού ύφους, και ειδικότερα του ύφους του Εϋριπίδη, που παρωδείται σε δλόκληρη αυτή τή σκηνή:

Κωμικός ἠθοποιός στό ρόλο ὤρομον άντρα. Ἀθηναϊκή τερακότα, 400-375 π.Χ., στή Ν. Ὑόρκη (φωτογρ. Metropolitan Museum βιβλιογρ.: Webster, Monuments³, άρ. AT 18a).

ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΙΣ

Εϋριπίδη, Εϋριπίδιον
 υπάκουσον, εἴπερ πάποτ' ἀνθρώπων τινί· 405
 Δικαιοπόλις καλῶ σ' ὁ Χολλήδης ἐγώ.

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ

Ἄλλ' οὐ σχολή.

ΔΙ. Ἄλλ' ἐκκυκλήθητ'.

ΕΥ. Ἄλλ' ἀδύνατον.

ΔΙ. Ἄλλ' ὅμως.

ΕΥ. Ἄλλ' ἐκκυκλήσομαι· καταβαίνειν δ' οὐ σχολή.

ΔΙ. Εϋριπίδη.

ΕΥ. Τί λέλακας;

ΔΙ. Ἀναβάδην ποεῖς, 410
 ἐξόν καταβάδην. Οὐκ ἐτός χωλούς ποεῖς.

Ἄτάρ τί τά ῥάκι' ἐκ τραγωδίας ἔχεις,

ἔσθητ' ἐλεινήν; Οὐκ ἐτός πτωχούς ποεῖς.

Ἄλλ' ἀντιβολῶ πρός τῶν γονάτων σ', Εϋριπίδη,

δός μοι ῥάκιόν τι του παλαιου δράματος. 415

Δει γάρ με λέξαι τῷ χορῷ ῥῆσιν μακράν·

αὕτη δέ θάνατον, ἦν κακῶς λέξω, φέρει.

ΕΥ. Τά ποία τρῦχη; Μῶν ἐν οἷς Οἰνεύς ὀδί

ὁ δύσποτμος γεραῖός ἠγωνίζετο;

ΔΙ. Οὐκ Οἰνεύς ἦν, ἀλλ' ἐτ' ἀθλιωτέρου. 420

ΕΥ. Τά του τυφλου Φοίνικος;

ΔΙ. Οὐ Φοίνικος, οὐ·

ἀλλ' ἕτερος ἦν Φοίνικος ἀθλιώτερος.

ΕΥ. Ποίας ποθ' ἀνήρ λακίδας αἰτεῖται πέπλων,

Ἄλλ' ἢ Φιλοκτήτου τά του πτωχου λέγεις;

ΔΙ. Οὐκ, ἀλλά τούτου πολυ πολυ πτωχιστέρου. 425

ΕΥ. Ἄλλ' ἢ τά δυσπινῆ θέλεις πεπλώματα,

ἃ Βελλεροφόντης εἶχ' ὁ χωλός οὔτοσί;

ΔΙ. Οὐ Βελλεροφόντης· ἀλλά κάκεινος μέν ἦν

χωλός, προσαιτῶν, στωμύλος, δεινός λέγειν.

ΕΥ. *Οἶδ' ἄνδρα, Μυσόν Τήλεφον.*

ΔΙ. Ναί, Τήλεφον· 430

τούτου δός, ἀντιβολῶ σε, μοι τά σπάργατα.

ΕΥ. ὦ παι, δός αὐτῷ Τηλέφου ῥακώματα.

.....

ΔΙ. Εϋριπίδη, πειδήπερ ἐχαρίσω ταδί.

κάκεινά μοι δός τάκλουθα τῶν ῥακῶν.

τό πιλίδιον περί τήν κεφαλήν τό Μύσιον.

Δεῖ γάρ με δόξαι πτωχόν εἶναι τήμερον. 440

εἶναι μέν ὅσπερ εἰμί, φαίνεσθαι δέ μή·

τούς μέν θεατάς εἰδέναι μ' ὅς εἰμ' ἐγώ,

τούς δ' αὐ χορευτάς ἠλιθίους παρεστάναι.

ὅπως ἂν αὐτούς ῥηματίους σκιμαλίω.

- EY. Δώσω· πυκνή γάρ λεπτά μηχανᾶ φρενί.
ΔΙ. Εὐδαιμονοίης – Τηλέφω δ' ἄγώ φρονῶ.
Εὐ γ' οἶον ἤδη ῥηματίων ἐμπίπλαμαι.
Ἄτάρ δέομαί γε πτωχικοῦ βακτηρίου. 445
- EY. Τουτί λαβῶν ἄπελθε λαῖνων σταθμῶν.
ΔΙ. ὦ θύμ', – ὄρᾳς γάρ ὡς ἀπωθοῦμαι δόμων,
πολλῶν δεόμενος σκευαρίων, – νῦν δὴ γενοῦ
γλίσχρος, προσαιτῶν, λιπαρῶν. Εὐριπίδη,
δός μοι σπυρίδιον διακεκαυμένον λύχνω. 450
- EY. Τί δ', ὦ τάλας, σε τοῦδ' ἔχει πλέκους χρέος;
ΔΙ. Χρέος μὲν οὐδέν, θούλομαι δ' ὁμῶς λαθεῖν. 455
EY. Λυπηρὸς ἴσθ' ὢν κάποχώρησον δόμων.
ΔΙ. Φεῦ.
Εὐδαιμονοίης, ὥσπερ ἡ μήτηρ ποτέ.
EY. Ἄπελθε νῦν μοι.
ΔΙ. Μάλλά μοι δός ἔν μόνον,
κοτυλίσκιον τό χεῖλος ἀποκεκρουμένον.
EY. Φθείρου λαβῶν τόδ' ἴσθ' ὄχληρός ὢν δόμοις. 460
ΔΙ. Οὗτοι μά Δί' οἴσθ' οἷ' αὐτός ἐργάζει κακά.
Ἄλλ', ὦ γλυκύτατ' Εὐριπίδη, τουτί μόνον,
δός μοι χυτρίδιον σπογγίω θεβυσμένον.
EY. Ἄνθρωπ', ἀφαιρήσει με τὴν τραγωδίαν.
Ἄπελθε ταυτηνὶ λαβῶν.
- ΔΙ. Εὐριπίδιον ὦ γλυκύτατον καὶ φίλτατον,
κάκιστ' ἀπολοίμην, εἰ τί σ' αἰτήσαιμ' ἔτι,
πλὴν ἔν μόνον, τουτί μόνον, τουτί μόνον,
σκάνδικά μοι δός μητρόθεν δεδεγμένως. 475
EY. Ἄνῆρ ὑβρίζει· κλῆε πηκτά δωμάτων.

Ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν Κεραμεικὸν, περ. 350 π.Χ., στὸ Stockport τῆς Ἀγγλίας. Εἰκονίζει ἕναν κωμικὸ ποιητὴ καθισμένο ἀνάμεσα στίς μάσκες του. Τὸ θέμα τοῦ δραματικοῦ ποιητῆ πού μελετᾶ τίς μάσκες (δηλ. τοὺς τύπους) τοῦ ἔργου πού πρόκειται νά συνθέσει εἶναι συνηθισμένο. (Bieber, Hist. of Gr. and Rom. Theat.², εἰκ. 201· βιβλιωγρ.: Webster, Monuments³, ἀρ. AS1).

Ἰδεώδης μετάφραση αὐτοῦ τοῦ κειμένου στά νέα ἑλληνικά σχεδόν ἀποκλείεται, ἐφόσον δὲν ὑπάρχουν στή γλώσσα μας ἐπίπεδα ὕφους πού νά μποροῦν νά ἀναγνωριστοῦν ὡς τραγικὸ καὶ κωμικὸ ἀντίστοιχα. Ἡ ἰσοπέδωση τῶν δύο ἐπιπέδων ὕφους πού συμπλέκονται καὶ κατὰ συνέπεια ἡ ἀπώλεια τῆς παρωδίας, στήν ὁποία κυρίως στηρίζεται ἡ κωμικότητα τῆς σκηνῆς αὐτῆς, εἶναι μᾶλλον ἀναπόφευκτη. Στήν περὶ μετάφραση πού ἀκολουθεῖ σημειώνονται πάλι μέ πλάγια στοιχεῖα τὰ σημεῖα τῆς τραγικῆς παρωδίας, ἀλλά δυστυχῶς ἡ διαφοροποίηση περιορίζεται μόνο στήν τυπογραφικὴ ἐμφάνιση τῆς μετάφρασης:

ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΗΣ

- 404 Εὐριπίδη, Εὐριπιδάκι, ἀνοιξέ μου σέ παρακαλῶ, ἂν ἀνοιξες ποτέ σου σέ ἄνθρωπο. Σέ ζητᾶω ἐγώ, ὁ Δικαιοπόλης ἀπὸ τοὺς Χολλείδες.

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ

- 407 ΔΙ. Μά δέν εὐκαιρῶ.
EY. Μά βγές μέ τό ἐκκύκλημα.
ΔΙ. Μά εἶναι ἀδύνατο.
EY. Μά σέ παρακαλῶ.
EY. Καλά, θά βγῶ μέ τό ἐκκύκλημα· δέν εὐκαιρῶ νά κατεβῶ μέ τὰ πόδια.

[Ἀποκαλύπτεται τό ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ. Ὁ Εὐριπίδης κάθεται, ἔχοντας τὰ πόδια του στηριγμένα ψηλά, ἀνάμεσα σέ μάσκες καὶ κουστούμια ἡρώων ἀπὸ τίς τραγωδίες του.]

- 410 ΔΙ. Εὐριπίδη!
EY. Τί φωνάζεις;
ΔΙ. Γράφεις τὰ ἔργα σου μέ τὰ πόδια πάνω κι ὄχι κάτω: Διόλου παράξενο πού πλάθεις χολοὺς ἡρωες. Καὶ γιατί φορᾶς αὐτὰ τὰ κουρελάκια ἀπὸ τὴν τραγωδία, φορεσιά ἀξιολύπητη; Διόλου παράξενο πού πλάθεις ζητιάνους. Μά πέφτω στά γόνατά σου και

- 415 σέ ίκετεύω, Εὐριπίδη, / δῶσ' μου ἓνα κουρελάκι ἀπό τό παλιό σου ἔργο. Γιατί ἔχω νά θγάλω ἓνα μεγάλο λόγο στό χορό, κι ἄν δέν τά πῶ καλά, ἡ ποιήνῃ εἶναι θάνατος.
- EY. Για ποιά κουρέλια μιλάς; Μήπως αὐτά μέ τά ὅποια ἔλαβε μέρος στόν τραγικόν ἀγώνα αὐτός ἐδῶ ὁ Οἰνέας [δείχνει τή μάσκα τοῦ Οἰνέα], ὁ κακότυχος γέροντας;
- 420 ΔΙ. Ὅχι, δέν λέω τοῦ Οἰνέα, μά ἐνός ἄλλου πιό ἀξιολύπητου.
- EY. Τοῦ τυφλοῦ Φοίνικα;
- ΔΙ. Ὅχι τοῦ Φοίνικα, ὄχι· ἓνας ἄλλος ἦταν ἀπό τό Φοίνικα πιό ἀξιολύπητος.
- EY. Ποιά κουρελιασμένα ρούχα ζητάει τελοσπάντων ὁ ἄνθρωπος αὐτός; Μήπως ἐννοεῖς τοῦ Φιλοκτήτη τοῦ ζητιάνου;
- 425 ΔΙ. Ὅχι, μά κάποιου πολύ πολύ πιό ζητιάνου ἀπ' αὐτόν.
- EY. Μήπως θέλεις τά θρώμικα ρούχα πού φοροῦσε αὐτός ἐδῶ [δείχνει τή μάσκα], ὁ Βελλεροφόντης ὁ κουτσός;
- ΔΙ. Ὅχι ὁ Βελλεροφόντης· μά κι ἐκεῖνος ἦταν κουτσός, ζητιάνος, φλύαρος, φοβερός στά λόγια.
- 430 EY. Ξέρω τόν ἄνθρωπο· τόν Τήλεφο ἀπό τή Μυσία.
- ΔΙ. Ναί, τόν Τήλεφο· αὐτουνοῦ δῶσ' μου, σέ ίκετεύω, τίς φασκιές.
- EY. Παιδί, δῶσ' του τά κουρέλια τοῦ Τήλεφου.
- .....
- 437 ΔΙ. [τυλιγμένος στά κουρέλια] Εὐριπίδη, ἀφοῦ μοῦ τά χάρισες αὐτά, δῶσ' μου κι ἐκεῖνα πού πᾶνε μαζί μέ τά κουρέλια, τό σκουφάκι τῆς Μυσίας γιά τό κεφάλι. / Γιατί πρέπει σήμερα νά δώσω τήν ἐντύπωση πῶς εἶμαι ζητιάνος· νά εἶμαι αὐτός πού εἶμαι, ἀλλά νά μή φαίνομαι· καί οἱ θεατές νά ξέρουν ποιός εἶμαι, οἱ χορευτές ὁμως νά στέκουν σάν ἡλίθιοι, γιά νά τούς τή φέρω [κάνει χειρονομία μέ τό μικρό δάχτυλο] μέ τήν ψιλή κουβέντα.
- 445 EY. Θά στό δῶσω· γιατί πραγματικά μέ σοφό μυαλό σκαρφίζεσαι πράγματα λεπτά.
- ΔΙ. [βάζοντας τό σκουφο] Εὐτυχισμένος νά 'σαι. Καί στόν... Τήλεφό σου δλα τά καλά, ὅσα ἔχω στό νοῦ μου. Ὁραία· γεμίζω κιόλας μέ ψιλή κουβέντα. Ὁμως χρειάζομαι κι ἓνα μπαστουνάκι ζητιανικό.
- EY. Πάρ' το καί φύγε πιά ἀπ' τό πέτρινο κατώφλι μου.
- 450 ΔΙ. Ὁ ψυχή μου – βλέπεις πῶς μέ διώχνουν ἀπ' τό σπίτι, ἐνῶ χρειάζομαι ἀκόμη πολλά τζιμπράγκαλα – γίνου ἐπίμονη, γύρεψε, ἐκλιπάρησε. Εὐριπίδη, δῶσε μου ἓνα καλαθάκι πού νά 'χει καεῖ ἀπό λύχνο.
- EY. Τί τό χρειάζεσαι, ταλαίπωρε, τοῦτο τό πλέγμα;
- 455 ΔΙ. Δέν τό χρειάζομαι καθόλου, μά θέλω νά τό 'χω.
- EY. Ξέρε πῶς μέ στενοχωρεῖς· φύγε ἀπ' τό σπίτι.
- ΔΙ. Ἀλίμονο! Εὐτυχισμένος νά 'σαι, ὅπως ἦταν ἡ μάνα σου κάποτε.
- EY. Κάνε μου λοιπόν τή χάρη καί φύγε τώρα.
- ΔΙ. Μά δῶσ' μου ἓνα πράμα μόνο· ἓνα ποτηράκι μέ σπασμένα χεῖλια.
- 460 EY. Πάρ' το καί τσακίσου· ξέρε πῶς εἶσαι ἐνοχλητικός στό σπίτι μου.
- ΔΙ. Μά τό Δία, ἐσύ δέν ξέρεις τί κακό κάνεις. Μά, γλυκύτατέ μου Εὐριπίδη, τοῦτο μόνο, ἓνα τσουκαλάκι δῶσ' μου πού νά 'χει γιά τάπα του ἓνα σφουγγαράκι.
- EY. Ἄνθρωπε, θά μοῦ πάρεις ὀλόκληρη τήν τραγωδία. Πάρε αὐτό καί φύγε.
- .....
- 475 ΔΙ. Γλυκό καί φίλτατό μου Εὐριπιδάκι, νά κατοθανάτισω ἄν σοῦ ξαναζητήσω τίποτ' ἄλλο, ἐκτός ἀπό ἓνα μόνο, αὐτό μόνο καί μόνο, δῶσ' μου λίγα χόρτα τοῦ βουνοῦ πού βρῆκες ἀπ' τή μάνα σου.
- EY. Ὁ ἄνθρωπος αὐτός μᾶς βρίζει· ἀμπάρωσε τό σπίτι.

Τό κείμενο αὐτό εἶναι πολύ μεγάλο γιά νά σχολιαστεῖ λεπτομερῶς. Ἄναγκαστικά θά περιοριστοῦμε σέ μερικές γενικές παρατηρήσεις. Ὁ Εὐ-

Ἀθηναϊκή τερακότα, 375-350 π.Χ., στό Μόναχο. Εἰκονίζει ἕναν ἄντρα καθισμένο σέ θωμό, πού ἀπειλεῖ νά σφάζει ἕνα μωρό. Πρόκειται γιά παρωδία τοῦ Τήλεφου τοῦ Εὐριπίδη (πβ. Ἀριστ. Ἀχαρν. 326 κέ.). (Bieber, *Hist. of Gr. and Rom. Theat.*², εἰκ. 178· βιβλιωγρ.: Webster, *Monuments*³, ἀρ. AT 65).

ριπίδης εἶναι γνωστό ὅτι ἀποτελοῦσε συχνό σατιρικό στόχο καί τοῦ Ἀριστοφάνη καί ἄλλων κωμικῶν ποιητῶν. Στό παράθεμά μας ἀναπτύσσεται σέ μᾶκρος (καί φορμάρεται σέ ὀργανική σκηνή τῆς κωμωδίας κατά τόν τύπο τῆς σκηνῆς τοῦ ἐνοχλητικοῦ ἐπισκέπτη πού ζητάει φορτικά ἀπό τόν ἀπρόθυμο νοικοκύρη διάφορα πράγματα¹⁴) τό τυπικό σκῶμμα εἰς βάρος τοῦ Εὐριπίδη, ὅτι παρουσίαζε στήν τραγική σκηνή χλωούς καί κουρελιῆδες, πρόσωπα δηλαδή μέ ἐμφάνιση ἀταίριαστη πρὸς τόν ὑψηλό καί μεγαλειώδη χαρακτήρα τῆς τραγωδίας («χωλοποιός» καί «ρακιοσυρραπτάδης» ἀποκαλεῖται ὁ Εὐριπίδης στοὺς *Βατράχους*, 842, 846). Δέν εἶναι τυχαῖο φυσικά ὅτι ὁ Δικαιοπόλης λέει στόν Εὐριπίδη πῶς εἶναι «Χολλήδης»: «παίζει διά τό χλωούς εἰσάγειν», μᾶς πληροφορεῖ τό ἀρχαῖο σχόλιο στό στίχο. Τέτοιου εἶδους λογοπαίγνια μέ δῆθεν δημοτικά ὀνόματα εἶναι συνηθισμένα στόν Ἀριστοφάνη, π.χ. ὁ *νοῦς ἐν Κλωπιδῶν* (Ἰπ. 79), *ἀναφλύστιος* (Βάτρ. 427), *ἀχραδοῦσιος* (Ἐκκλ. 362). Μόνο πού ἐδῶ τό *Χολλήδης* συμβαίνει νά εἶναι πραγματικό δημοτικό (ἀπό τό δῆμο *Χολλήδαι*), γι' αὐτό ἡ διόρθωση τοῦ van Leeuwen σέ *Χωλίδης* (τά χειρόγραφα ἔχουν *Χολλίδης*) δέν εἶναι δικαιολογημένη.¹⁵

Ἀκόμη, γιά νά καταλάβουμε τοὺς δύο τελευταίους στίχους τοῦ παραθέματος (πβ. καί τό στ. 457) πρέπει νά ξέρομε ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης διασκέδαζε συχνά κοροϊδεύοντας τόν Εὐριπίδη πῶς τάχα ἡ μάνα του ἦταν χορταροῦ (*Θεσμ.* 387, 456, *Βάτρ.* 840, πβ. Ἰπ. 19). Τό ἀστείο τῆς κωμωδίας πέρασε σά σοβαρή πληροφορία στοὺς ἀρχαίους Βίους τοῦ Εὐριπίδη, ἀλλά ξέρομε ἀπό τό Φιλόχορο πῶς δέν ἦταν ἀλήθεια.¹⁶

Πρέπει ἐπίσης νά παρατηρηθεῖ ὅτι ὄχι μόνο ἡ σκηνή πού ἐξετάζουμε, ἀλλά καί οἱ γειτονικές τῆς, προηγούμενη καί ἐπόμενη, παρωδοῦν τόν Τήλεφο τοῦ Εὐριπίδη· σ' ἐκείνες μάλιστα ἡ παρωδία ἐπεκτείνεται στήν πλοκή καί στή δράση. Καί γιά τό ζήτημα ὅμως αὐτό καί γιά τήν ταύτιση τῶν στίχων καί τῶν ἄλλων τραγικῶν στοιχείων, πού ἄπλως ἐπισημάνθηκαν στό παράθεμά μας, δέν μποροῦμε νά κάνουμε τίποτ' ἄλλο ἐδῶ παρά νά παρπέμψουμε στίς εἰδικές ἐργασίες.¹⁷ Ἡ ἴδια, τέλος, ἡ χρήση τοῦ ἐκκυκλήματος φαίνεται πῶς ἀποτελεῖ παρωδία τοῦ Εὐριπίδη καί τῆς τραγωδίας γενικότερα, ἀφοῦ τό ἐκκυκλήμα, ὅπως καί ἡ «μηχανή» ἢ «γέρανός», χρησιμοποιῶνταν συχνά ἀπό τόν Ἀριστοφάνη σέ παρατραγικές σκηνές.¹⁸

Θά παραθέσω στή συνέχεια τήν ἀπόδοση τῆς σκηνῆς τοῦ Δικαιοπόλη καί τοῦ Εὐριπίδη ἀπό τό Διονύση Σαβδόπουλο. Τό κείμενο εἶναι μεταγραμμένο ἀπό δίσκο μέ τό χαρακτηριστικό (γιά τίς προθέσεις τοῦ καλλιτέχνη) τίτλο Ὁ Ἀριστοφάνης πού γύρισε ἀπό τά θυμαράκια. *Τραγῶδια γιά νέους κανταδόρους* (Lyra 3304, Σεπτέμβριος 1977). Δυστυχῶς ὁ ἀποχωρισμός τοῦ κειμένου ἀπό τήν προφορική του ἐκτέλεση συνεπάγεται μεγάλη ἀπώλεια σχετικά μέ τήν ὀξύτητα τῆς παρωδίας καί τή διάκριση τῶν ἐπιπέδων ὕφους. Παίζοντας ὁ ἴδιος ὁ Σαβδόπουλος, μέ κατάλληλη ἀλλαγὴ φωνῆς, καί τό

14. Πβ. *Θεσμ.* 64 κέ., Μένανδρου *Δύσκ.* 456 κέ., 911 κέ.

15. Ἐνα δευτερογενές λογοπαίγνιο γίνεται καί ἀνάμεσα στό *Χολλήδης* τοῦ στ. 406 καί τό *οὐ σχολή* τοῦ στ. 407, πού μερικοὶ ὥστόσο τό θεωροῦν συμπτωματικό, ἐπειδὴ ἡ ἀπάντηση «οὐ σχολή» σέ φορτικό ἐπισκέπτη εἶναι τυπική σέ τέτοια συμφραζόμενα, βλ. Starkie, δ.π. (σημ. 1), σχόλιο στό στ. 407, μέ παραπομπή στόν *Πρωταγόρα* τοῦ Πλάτωνα, 314 D. Ὁ καθηγ. Φ. Κακριδῆς, πού νομίζει ὅτι ἐπισημαίνει πρῶτος τό λογοπαίγνιο αὐτό, μεταφράζει: «- Ἐγώ σέ καλῶ, ὁ Δικαιοπόλης, ἀπό τῆς Χασιᾶς τά μέρη. - Δέν ἔχω ἐγώ καιρό γιά χασομέρι!» (*Δωδώνη. Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλολογ. Σχολῆς Ἰωαννίνων*, τ. 1, 1972, σ. 123). Ἡ ἀπόδοση αὐτή εἶναι βέβαια πετυχημένη, ἀλλά ἀχρηστεύει τή σημασία τῆς δήλωσης τοῦ Δικαιοπόλη ὅτι κατάγεται ἀπό τοὺς Χολλεῖδες.

16. Σουτῆας, λ. Εὐριπίδης (ἐκδ. Adler 3695)· F. Jacoby, *Fragmente der griechischen Historiker*, III. B, 328 F 218, III. b (Suppl.), vol. 1, σ. 585, III. b (Suppl.), vol. 2, σ. 480.

17. Starkie, δ.π., σσ. 248-251· A. Rostagni, *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica*, n.s. 5 (1927), 312-330 (= *Scritti Minori*, II.1, Τουρίνο, 1956, σσ. 134-152)· H.W. Müller, *Classical Philology*, 43 (1948), 174-183· E.W. Handley - J. Rea, *The Telephus of Euripides*, *Bull. of Inst. of Class. Studies*, Suppl. 5 (Λονδίνο, 1957), σσ. 22-24, 40-47. Γιά τήν παρατραγωδία γενικότερα βλ. P. Rau, *Paratragodia. Untersuchung einer Komischen Form des Aristophanes*, (*Zetemata*, 45), Μόναχο: Beck, 1967.

18. *Εἰρ.* 82 κέ., 289 κέ., Ὀρν. 1198 κέ., *Θεσμ.* 95 κέ., 1001 κέ., 1010 κέ.

ρόλο του Δικαιοπόλη και τό ρόλο του Εὐριπίδη (πού τόν συγχωνεύει μέ τόν ὑπερέτη του) χρησιμοποιεῖ τήν τεχνική καί τίς κλίμακες ὕφους τοῦ Καραγκιόζη (ἀναγνωρίσιμα δηλαδή νεοελληνικά επίπεδα κωμικοῦ θεατρικοῦ ὕφους), γιά νά ἀποδώσει τό πρῶτο μέρος τῆς σκηνῆς (στ. 393-409), ὥσπου νά κατορθώσει ὁ Δικαιοπόλης νά θγάλει ἔξω τόν Εὐριπίδη (ὅπως ὁ Χατζηαδάτης τόν Καραγκιόζη). Στή συνέχεια ἡ παρωδία τοῦ Εὐριπίδη ἀπό τόν Ἄριστοφάνη μεταμορφώνεται σέ παρωδία τοῦ Μίκη Θεοδωράκη καί τοῦ Γιάννη Ρίτσου¹⁹ ἀπό τό Σαβδόπουλο – χωρίς ὁμως αὐτό νά ὁμολογεῖται καί ἐνώ ὁ Δικαιοπόλης ἀπευθύνεται στόν Εὐριπίδη. Φυσικά ἡ μετάφραση ἐδῶ ἐγκαταλείπεται, ἀλλά ὑπάρχουν τόσα σημεῖα ἐπαφῆς ἀνάμεσα στό κείμενο τοῦ Ἄριστοφάνη καί στά κείμενα πού ὁ Σαβδόπουλος διαλέγει γιά νά παρωδήσει, πού τό τελικό ἀποτέλεσμα νά μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι δέν ξεπερνά τά ὄρια μιᾶς πολύ ἐλεύθερης διασκευῆς· διασκευῆς, βέβαια, τοῦ τί λέει ὁ Ἄριστοφάνης, πού ὁμως ἀποτελεῖ ἐξαιρετικά πετυχημένη ἀναλογία πρὸς αὐτό πού κάνει ὁ κωμικός ποιητής μέ τή σάτιρα καί τήν παρωδία ἐνός ἄλλου ποιητή. Ἐξάλλου, ὁ Σαβδόπουλος καταλαβαίνοντας τό δυσπόστατο χαρακτήρα τοῦ κωμικοῦ ὑποκριτή (βλ. πῶ πάνω σελ.30) βάζει τό χορό – ὄχι βέβαια τούς Ἄχαρνεις – νά βοηθάει τό Δικαιοπόλη στή σκηνή μέ τόν Εὐριπίδη, δημιουργώντας ἔτσι μέ τήν ἐναλλαγή τοῦ χορικοῦ τραγουδιοῦ καί τοῦ ἐλεύθερου στίχου τοῦ Δικαιοπόλη ἕνα νέο αὐστηρό καί καθαρό σχῆμα στή θέση τοῦ ἔμμετρου διαλόγου Εὐριπίδη καί Δικαιοπόλη, τόν ὁποῖο ἐγκαταλείπει.

Στή μεταγραφή τοῦ κειμένου σημειώνονται μέ εἰσαγωγικά οἱ παρωδίες τῶν Θεοδωράκη καί Ρίτσου καί μέ πλάγια στοιχεία οἱ λέξεις καί φράσεις πού εἶναι μετάφραση, διασκευή ἢ ἀπλῶς σημεῖα ἐπαφῆς μέ τό κείμενο τοῦ Ἄριστοφάνη· οἱ ἀριθμοί στίς παρενθέσεις παραπέμπουν στούς στίχους τοῦ ἀρχαίου κειμένου:

- ΔΙ. *Εὐριπίδη, σέ παρακαλῶ ἀνοιξέ μου, ἂν ἀνοιξεις ποτέ
σου σέ ἄνθρωπο.* (404-405)
- ΕΥ. *Δέν εὐκαιρῶ.*
- ΔΙ. *Ἔε, ἔβγα μέ τήν περιστρεφόμενη σκηνή.* (408-409)
- ΕΥ. *Ἄ, τότε ἐντάξει.*
- ΧΟΡΟΣ
- Εὐριπιδάκι, κουρέλι κουρελάκι
στά γόνατά σου πέφτω νά ζητήσω,
ἀπ' τό παλιό σου δράμα ἕνα κουρελάκι,
γιά νά μιλήσω.* (414-416)
- ΔΙ. *Δώσε μου τίποτε κουρέλια νά ντυθῶ* (415)
*ἀπό τά «κρεμαστάρια τά σφαχτάρια τά ροῦχα σου»
κι ἐκεῖνη τήν τραγική μελωδία
«Μέ τό σουγιά στό κόκκαλο καί τό λουρί στό σβέρο»
καί γιά μπαστούνη* (418)
«μιά θέργα λυγαριά, μιά ρίζα δεντρολίβανο».
- ΧΟ. *Μιλῶ σά δικηγόρος τοῦ ἐχθροῦ μας* (369)
χαρίζοντας τό σβέρο μου στήν πόλη, (365-366)
κι ἂν δέν ἀρέσω τοῦ χοροῦ μας, (416-417)
κλαῦτε με ὄλοι.
- ΔΙ. *«Μιά ρίζα δεντρολίβανο»
καί κανένα «καπνισμένο τσουκάλι»,* (463)
νά σέ χαίρεται ἡ μανούλα σου (457, 478)
«πού καθαρίζει φρέσκα φασολάκια».
- ΧΟ. *Εὐριπιδάκι, κουρέλι κουρελάκι,
ἡ ζητιανιά ἄς εἶναι τό ἐφέ μου·* (440)
τῆς ἐξορίας τό σκουφί στό κεφαλάκι (439)
ἀκούμπησέ μου.
- ΔΙ. *«Τό χρέος».* (455)

19. Ἄκριδέστερα, παρωδοῦνται γνωστά τραγούδια τοῦ Θεοδωράκη καί ἡ ἀπαγγελία τοῦ Ρίτσου στό δίσκο *Καπνισμένο τσουκάλι* (μουσική Χρ. Λεοντή).

ΧΟ. Οἱ θεατές μας νά ξέρονν τήν ἀλήθεια,
 μά ὁ χορός σάν χαζός νά μᾶς κοιτάει
 καθώς θά λέμε τά χοντρά μας παραμύθια,
 νά μᾶς φάει.

(441-444)

Ἐπίλογος.

Μολονότι ἔγινε, ὅπως ἐλπίζω, φανερό ἀπό τήν ἀρχή ὅτι σκοπός αὐτῆς τῆς εἰσήγησης ἦταν ἡ ἐπισημάνση καί περιγραφή μεταφραστικῶν προβλημάτων τῆς ἀρχαίας κωμωδίας καί ὄχι ἡ κριτική τῶν μεταφράσεων, ἡ ἴδια ἡ φύση τοῦ θέματος μέ ἀνάγκασε ὀρισμένες φορές νά ἀναφερθῶ σέ μεταφραστικές ἀπόψεις καί λύσεις συγκεκριμένων προβλημάτων μέ τρόπο πού μπορεῖ νά φαίνεται λιγότερο περιγραφικός καί περισσότερο ἀξιολογικός ἀπ' ὅσο θά ἤθελα. Ὡστόσο, ἡ περισσότερο ἢ λιγότερο ἐπιτυχῆς ἀντιμετώπιση τῆς μᾶς ἢ τῆς ἄλλης μεταφραστικῆς δυσκολίας δέν ἀρκεῖ γιά νά ἀξιολογηθεῖ μιά μετάφραση στό σύνολό της, καί θά μοῦ ἐπιτραπεῖ νά ἐπαναλάβω, ὅσο κι ἂν αὐτό φαίνεται αὐτονόητο στόν προσεκτικό ἀναγνώστη, ὅτι δέν ἦταν ἡ πρόθεσή μου νά κρίνω τίς νεοελληνικές μεταφράσεις τοῦ Ἄριστοφάνη.

Ἄπό τήν ἄλλη μεριά, θεωρῶ ὑποχρέωσή μου νά διατυπώσω τή μεταφραστική μου «ἰδεολογία» συνοψίζοντας ἐδῶ τίς ἀπόψεις μου γιά τούς στόχους πρὸς τούς ὁποίους πρέπει νά τείνει μιά σύγχρονη μετάφραση τοῦ Ἄριστοφάνη. Οἱ ἀπόψεις αὐτές ἀναφέρονται σέ γενικές ἀρχές καί δέν ἰσοδυναμοῦν μέ ὁδηγίες γιά τόν τρόπο πού πρέπει νά ἀντιμετωπίσει ὁ μεταφραστής τά μεγάλα προβλήματα πού ἐπισημάνθηκαν στίς προηγούμενες σελίδες τῆς ἐργασίας αὐτῆς.

Κύριος στόχος τῆς ἀριστοφανικῆς μετάφρασης πρέπει νά εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ σύνθετου ὕφους τῆς ἀρχαίας κωμωδίας (βλ. σελ. 27), ἡ ἡ ὑποδήλωση τῆς πολυεδρικότητας τοῦ ὕφους της, μέ τή βοήθεια ἑνός συνεποῦς καί λειτουργικοῦ συστήματος συμβάσεων, πού νά διέπουν τὸ ὕφος καί τῆς παράστασης (βλ. σελ. 32). Ἐτσι διατυπωμένο τὸ αἶτημα αὐτό δέν τάσσεται ὑπὲρ τοῦ ἑνός ἢ τοῦ ἄλλου ἄκρου ἀνάμεσα στά ὁποῖα κινεῖται τὸ μεταφραστικό ἔκκρεμές – μεταφορὰ τοῦ θεατῆ στήν ἀρχαιότητα ἢ μεταφορὰ τοῦ Ἄριστοφάνη στήν ἐποχή μας. Ἀσφαλῶς ὅμως εἶναι ἀσυμβίβαστο μέ τήν κίνηση τοῦ ἔκκρεμοῦς ἀπὸ τὸ ἓνα ἄκρο στό ἄλλο, δηλαδή τῆ μεταφραστικῆς ἀσυνέπειας. Γιά νά ἀκριβολογοῦμε, πάντως, μετάφραση εἶναι μόνο τὸ ἓνα ἄκρο τοῦ ἔκκρεμοῦς. Τὸ ἄλλο εἶναι διασκευή, μεταφορὰ στά «καθ' ἡμᾶς», νέα δημιουργία – ἀπόλυτα νόμιμη φυσικά, ὅταν δέν παριστάνει τή μετάφραση.

Ἡ διασκευὴ δέν λογοδοτεῖ ποτέ γιά τίς ἐλευθερίες πού παίρνει ἀπέναντι στό πρωτότυπο, ἐνῶ μέ τῆ μετάφραση εἴμαστε πολὺ πιὸ ἀυστηροί. Ἀντίστοιχα, μιά μετάφραση/παράσταση, πού ἀναλαμβάνει νά μᾶς μεταφέρει στήν ἀρχαιότητα, μπορεῖ νά εἶναι κι αὐτὴ ἀπαιτητικὴ μᾶς καί νά προϋποθέτει πῶς εἴμαστε προετοιμασμένοι καί ἔτοιμοι γιά τὸ ταξίδι. Προετοιμασμένοι θά πεῖ προϋποτιθέμενοι γιά τὸ ὕφος καί τούς κανόνες τοῦ θεατρικοῦ εἴδους καί ἱκανοὶ ὡς ἓνα βαθμὸ νά γεφυρώσουμε μόνοι μας τὸ πολιτιστικὸ χάσμα – τὴν ἀπόσταση ἀνάμεσα στό τί λέει καί στό τί ἐννοεῖ ὁ ποιητής. Ἀντιλαμβάνομαι βέβαια πῶς τέτοια ἀπαιτήση δέν εἶναι δυνατό νά ἔχει κανεὶς ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν θεατῶν π.χ. τῆς Ἐπιδαύρου, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ ἓνα σχετικὰ ὀλιγάριθμο κοινό, πού θά ἐξοικειωθεῖ μέ τίς συμβάσεις τῆς ἀρχαίας κωμωδίας καί θά φτάσει βαθμιαία, μέ τὴ βοήθεια τῶν ἰδίων τῶν παραστάσεων, στό σημεῖο ἀμεσης ἀνταπόκρισης καί ἀπόλαυσης τοῦ Ἄριστοφάνη. Οἱ παραστάσεις στίς ὁποῖες ἀναφερόμαστε – καί φυσικά οἱ μεταφράσεις στίς ὁποῖες θά στηρίζονται – πρέπει νά διέπονται, ὅσο τὸ δυνατό συνεπότερα, ἀπὸ τούς κανόνες πού βγαίνουν μέσα ἀπὸ τά κείμενα τοῦ Ἄριστοφάνη καί τὴ γνώση τοῦ ἀρχαίου θεάτρου πού ἔχει κατορθώσει νά ἀποθησαυρίσει ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα κυρίως τά τελευταῖα τριάντα ἢ σαράντα χρόνια.

Ἡ μυθολογία τοῦ σκανδάλου (ἢ προσχέδιο μελέτης γιά τήν ἀμφίλογη φύση τῆς μυθολογίας...)

τοῦ Marcel Detienne

μετάφραση: Στέλλα Γεωργούδη

Τίποτε δέν μᾶς εἶναι πιό οἰκείο ἀπό τή μυθολογία, κι εὐκόλα μποροῦμε νά συμφωνήσουμε ὅτι κάθε ἀναγνώστης, σέ ὅλο τόν κόσμο, βλέπει ἕνα μῦθο ὡς μῦθο.¹ Ἡ ἴδια ἄλλωστε ἀντιμετώπιση ἰσχύει ἀπό τήν ἐποχή τῆς πραγματείας τοῦ Πανκούκ, *Οἱ σπουδές πού ταιριάζουν στίς Δεσποσύνες* (Λίλλη, 1749), ὡς τά *Μυθολογικά* (1964-1971) τοῦ Λεβί-Στρῶς. Καί ἡ προέκταση τῆς μυθο-λογίας σέ *μυθο-λογική*, πού εἰσάγει ἡ δομική ἀνάλυση γιά νά δηλώσει τήν ἀνάδυση τῆς λογικῆς μέσα στήν ἀρχαία μυθολογία, ὑπογραμμίζει μονάχα τίς δύο σημασίες πού διακρίνουμε ἔξαρχῆς μιλώντας γιά «μυθολογία». Ἀπό τή μιά μεριά, πρόκειται γιά ἕνα σύνολο ἀπό διαλεξικές ἀποφάνσεις, διηγητικές πρακτικές ἢ ἀκόμη, ὅπως λέμε. ἀπό ἀφηγήσεις καί ἱστορίες – ἱστορίες, ὅπως αὐτές πού πρέπει νά γνωρίζουν οἱ Δεσποσύνες καί πού ὅλος ὁ κόσμος ξέρει, πράγματι, τόν 18ο αἰώνα. Ταυτόχρονα ὁμως, ἡ μυθολογία παρουσιάζεται σάν ἕνας λόγος γιά τούς μῦθους, σάν μιά γνώση πού σκοπεύει νά μιλήσει γενικά γιά τούς μῦθους, γιά τήν καταγωγή τους, τή φύση τους, τήν οὐσία τους· μιά γνώση, πού θέλει νά μεταμορφωθεῖ σ' ἐπιστήμη, σήμερα ὅπως κι ἄλλοτε, ἀκολουθώντας τίς συνηθισμένες διαδικασίες: δόμηση ὀρισμένων ἀντικειμένων τῆς, συστηματοποίηση διαφόρων ἀποφάνσεων τῆς γνώσης – πού ἡ ἐπιστήμη παίρνει ἔτσι τή θέση τῆς –, εἰδολογική παρουσίαση ἐννοιῶν καί στρατηγικῶν. Κατά ἕναν ἄμεσο τρόπο, ἡ μυθολογία εἶναι γιά μᾶς ἕνας σημασιολογικός τόπος, ὅπου διασταυρώνονται δύο λόγοι: ὁ δεύτερος ἀπό αὐτούς μιλά γιά τόν πρῶτο κι ἀνήκει στόν τομέα τῆς ἐρμηνείας. Γιατί ἀραγε ὁ μῦθος, δηλαδή αὐτό πού ὀνομάζουμε μῦθο, νιώθει τόσο ἔντονα τήν ἀνάγκη νά μιλήσει, ἔχει τέτοια ἐπιθυμία καί θέληση νά γνωρίσει, ν' ἀναζητήσει τό νόημα, τήν αἰτία τοῦ ἴδιου τοῦ λόγου του; Ἀπό ποιά βάρη προβάλλει αὐτή ἡ εἰκόνα μιάς ἀπλοϊκῆς ἐνδοσκοπῆς; πῶς συγκρο-

τεῖται αὐτή ἡ γνώση, πού θέλει νά μιλήσει γιά τούς μῦθους καί σκοπεύει, ἀπό τόν 19ο αἰώνα, νά θεμελιώσει μιά ἐπιστήμη τῶν μύθων «ἐξετάζοντάς τους τελικά αὐτούς καθαυτούς»;

Τά ἴδια ἐρωτήματα μποροῦν νά διατυπωθοῦν καί διαφορετικά. Τί κάνει τή μυθολογία νά μιλά; Κι ἀπό πού μιλά; Μέ ποιό τρόπο, μέσ' ἀπό ποιές πρακτικές, ὀροθέτησε αὐτή ἡ γνώση τήν περιοχή τῆς; Ποιές μοιρασιές τή διαμόρφωσαν;

Σάν ἀφετηρία αὐτῆς τῆς διαδρομῆς, ἄς πάρουμε μιά φάση, ὅπου ἡ μυθολογική γνώση θέλει νά εἶναι ἐπιστήμη τῶν μύθων κι ἐντάσσεται σ' ἕνα θεσμικό πλαίσιο: ὅταν δηλαδή δημόσιες παραδόσεις ἀρχίζουν νά τιτλοφοροῦνται «ἐπιστήμη τῶν μύθων» ἢ «συγκριτική μυθολογία». Μέ ἄλλα λόγια, ὅταν ἡ γνώση ἀποχτά ἔδρα, ὅταν ἀρχίζει, ὅπως λέει ὁ Μολιέρος, νά κηρύσσει ἀπό καθέδρας, ἀπό τήν ἔδρα τῆς ἀλήθειας – αὐτό τό ἐπιπλο πού δηλώνει τή γνώση, σάν νά ἦταν ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη. Ἀνάμεσα στά 1850 καί στά 1890, ἡ Εὐρώπη κατακλύζεται ἀπό ἔδρες – Ἱστορίας τῶν Θρησκειῶν, Ἐπιστήμης τῶν Μύθων, συγκριτικῆς Μυθολογίας. Ἀπό τήν Ὁξφόρδη ὡς τό Βερολίνο, κι ἀπό τό Λονδίνο ὡς τό Παρίσι, πάνω στίς ἴδιες ἔδρες, λέγονται τά ἴδια λόγια. Ἀπό τόν Φρειδερίκο Μάξ Μύλλερ (1823-1900) ὡς τόν Ἄντριου Λάνγκ (1844-1912), κι ἀπό τόν Ἐντουαρτ Μπέρνετ Τάυλορ (1832-1917) ὡς τόν Πῶλ Ντεσάρμ (1839-1905) καί τόν Ἄνταλμπερτ Κούν (1812-1882). Ὅλοι εἶναι κατηγορηματικοί γιά τίς αἰτίες πού τούς κάνουν νά μιλοῦν ἐπιστημονικά γιά τούς μῦθους, ἐπί σαράντα χρόνια. Ὁ κύριος ἐκπρόσωπός τους, ὁ Ἄντριου Λάνγκ, διατυπώνει, χωρίς περιστροφές, τό καθήκον πού ἔχει ἡ νέα μάθησι. «Ἡ δυσκολία τῆς μυθολογίας (ὡς «ἐπιστήμης») εἶναι νά ἐξηγήσει τά παρακάτω σημεῖα, ἀνάμεσα σέ ἄλλα στοιχεῖα πού ἔχουν ἄλογο φαινομενικά χαρακτήρα καί περιέχονται στούς μῦθους: νά ἐξηγήσει δηλαδή τίς ἀγριές καί παράλογες ἱστορίες γιά τήν ἀρχή τῶν πραγμάτων, τήν καταγωγή τῶν ἀνθρώπων, τήν προέλευση τοῦ ἡλίου, τῶν ἀστέρων, τῶν ζώων, τοῦ θανάτου καί γενικά τοῦ κόσμου· τίς ἀισχρές καί γελοῖες περιπέτειες τῶν θεῶν·

1. Cl. Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale*, Παρίσι, 1958, σ. 232.

γιατί μερικά θεϊκά όντα λογίζονται σαν αίμομειχτες, μοιχοί, δολοφόνοι, κλέφτες, άδυσώπητοι, άνθρωποφάγοι· γιατί μεταμορφώνονται σε ζώα· τούς μύθους πού μιλούν για μεταμόρφωση σε φυτά, ζώα και άστρα· τις άποκρουστικές ιστορίες του βασιλείου των νεκρών: τις καθόδους των θεών στο νεκρικό κόσμο και την άνοδό τους από αυτούς τούς τόπους».² Νά λοιπόν τό θήραμα της επιστήμης των μύθων: άγριες και παράλογες ιστορίες: αίσχρες και γελοίες περιπέτειες· αίμομειξίες, μοιχειες, φόνου, κλοπές, ώμότητες, άνθρωποφαγικές πρακτικές, άποκρουστικές ιστορίες. Ο Φρ. Μάξ Μύλλερ λέει τά ίδια πράγματα, με πιο επιγραμματικό τρόπο: ή συγκριτική μυθολογία – μία μάθηση πού άνήκει, για τόν Μύλλερ, στην Έπιστήμη της Γλώσσας – έχει για έργο της νά εξηγήσει τό άνόητο, άγριο και παράλογο στοιχείο μέσα στη μυθολογία. Στά 1884, ό Πάλ Ντεσαρμ δεβαιώνει πώς τό άντικείμενο της επιστήμης των μύθων είναι ακριβώς τά φρικιαστικά, άηδιστικά κι άνήθικα μυθολογήματα.³ Αυτό πού παρακινεί τούς νέους μυθολόγους δέν είναι πιά, φαίνεται, ή μυθολογία, αλλά «οί φαντασιώσεις μιας ιδιαίτερης παραδοξολογίας ή μιας έξοργιστικής άνηθικότητας». Για ποιά πράγμα πρόκειται; Από πού έρχονται αυτοί οί άηδιαστικοί μύθοι; από ποιές ήπειρους, από ποιά μακρινά ταξίδια μάς έρχονται τόσα φρικιαστικά πράγματα; Θά υπάρχει δέβαια κάποια αίτια, κάποιο κίνητρο, ίσως και κάποια πρόφαση, για νά δημιουργείται τέτοια άναταραχή, για νά χαρακτηρίζουν όλοι ταυτόχρονα αυτές τις διηγήσεις τόσο σκανδαλιστικές κι ένοχλητικές. Άλλά ή αίτια πού πάντα προβάλλεται είναι, για μάς, τόσο παράξενη, ώστε τό λοξοδρόμισμα, πού γίνεται στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα μέσ' από τήν επιστήμη του μύθου, νά φανερώνει σήμερα μία περιέργεια όλο πολυμάθεια, ή και νά μαρτυρεί ακόμη μιάν άλλόκοτη έλξη για τό γκροτέσκο και τό αίσχρό. Πράγματι, αυτό πού δίνει μιλιά στην επιστήμη των μύθων είναι τό γεγονός ότι, τότε ξαφνικά, γίνηκε άντιληπτό πώς ή μυθολογία των αρχαίων Έλλήνων είναι γεμάτη άσμενες ιστορίες, πώς τά λόγια της είναι άνάρμοστα και ή γλώσσα της άφρονη. Πρόκειται για σκάνδαλο, πού καταγγέλλει έντονα ό καθηγητής Μύλλερ στά μαθήματά του στην Όξφόρδη: «οί ποιητές της Έλλάδας έχουν μία ένστικτη άποστροφή προς καθετί τό υπερβολικό ή φρικιαστικό. Νά όμως πού οί Έλληνες άποδίνουν στους θεούς τους πράγματα, πού θά έκαναν ν' ανατριχιάσει κι ό πιο άγριος Έρυθρόδερμος... Καί στις πιο καθυστερημένες φυλές της Άφρικής και της Άμερικής, δέν θά βρούμε τίποτε πιο άπαίσιο κι έξοργιστικό».⁴

Τί προκαλεί τή φρίκη του Έρυθρόδερμου του Μάξ Μύλλερ; Οί αίσχρες δέβαια περιπέτειες των θεών, πού είναι μοιχοί, αίμομειχτες, δολοφόνοι, άδυσώπητοι κι άνθρωποφάγοι: ή Δήμητρα, λ.χ., πού τρώει λάιμαργα τις σάρκες του Πέλοπα, όταν ό Τάνταλος καλεί σε φαγοπότης τούς θεούς· ή ό Κρόνος, αυτός ό πανούργος, πού καταβροχθίζει, τό ένα μετά τό άλλο, τά κλαψιάρικα νεογέννητά του· ή ό Ουρανός, ό πατέρας πού έννουχίζεται από τό γιο, μέσα σ' έναν καταιγισμό από αίμα και σπέρμα. Άλλά υπάρχουν κι άλλα, τό ίδιο άπαίσιο κι έξοργιστικά: ό Διόνυσος, πού τόν κόβουν κομμάτια και τόν περνούν στη σούβλα, ό Δίας πού μεταμορφώνεται σε ταύρο κλπ. Ένα όλόκληρο λεξιλόγιο μιλά γι' αυτά τά σκάνδαλα. Ένα δικτωριανό λεξιλόγιο, πού αρχίζει με τό σκανδαλιστικό και τό ένοχλητικό, περνά κατόπι στο άλλόκοτο και στο γελοίο, και πέφτει μετά από τό παράλογο στο αίσχρό, στο άγριο, στο άπαίσιο, στο έξοργιστικό.

Η νέα μυθολογία παρουσιάζεται με μιάς ως επιστήμη του σκανδάλου. Για νά δημιουργηθεί όμως μία κατάσταση σκανδάλου, όπου εμπλέκεται ή επιστήμη του Μύλλερ και του Τάυλορ – είναι και οί δύο τους άποφασισμένοι νά μιλήσουν για τούς μύθους, αυτούς καθεν τους – θά πρέπει κάποιος σεισμός νά συντάραξε, με λιγότερη ή περισσότερη δύναμη, τό οικείο τοπίο της κλασικής μυθολογίας. Μπορούν λοιπόν νά προκαλέσουν άπότομα τέτοιο σκάνδαλο μερικές διηγήσεις μιας μυθολογίας γνωστής από αιώνες;

Η έμμονη, μέχρι ιδεοληψίας θά λέγαμε, άναφορά στον άγριο, στον Ίροκέζο, φαίνεται νά έντοπίζει τή δόνηση στην άντιπαράθεση άνάμεσα στις Άρχαίες Κοινωνίες και τούς κατά φύση Λαούς. Η νέα εξέλιξη επιστήμη λέγεται «συγκριτική μυθολογία». Κι όταν θέλει νά γράψει τήν ιστορία της, διαλέγει σαν πρόδρομους της τόλης και της πορείας της τούς δύο λόγιους πού επιχείρησαν, από διαφορετικούς δρόμους, νά δείξουν «τήν έκπληκτική όμοιότητα άνάμεσα στους μύθους των ίθαγενών της Άμερικής και στους μύθους των αρχαίων Έλλήνων».⁵ Τό δοκίμιο του Ζάν-Φρανσουά Λαφιώ, *Τά ήθη των Άγρίων της Άμερικής, συγκρινόμενα με τά ήθη των αρχαίων χρόνων* δημοσιεύεται τό 1724, τήν ίδια χρονιά με τό έργο του Φοντενέλ *Σχετικά με τήν καταγωγή των Μύθων*. Όταν ό Λαφιώ μπαρκάρει για νά συναντήσει τις άποστολές των Ίησουιτών στη Νέα Γαλλία, οί δύο Άμερικές έχουν ήδη γεμίσει με όμηρικούς Έλληνες και τηβεννοφόρους Ρωμαίους: από φυσική και ήθική άποψη, οί Άγριοι της Άμερικής είναι σύγχρονοι του Πλουτάρχου. Είναι ώραιοι σαν θεοί, κι εκτός από αυτό τό φυσικό προτέρημα, έχουν και τις σπαρτιατικές άρετές: θάρρος, εγκράτεια, γενναιοδωρία, δικαιοσύνη. Η πρωτοτυπία του Λαφιώ είναι ότι επεκτείνει τή σύγκριση στο «διανοητικό» έπίπεδο, δείχνοντας τήν παράξενη όμοιότητα ήθων κι έθιμων άνάμεσα στους Άγρίους της Άμερικής και στους Άρχαίους: όμοιότητα στις πρακτικές της εγκράτειας,

2. A. Lang, *La mythologie*, μετ. L. Parmentier, Παρίσι, 1886, σ. 55.

3. P. Decharme, *Mythologie de la Grèce antique*³, Παρίσι, 1884, σ. VII — XXXVII.

4. F. M. Müller, *Nouvelles Leçons sur la Science du langage*, γαλλ. μετ. G. Harris και G. Perrot, τόμ. II, Παρίσι, 1868, σ. 113-115.

5. Όπως λέει ό Fontenelle: *De l'origine des fables* (1724) Παρίσι, κριτ. έκδ. του J.-R. Carré, 1932, σ. 30-31.

στους μνητικούς τρόπους, στίς θυσιαστικές ιεροπραξίες, στο σχήμα της καλύβας, στο θεσμό των Έστιάδων. Σέ όλες αυτές δηλαδή τίς μορφές, πού δηλώνουν ένα «συνάθροισμα καθηκόντων» και μιά «πολιτική θρησκεία», όπου οί λατειακές πρακτικές θεωρούνται δημόσια υπηρεσία και χρήσιμο στην κοινωνία λειτουργήμα. Σ' αυτό τό μεγάλο έθιμικό σώμα, πού άπλώνεται από τόν Άρχαίο στό Νέο Κόσμο, είναι γραμμένα τά στίγματα τής "Αγίας Θρησκείας στην άδαμική καταγωγή της: τά ιδεογράμματα, τά σύμβολα και τά έμβλήματα, μορφές όλο μυστήριο, πού έχουν ως άποστολή νά διδάξουν στους μυστικούς χώρους τών μήσεων και τών μυστηριακών λατρειών.

Στά πλαίσια αυτού του σχεδίου πού θέλει ν' ανακαλύψει, πέρα από τόν χριστιανισμό και τή Βίβλο, μιά θρησκεία τής πρώτης Ειδωλολατρίας πού νά θεμελιώνει τήν όμοιότητα ανάμεσα σέ "Ελληνες και σέ Άγριους, οί μύθοι και ή μυθολογία μιλούν γιά τήν παρακμή· δείχνουν τίς καταστροφές τής διαφθοράς. Η μυθολογία άνθίζει μαζί μέ τήν άγνοια και τά πάθη. Είναι ή εικόνα τής άλλοιωσης. Κι ό Λαφιώ έξομοιώνει τούς χυδαίους μύθους τών Έλλήνων μέ τίς σαρκικές ιδέες, τό ίδιο χυδαίες, πού ρίχνουν τό σκοτάδι τους πάνω στή θρησκεία τών Άγρίων. Οί μύθοι, είτε μäs έρχονται από τούς Ίροκέζους, είτε από τούς αρχαίους Έλληνες, είναι αποκλειστικά και μόνο άποφύσεις, ένα ξένο σώμα, μιά έξωτερική βρωμιά· επισύρουν τήν ίδια ήθική καταδίκη. Άλλά ή όμοιότητά τους δέν προκαλεί κανένα σκάνδαλο. Κι ό Λαφιώ περιφέρει μέ τήν ίδια άδιαφορία τούς Λακεδαιμόνιους στα ίροκέζικα χωριά, και τούς Χουρόνους στην Άθήνα του Κέκροπα ή του Πλουτάρχου, χωρίς καθόλου νά θέλει ν' άπαγριώσει τούς Έλληνες, ή νά ξελληνίσει τούς Άγριους τής Άμερικής.

Τό ίδιο νηφάλιος δείχνει κι ό Φοντενέλ, πού ξέρει άλλωστε πολλά γιά τίς «έλληνικές και ρωμαϊκές άνοησίες». Γιατί, αν ό Λόγος κάνει πώς τρομάζει, όταν στρέφεται προς τούς πρώτους ανθρώπους, τούς τόσο μωρόπιστους – άφου όλη ή αρχαία ιστορία είναι ένας σωρός από χίμαιρες, όνειροφαντασίες και παραλογισμούς – από τήν άλλη μεριά, πιστεύει άπόλυτα πώς ή βαρβαρότητα, έστω και υπερβολική, είναι μιά κατάσταση άγνοιας και πώς βάρβαρος είναι όποιος δέν μιλάει άκόμη τή γλώσσα του Λόγου. Και τό μυθικό, έδώ ή άλλου – στους Κάφρους, στους Λάπωνες, στους Έλληνες και στους Ίροκέζους, «στίς κατεψυγμένες ή διακεκαυμένες ζώνες» – είναι σίγουρα προϊόν τής άγνοιας, πού προσπαθει νά εξηγήσει τή συνηθισμένη πορεία τών πραγμάτων. Η σύγκριση, πού άπειλούσε νά δείξει «μιάν έκπληκτική όμοιότητα ανάμεσα στους μύθους τών Ιθαγενών τής Άμερικής και στους μύθους τών Έλλήνων», καταλήγει σέ άποτυχία. Τελικά, δέν θά υπάρξει καμιά συγκριτική μυθολογία. Μιά πού «ή ίδια άγνοια γέννησε τά ίδια σχεδόν άποτελέσματα σέ όλους τούς λαούς», δέν χρειάζεται νά έρμηνέψει κανείς τό μύθο ή τή μυθολογία. Τήν έρμηνεία τήν άντικαθιστά ή καταγωγή, πού άποκαλύπτει τή λαθεμένη φύση του μύθου, τήν παιδιάστικη άχρηστία του, τή διαστροφή του, όπως λέει σ' αυτή τήν περίπτωση ό Λαφιώ.

Δέν είναι τυχαίο ότι ή άνθρωπολογία, πού αρχίζει νά γεννιέται τόν 19ο αιώνα, υίοθετεί αυτούς τούς δύο

«Ο Κρόνος καταβροχθίζοντας τό γιό του», πίνακας του Γκόγια, Μουσείο Πράδο, Μαδρίτη.

τρόπους άντιμετώπισης του μύθου· και οί δυό τους άποφασίζουν τόν αποκλεισμό τής μυθολογίας, πού τή θεωρεί ό Λόγος ένοχη λάθους και άγνοιας. Κι αν είναι αλήθεια πώς ό μύθος μιλά γιά τήν άγριότητα, μέσ' από χυδαίες, γελοιές, παράλογες, σαχλές διηγήσεις, τό άγριο αυτό στοιχείο δέν άλλοιώνει καθόλου τόν Λόγο. Ο Λόγος κάνει πώς φοβάται, χωρίς όμως και ν' άνησυχεί. Αυτή ή άγριότητα έχει σαν συνακόλουθο τή σιωπή τής έρμηνείας. Δέν μιλούν γι' αυτή, μιά πού και ή ίδια δέν μιλά. Έκει όπου οί Έλληνες και οί Ίροκέζοι – όπως τούς είδαν από τήν εποχή τής Άνθρωπολογίας του Τάυλορ – φαινονταν νά χρησιμοποιούν τήν ίδια άγρια και παράλογη γλώσσα, δέν χωρά κανένα σκάνδαλο, ούτε άλλωστε και καμιά μυθολογική γνώση.

Όπως φαίνεται, δέν υπάρχει καθαυτό άγριότητα. Ούτε, σίγουρα, και σκάνδαλο. Οί μύθοι «άλλαξαν κι

«Νά λοιπόν τό θήραμα τῆς ἐπιστήμης τῶν μύθων: ἄγριες καί παράλογες ἱστορίες (...), φόνοι, κλοπές, ὀμότητες, ἀνθρωποφαγικές πρακτικές».

Θυσία στό θεό Ἥλιο. Εἰκονογράφηση τοῦ κώδικα *Naghiabechiano*.

ἔγιναν εὐχάριστοι» – ὅπως λέει ὁ Φοντενέλ – γιατί ἀκριβῶς εἶναι ἀπαραίτητοι στήν εὐδαιμονία τοῦ 18ου αἰώνα. «Ὅλα συντελοῦν στό νά μᾶς φέρον στό νοῦ τήν ἀνάμνηση τῶν ἀρχαίων μυθολογημάτων», γράφει ὁ ἀββάς Μπανιέ, πού θρῖσκει πολύ βαρετές τίς κοινές ἀλληγορίες καί τά ἠθικά διδάγματα, καί θέλει νά δείξει ὅτι οἱ μῦθοι «κλείνουν μέσα τους ἕνα μέρος ἀπό τήν ἱστορία τῶν μετακατακλισμαίων χρόνων». ⁶ Καί οἱ δύο τους ὁμως λένε ἔτσι πῶς ὁ μῦθος, προϋπόθεση γιά νά δεῖ κανεῖς καθαρά τόν πολιτισμικό κόσμο στό σύνολό του, ⁷ εἶναι κατασπαρμένος σέ ὅλες τίς διακοσμητικές μορφές τῆς ἐξευγενισμένης ζωῆς – μέσα στά σαλόνια καί πάνω στά μεσόθυρα – καί δέν ἔχει οὔτε δικό του χώρο, οὔτε ἰδιαίτερη καί ξεχωριστή ὄψη.

Γιά νά γίνει ἡ μυθολογία λόγος, γιά νά κάνει ν' ἀκουστεῖ ἡ φωνή της, αὐτή καθαυτή, κι ὄχι πιά μέσ' ἀπό κάποια πολιτισμική τάξη, ἡ ἀπό τά ἔγκατα κάποιος ἠθικῆς, πού ἀνακατεύει τήν εὐπρέπεια καί τή θρησκεία, χρειάστηκε ν' ἀνοιχτεῖ ἕνας χώρος γιά τή γλώσσα καί ν' ἀναφανεῖ ἕνας νέος γλωσσικός ὀρίζοντας. Ἡ «συγκριτική μυθολογία» τοῦ Φρ. Μάξ Μύλλερ ἀναπτύσσεται στά πλαίσια μιᾶς Ἐπιστήμης τῆς Γλώσσας, κι ὅταν ἡ Ἀνθρωπολογία τοῦ Τάυλορ θέλει νά δείξει ὅτι ὑπάρχει, στίς κατώτερες φυλές, μιᾶ φυσική μυθολογία, ξεκινάει ἀπό τήν ἀνάλυση τῶν ἀρχέγονων μορφῶν τῆς γλώσσας πού μιλοῦσε ἡ ἀρχαιότερη ἀνθρωπότητα. Μιά σειρά ἐπινοήσεις κι ἀνακαλύψεις μεταβάλλουν τήν ἰδιαίτερη θέση τῆς γλώσσας, στό πρώτο μισό τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ δημοσίευση τῶν

Bedōn, πού θεμελιώνει τή σανσκριτική μυθολογία, οἱ πρώτες ἐργασίες γιά τίς *Γκάθες* καί τήν *Ἀδέστα*, ἡ συγκριτική γραμματική τοῦ Φραντς Μπόπ στά 1816, ὅλες αὐτές οἱ καινοτομίες κάνουν τή γλώσσα ὀργανικό ἀντικείμενο, πού ἀνήκει στό χώρο μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης. Πρὸς τά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, ἐμφανίζεται μιᾶ πρώτη φωνητική, πού δέν ἀσχολεῖται πιά μέ τήν ἔρευνα τῶν πρώτων ἐκφραστικῶν σημασιῶν, ἀλλά ἀναλύει τούς ἤχους, τίς σχέσεις τους καί τή δυνατή ἀλλαγὴ τους, ἀπό τόν ἕναν στόν ἄλλον. Ἡ γλώσσα, ἀντί νά εἶναι ἕνας λόγος συγκροτημένος ἀπό λέξεις – πού καθεμίᾳ μέσα κλείνει, μέσα στήν πυκνότητά της, μιᾶ σημασία πού μπορεῖ νά ὀριστεῖ μονάχα κάθετα καί μᾶς φέρνει σ' αὐτό πού ὁ Μισέλ Φουκῶ ὀνομάζει «προ-Βαβέλ» ⁸ – γίνεται ἠχητικό σύστημα, «ἕνα σύνολο ἤχων ἀπαλλαγμένων ἀπό τὰ γράμματα πού μποροῦν νά τούς μεταγράψουν». ⁹ Ἡ εὐρεση τῆς κλίσης δίνει στή γλώσσα τήν ἐσωτερική ἀρχιτεκτονική της: ἤχοι, συλλαβές καί ρίζες ἀποτελοῦν ἰσάριθμα τυπικά στοιχεῖα, πού οἱ μεταβολές τους ρυθμίζονται ἀπό τούς νόμους μιᾶς φωνητικῆς. Παράλληλα μέ τίς ἀλλαγές πού ἐπιφέρουν οἱ νέες μαθήσεις – ἡ φιλολογία καί ἡ συγκριτική γραμματική – γεννιέται ἡ ἰδέα τῆς γλώσσας ὡς λόγου πού θγαίνει ἀπό τό λαό· ἡ ἠχητική κινητικότητα αὐτοῦ τοῦ λόγου δείχνει μιᾶ σταθερή δραστηριότητα, πού μοιάζει ἀναπόσπαστα δεμένη μέ τήν κίνηση μιᾶς ἱστορίας πού γίνεται ὀλοένα. Λόγος τοῦ Λαοῦ καί τοῦ Ἔθνους· καί ἡ μυθολογία μπορεῖ νά εἶναι ἀκριβῶς ἡ ξεχασμένη ἡ χαμένη φωνή τους.

Σ' αὐτόν τόν καινούριο ἠχητικό χώρο, ἡ μυθολογία τῆς Ἀρχαιότητος γίνεται ξαφνικά ἀνάρμοστη κι ἄφρονη γλώσσα, κι ὁ ἀρχαῖος λαός πού θεωροῦταν πῶς εἶχε φτάσει στά τελευταῖα ὄρια τοῦ πολιτισμοῦ μοιάζει νά χρησιμοποιεῖ ἕνα λόγο πῶς ἄγριο, πῶς ὑποταγμένο στήν ἀγριότητα, ἀπό τό λόγο τῶν κατά φύση Λαῶν. Ἡ συνάντηση τοῦ Ἑλληνα καί τοῦ Ἰρρεκέου δέν γίνεται πιά μέσα στήν ἰδία ἱστορία, ἀπό τή στιγμή ὅπου ὁ γερμανικός ρομαντισμός καί ἡ ἐγγεληνική φιλοσοφία θεώρησαν πῶς τά πάντα γεννήθηκαν στήν Ἑλλάδα. Εἶναι ἡ γενέθλια γῆ τοῦ καλλιεργημένου Εὐρωπαίου, ὅπως λέει ὁ Ἐγκελος. Εἶναι ὁ τόπος ὅπου ἔχουμε τίς ρίζες μας, ὅπου γεννιέται μιᾶ νέα ἀνθρωπότητα, σημαδεμένη ἀπό αὐτό πού θά ὀνομάσει ὁ Χούσερλ, στά πλαίσια τῆς ἰδίας παράδοσης, θεωρητική γνώση, στηριγμένη στήν ἰδεατή ἀλήθεια πού γίνεται ἀπόλυτη ἀξία. Ἔτσι, στή χαρταγῆ τοῦ 19ου αἰώνα, ὁ Ἑλληνας δέν ἔχει πιά δικαίωμα οὔτε νά λαθεῖ, οὔτε νά λείει ἀνοησίες: γεννημένος ἀπό τή γῆ ὅπου ἐμφανίζεται ἡ αὐτοσυνείδηση, ὅπου διαμορφώνεται ὁ πνευματικός κόσμος,

8. M. Foucault, *Les mots et les choses*, Παρίσι, 1965, 245 κ.ἔ. Πρὸς ἐπίσης Michel de Certeau, Dominique Julia, Jacques Revel, *Une politique de la langue, la Révolution française et les patois*, Παρίσι, 1975. R.H. Robins, *Breve histoire de la linguistique. De Platon à Chomsky* (1967), Παρίσι, 1976, σ. 137-205. R. Schwab, *La renaissance orientale*, Παρίσι, 1950, σ. 171-204.

9. M. Foucault, *ὁπ.π.*, σ. 247.

6. Banier, *La mythologie et les fables expliquées par l'histoire*, Παρίσι, 1738.

7. J. Starobinski, «Le mythe au XVIIIe siècle», *Critique*, ἀρ. 366, Νοέμβρης 1977, σ. 977.

πού είναι ακόμη ο δικός μας κόσμος (και ο Χούσερλ μιλά έτσι έναν αιώνα μετά τον Έγκελ), ο Έλληνας είναι φορέας του Λόγου.¹⁰ Και το σκάνδαλο ξεσπάει από τη στιγμή ακριβώς όπου αρχίζει κανείς να υποψιάζεται, ότι αυτός ο εγγυητής της νέας όρθολογικότητας χρησιμοποιεί στη μυθολογία του τη χαρακτηριστική γλώσσα ενός «μυαλού που τό χτύπησε προσωρινά ή παραφροσύνη».¹¹ Βρισκόμαστε λοιπόν σε κατάσταση σκανδάλου. Στην παράξενη κι όλο παραισθησεις φωνή που βγαίνει από τη μυθολογία – αυτή τη μυθολογία, που είχε μόλις τότε εγγραφεί μέσα στη γλώσσα – ανταπαντά ή ερμηνεία που γράφεται κατά τον τρόπο μιάς επιστήμης.

Ανάμεσα στην επιστήμη που μιλά και στο σκάνδαλο που την κάνει να μιλήσει, ή απόσταση φαίνεται τόσο μικρή, και ή ερμηνεία ακολουθεί από τόσο κοντά αυτό που ή ίδια καταγγέλλει και καταδιώκει, ώστε τό στοιχείο τού σκανδάλου να εμφανίζεται αναπόσπαστο από τίς διατυπώσεις μιάς επιστήμης που έχει αυτά τά κίνητρα. Έτσι όταν ο Τάυλορ και ο Λάνγκ υποστηρίζουν πώς ή δυσκολία της μυθολογίας-επιστήμης είναι να εξηγήσει πώς τόσες μυθικές διηγήσεις περιέχουν στοιχεία μέ άλογο φαινομενικά χαρακτήρα, τότε ή δουλειά της επιστήμης έχει ήδη μπει στο δρόμο της: τό φαινομενικό έρχεται να βοηθήσει την πραγματικότητα, κι ο λόγιος στοχασμός έχει ήδη αρχίσει ένα λόγο για την κοινή σωτηρία.

Η επιστήμη όμως έχει κι άλλες στρατηγικές. Δύο μεγάλες ομάδες κυριαρχούν στις θεωρητικές συζητήσεις που γίνονται σ' όλο τό δεύτερο μισό του 19ου αιώνα: ή *Σχολή της συγκριτικής Μυθολογίας*, μέ κέντρο τον Μάξ Μύλλερ, και ή *Ανθρωπολογική Σχολή* μέ ιδρυτή τον Τάυλορ, τό συγγραφέα του *Πρωτόγονου πολιτισμού*.¹² Και οι δύο Σχολές συμφωνούν ότι πρέπει έπειγόντως να εξεταστεί ένας τόσο τρελός λόγος: ή μόνη διαφορά τους βρίσκεται στο πώς θά εξηγηθούν τά παράφρονα λόγια που υπάρχουν στο μυθικό λόγο.

Γιά τον Μάξ Μύλλερ, που ζει την εποχή της γέννησης της συγκριτικής γραμματικής, ή εξήγηση είναι μονάχα γλωσσική· πρέπει να τή βρούμε μέσα στο σύστημα της γλώσσας και στην ιστορία της. Αυτό θέλει να δείξει τό έργο του *Η Επιστήμη της Γλώσσας*, κάνοντας μιά στρωματογράφηση του ανθρώπινου λόγου, όπου διακρίνει τρεις φάσεις: τή θεματική, τή ιδιωματική, και τή μυθοποιική. Στην πρώτη φάση διαμορφώνεται μιά πρωτόγονη γραμματική, που περιέχει ήδη τά σπέρματα όλων των ειδών των τουρανικών, καθώς και των άριων και σημιτικών γλωσσών. Τότε σφυρηλατούνται και οι όροι που εκφράζουν τίς πιό αναγκαίες ιδέες. Κατά τή διάρκεια της δεύτερης φάσης όπου διαφορίζονται οι δύο γλωσσικές οικόγένειες – ή σημιτική και ή άρια – τό γραμμα-

τικό σύστημα αποχτά μιά για πάντα τά ειδικά του γνωρίσματα. Ο αναπόφευκτος χωρισμός των διαλέκτων και των γλωσσών εγκαινιάζει μιά τρίτη εποχή, όπου δέν υπάρχουν ούτε νόμοι ούτε έθιμα, αλλά όπου διαγράφονται οι πρώτες υποτυπώσεις της θρησκείας και της ποίησης. Είναι ή *μυθοποιική* εποχή. Ένας όρος που θά μπορούσε να δημιουργήσει την έντυπωση, ότι ο άνθρωπος αρχίζει να μυθολογεί και να κατασκευάζει μύθους, όπως ακριβώς είχε φτιάξει πρωτύτερα τούς βασικούς όρους της γλώσσας. Τίποτε τέτοιο όμως δέν λέει ο Μάξ Μύλλερ· γι' αυτόν, ο μυθικός λόγος είναι ασύνειδο προϊόν της γλώσσας κι ο άνθρωπος είναι πάντοτε τό παίγνιο, τό θύμα αυτής της γλώσσας και ποτέ ο παραγωγός της. Πράγματι, όπως οι μεγάλες γραμματικές δομές σχηματίζονται σιωπηλά μέσα στα βάθη της γλώσσας, έτσι εμφανίζονται και οι πρώτοι μύθοι, σάν φουσκάλες, που σπάνε την επιφάνεια των λέξεων και των φράσεων που ξεπηδούν από τό στόμα της αρχέγονης ανθρώπινης. Στην χαραυγή της ιστορίας του, τό ανθρώπινο όν είχε την ικανότητα να προφέρει λέξεις, όπου εκφραζόταν άμεσα ένα μέρος από την ουσία των αντικειμένων που αντιλαμβάνόταν ο άνθρωπος μέ τίς αισθήσεις του. Τά πράγματα ξυπνούσαν μέσα του ήχος, που υλοποιούνταν σε *ρίζες* και γεννούσαν *φωνητικούς τύπους*, από τούς οποίους συγκροτήθηκε τό σώμα της γλώσσας. Η *Γένεση* είχε και πάλι δικίο: όλη ή γή μιλούσε μιά μόνο γλώσσα («Και ήν πάσα ή γη χείλος εν και φωνή μία πάσι».)¹³ Αλλά τό ανθρώπινο πνεύμα δέν κράτησε για πολύ καιρό τό προνόμιο «να εκφράζει διαρθρωμένα τίς συλλήψεις του λογικού του». Από τή στιγμή όπου ή ανθρωπότητα παύει «ν' άντηχεί» μπροστά στον κόσμο, ή άρρώστια μπαίνει μέσα στη γλώσσα και την κάνει θύμα των ψευδαισθήσεων που γεννούν οι λέξεις.

Όσο ή ανθρωπότητα είναι ευαίσθητη στην πρώτη σημασία των λέξεων, όροι όπως «νύχτα, μέρα, πρωί, βράδυ» νοούνται σάν ισχυρά όντα, προικισμένα μέ θέληση και μέ τά χαρακτηριστικά ενός φύλου, χωρίς όμως και να χάνεται ο φυσικός χαρακτήρας των φυσικών φαινομένων που δηλώνουν αυτές οι λέξεις. Μόλις όμως σθησει τό πρωταρχικό νόημα των ονομάτων, που δημιουργούσε ή γλώσσα αθόρμητα και τά έδινε σε ισχυρά όντα, τότε εμφανίζονται τά μυθικά πρόσωπα: τά όνόματα των δυνάμεων της φύσεως μεταβάλλονται σε κύρια όνόματα. «Ο Δίας ρίχνει τή βροχή» βγαίνει από την έκφραση «ο ούρανός βρέχει». Η γλώσσα έχασε τή διαφάνειά της: τό έτυμολογικό νόημα της λέξης «Ζεύς»: «φωτεινός ούρανός» θόλωσε. Μοιραία λήθη. Οι άνθρωποι δέν ξέρουν πιά πώς ή γλώσσα, μέ τά «ουσιαστικά της σήματα», μέ τό πλήθεμα των εικόνων της, λέει περισσότερα απ' όσο εκφράζουν τά λόγια της, τή βαρβαίνει ένα «περίσσειμα σημασιών».¹⁴ Από τή στιγμή όπου ο όμιλητής δέν ξέρει πιά ότι πρέπει ν' αφαιρέσει τό παραπανήσιο νόημα, γίνεται θύμα των λέξεων που προφέρει,

10. Προβ. D. Janicaud, *Hegel et le destin de la Grèce*, Παρίσι, 1975.

11. A. Lang, *δπ.π.* σ. 63.

12. E. B. Tylor, *La civilisation primitive*² (1873), γαλλ. μετ. P. Brunet και Ed. Barbier, I-II, Παρίσι, 1876.

13. F. M. Müller, *La science du Langage*, γαλλ. μετ. G. Harris και G. Perrot, Παρίσι, 1867, σ. 476.

14. A. Lang, *δπ.π.*, σ. 30.

«Σκάνδαλον. παγίδα δπου βάζουν τό δόλωμα».

λεία των ψευδαισθήσεων μιάς γλώσσας πού τρέφει στους κόλπους της τόν παράξενο και παραπλανητικό λόγο των μύθων.

Ἡ Ἐπιστήμη τῆς Γλώσσας ἐρχεται μέ τή σειρά της νά μάς δγάλει ἀπό τήν πλάνη μας: «ή μυθολογία, αὐτή ἡ μάστιγα τῆς Ἀρχαιότητος, εἶναι στήν πραγματικότητα μιά ἀρρώστια τῆς γλώσσας».¹⁵ Ἀποπλανηθήκαμε, στό βαθμό πού καί ἡ ἀνθρωπότητα ἔχασε τόν ἔλεγχο τῆς γλώσσας, κι ἀφήσαμε νά μάς ξεγελάσουν. Ἐπειδή ἀγνοοῦσαμε τούς γλωσσικούς μηχανισμούς, ἡ μυθολογία καί τῶν πιό ἔλλογων λαῶν μάς φαινόταν κατάσπαρτη ἀπό «φαντασιώσεις μιάς ιδιαίτερης παραδοξολογίας καί μιάς ἐξοργιστικῆς ἀνηθικότητος». Μιά ὁλόκληρη ἀποφασισμένη γενιά ἀναλαμβάνει ν' ἀνακαλύψει, πίσω ἀπό τήν ὀθόνη τῶν

15. *Leçons sur la science du langage*, Παρίσι, 1864, σ. 11-12.

ὀνομάτων καί τῶν μυθικῶν προσωποποιήσεων, τίς φιγούρες τοῦ θεάματος τῆς φύσης πού εἶχαν ἐντυπωσιάσει τήν ἀρχαιότερη ἀνθρωπότητα. Κι ὅπως φαινόταν σίγουρο ὅτι οἱ γλωσσικές μεταφορές ὀδηγοῦσαν στά φυσικά φαινόμενα, ὁ καλός μυθολόγος ἔπρεπε, πρῖν ἀπό ὁποιαδήποτε γλωσσική γνώση, νά δείξει ὅτι ἔχει «ἓνα βαθύ συναίσθημα τῆς φύσης».¹⁶ Καί οἱ ἐρμηνευτές τῆς νέας σχολῆς ἀντιδρᾶσαν βέβαια ἀνάλογα μέ τήν ἰδιοσυγκρασία τους. Δύο πνευματικές οἰκογένειες ξεχώρισαν, μέ δύο διαφορετικές μορφές αἰσθαντικότητας. Γιά τούς πρῶτους, μέ ὀδηγό τόν Μάξ Μύλλερ, τό θέαμα τοῦ ἡλίου καί τοῦ φεγγαριοῦ εἶχε γεννήσει τή γλώσσα καί τούς μύθους. «Τά πρῶτα θέματα ὀμιλίας, τά πρῶτα ποιητικά θέματα τῆς ἀνθρωπότητος, ἔπρεπε νά ἦταν ἡ γέννηση τοῦ ἡλίου, τοῦ ἀστρου πού χαιρετίζεται πάντα μέ νέες κραυγές χαρᾶς, καθῶς καί οἱ ἀγῶνες του ἐνάντια στά σκοτάδια, τό σμίξιμό του μέ τά σύννεφα, ἡ δύναμή του – λυτρωτική τίς περισσότερες φορές, καμιά φορά ὅμως καταστρεπτική καί θανάσιμη – ἡ ἐξαφάνισή του πέρα ἀπό τόν ὀρίζοντα, πού ἔμοιαζε μέ πρόωρο θάνατο».¹⁷ Γιά τούς ἄλλους, πού ἀκολουθοῦσαν τόν Α. Κούν, αὐτό πού εἶχε ἀφήσει τά σημάδια του στή γλώσσα τῶν πρῶτων ἀνθρώπων δέν ἦταν τά κανονικά φαινόμενα τῆς φύσης, ἀλλά οἱ μάνητές της, οἱ σπασμοί της, οἱ διαταραχές της. Οἱ πρῶτοι θεατές τῆς φύσης, χάνοντας πολύ γρήγορα τό ἐνδιαφέρον τους γιά τίς καθημερινές κινήσεις τῶν οὐράνιων σωμάτων, θά ἔπρεπε «νά νιώθουν κυρίως τή θεϊκή παρουσία μέσα στήν ἀναπάντεχη καί πάντοτε θαυμάσια ἐμφάνιση τῆς θύελλας, τοῦ κερανοῦ καί τῆς καταιγίδας».¹⁸

Ἀντικρούοντας αὐτή τή γλωσσική ἐρμηνεία, πού τήν εἶχαν δεχτεῖ καί οἱ ὀπαδοί τοῦ Ἡλίου καί οἱ φίλοι τῆς Θύελλας, ἡ Ἀνθρωπολογική Σχολή θά παρατηρήσει εὐστοχα ὅτι ἓνα ἐξηγητικό σύστημα, πού ἐπινοεῖται γιά νά ἐρμηνέψει τό μυθικό λόγο στήν ὁλοκληρωτικότητά του, δέν εἶναι πιά σέ θέση νά αἰτιολογήσει αὐτές τίς ἀνόητες, παράλογες κι ἀγριές λεπτομέρειες, πού ἡ σκανδαλώδης παρουσία τους εἶχε καταγγελθεῖ ἀπό ὄλους ὁμόφωνα.¹⁹ Τό γλωσσικό πρότυπο τοῦ Μύλλερ μιονεκτοῦσε ἐξαιτίας τῆς ὑπερβολικῆς δυναμικῆς του: ἤθελε νά ἐξηγήσει τά πάντα. Σίγουρα, τό φάρμακο ἦταν πολύ δυνατό. Καί ἡ ἐγχείρηση ἔγινε μέ πολύ βίαιο κι ἀπότομο τρόπο, ἀφοῦ ὅταν διαλύονταν οἱ καταχνιές τῶν λέξεων καί τά σύννεφα τῶν φράσεων, ἐξαφανίζοταν ταυτόχρονα καί ὅλη ἡ μυθολογία. Γι' αὐτό, ἡ ἀντίπαλη προσπάθεια πού θ' ἀναλάβει ὁ Λάνγκ, ἀκολουθώντας τά χνάρια τοῦ Τάυλορ, σκοπεύει πρῶτα νά ἐρμηνέψει τήν ἄλογη μόνο πλευρά τῆς μυθολογίας. Ὑποστηρίζοντας ὅτι οἱ μύθοι ἦταν ἄπλά καί μόνο ἀρρώστια τῆς γλώσσας, ἡ

16. P. Decharme, *δπ.π.*, σ. 19.

17. M. Bréal, *Mélanges de Mythologie et de Linguistique*, Παρίσι, 1877, σ. 163-185.

18. P. Decharme, *δπ.π.*, σ. XXX. Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς δύο κατευθύνσεις ὑπογραμμίζεται ἀπό τόν Μ. Müller, ὅταν μιλά γιά τή σχολή του καί γιά τήν ἀντίπαλη σχολή τοῦ Ad. Kuhn, *Nouvelles leçons sur la science du langage*, τόμ. II, Παρίσι, 1868, σ. 248-249 καί 271-278.

19. A. Lang, *δπ.π.*, σ. 36 κ.έ.

Σχολή της συγκριτικής Μυθολογίας είχε, φαίνεται, ξεχάσει πώς «οί Αυστραλοί, οί Βοσχανόμοι, οί Έρυνθόδεροι και οί κατώτερες φυλές της Νότιας Αμερικής», όπως λέει ο Λάνγκ, συνέχιζαν να διηγούνται, στίς σαβάνες και στά δάση τους, τίς ίδιες άγριες ιστορίες· και κανείς δέν θά σκεφτόταν νά τίς εξηγήσει σάν τό άλλόκοτο άποτέλεσμα κάποιων φράσεων, πού δέν τίς είχαν καταλάβει σωστά.²⁰ Τό παρόν πρέπει νά φωτίσει τό παρελθόν, κι όχι τό αντίστροφο. Τελικά, ό Λαφιώ είχε δίκιο, κι όχι ό αιώνας πού δέν μπόρεσε νά τόν άκούσει.

Η στρατηγική του Τάυλορ χρησιμοποιεί τή σύγκριση, αλλά στό επίπεδο των πολιτισμών, από τόν πρωτόγονο ως τούς πιο εξελιγμένους, και θεωρεί τή γλώσσα άρχέγονο προϊόν τής ανθρωπότητας και τίποτε παραπάνω. Τό βιβλίο του *Ο Πρωτόγονος πολιτισμός* συμπεριλαμβάνει μιά θεωρία τής γλώσσας. Ο λόγος γεννήθηκε ανάμεσα στους ανθρώπους, στήν άρχαία τους κατάσταση: διάφορες πράξεις ονομάζονται σύμφωνα μέ τούς ήχους· τά ζώα βαφτίζονται ανάλογα μέ τίς κραυγές τους· άργότερα, οί λέξεις μεταβάλλονται για νά προσαρμοστεί ό ήχος στό νόημα. Όλες αυτές οί διαδικασίες άνάγονται σέ πρακτικούς τρόπους, πού μπορεί νά χρησιμοποιήσει κι ένα πεντάχρονο παιδί. Στήν άρχή, σέ όλες τίς γλώσσες, συναντάμε τήν ίδια διανοητική τέχνη: πρόκειται για «μιά φιλοσοφία τής τρέφοις». ²¹ Και ή μυθολογία; Βρίσκεται στήν άνθισή της. «Μιά τέτοιου είδους γλώσσα είναι, στήν πραγματικότητα, ή άντανάκλαση ενός μυθικού κόσμου». ²² Η μυθολογία είναι παντού, έμποτίζει τή γραμματική, πλημμυρίζει τή γλώσσα μέ τίς μεταφορές, άπλώνεται στή σύνταξη. Η ανάπτυξη της όμως είναι περιορισμένη, άνήκει σ' ένα μόνο χρόνο, έχει μιά μόνο ηλικία, τήν παιδική. Ο Τάυλορ χτυπά τήν ψεύτικη ιδέα τής «σχεδόν άπεριορίστης δημιουργικής δύναμης πού έχει ή φαντασία του ανθρώπου». ²³ Ο μύθος, στά έργαλεία του και στίς πρώτες του ανάπτυξεις, άνήκει στήν άρχέγονη κατάσταση του ανθρώπινου πνεύματος, τήν όμοια μέ τήν κατάσταση του παιδιού. ²⁴ Και σ' αυτή τήν ανάπτυξη, πού περιορίζεται στήν παιδική ηλικία τής ανθρωπότητας, δύο διαδικασίες παίζουν καθοριστικό ρόλο: όλόκληρη ή φύση άποχτά μιά πραγματική ζωή, και ή γλώσσα άσκει, στίς άρχές, τυραννική επίδραση πάνω στό ανθρώπινο πνεύμα. Για νά εξετάσει όμως ό Τάυλορ μέ ποιούς τρόπους οί πρώτοι άνθρωποι άρχισαν νά πλάθουν μύθους, δέν έχει άνάγκη νά στραφεί πρós τή συγκριτική γραμματική και τούς Ίνδοευρωπαίους. Η παιδική ηλικία τής ανθρωπότητας, ή δική μας, βρίσκεται έδω, μπροστά στά μάτια μας: στίς δύο Αμερικές, στήν άφρικανική ήπειρο, παντού όπου εμφανίστηκαν άγριοι λαοί. Γιατί, οί σημερινοί Άγριοι είναι άκόμη «σέ μιά φάση μυθικής δημιουργίας». ²⁵

20. A. Lang, *δ.π.*, σ. 58.

21. Tylor, *La civilisation primitive*, τόμ. I, σ. 275 (κυρίως τό κεφάλαιο V: «Langage émotif et imitatif», σ. 189-276).

22. Tylor, *δ.π.*, τόμ. I, σ. 347.

23. Στο ίδιο, τόμ. I, σ. 343.

24. Στο ίδιο, σ. 324-325.

25. Στο ίδιο.

Νά λοιπόν ή ανακάλυψη πού πρέπει νά μεταμορφώσει ριζικά τή μυθολογία και νά τήν κάνει επιτέλους επιστήμη. Τά φανταστικά έπινοήματα, πού έμοιαζαν νά γεννιούνται όλοτελα αυθόρμητα, βρίσκουν τώρα τήν αίτία τους. Η έρμηνεία παύει νά είναι μιά καινούρια φαντασίωση, πού έρχεται νά προστεθεί σ' αυτό τό εύπλαστο κι ευμετάβλητο πράγμα πού λέγεται μυθική διήγηση ή μύθος. Η Έπιστήμη μπορεί από δω και πέρα νά προσδιορίσει τούς πραγματικούς μύθους, νά τούς ξεχωρίσει μέσα στήν ύφή τής διήγησης και τής ιστορικής γνώσης. Αφού ό μύθος είναι ένα φυσικό και κανονικό προϊόν του ανθρώπινου νου, πού έπενεργεί σέ όρισμένα γεγονότα ανάλογα μέ τή διανοητική κατάσταση του λαού πού τόν έπλασε, οί πραγματικοί ιστορικοί - όπως δηλώνει ό Τάυλορ - πρέπει νά πραγματεύονται τό μύθο|«σάν μιά άπόφυση», πού πρέπει νά κοπεί από τήν πραγματική ιστορία. Μέ προσοχή όμως: μόλις, δηλαδή, «δούν οί ιστορικοί ότι αυτή ή άπόφυση δέν άντέχει στή δοκιμασία των γεγονότων, κι ότι μπορούν ταυτόχρονα νά τήν εξηγήσουν σάν μύθο». ²⁶

Ανακαλύπτοντας ότι ό άνθρωπος νους «μυθολογεί» σέ όρισμένες συνθήκες, ότι μιά όρισμένη παιδεία όδηγεί σ' ένα όρισμένο είδος ιδεών, ²⁷ κι ότι οί άγριες όρδες μιλούν άκόμη τή γλώσσα του μύθου, ό Τάυλορ είναι σίγουρος πώς βρήκε τόν τρόπο νά εξηγήσει τίς σκανδαλιστικές κι ενοχλητικές διηγήσεις τής άρχαίας Ελλάδας. Πράγματι, μόλις τά παράλογα στοιχεία του ελληνικού μύθου αντιπαραβληθούν μέ τή μυθολογία των Άγρίων, χάνουν τόν παράδοξο χαρακτήρα τους. Η αίμομειξία, ή ανθρωποφαγία, ή πατροκτονία ή ή μητροκτονία γεμίζουν τίς διηγήσεις των Έρυνθόδεμων· ή κλεψία, ή μοιχεία και οί άποτρόπαιες ώμότητες πλημμυρίζουν τή μυθολογία τής Αφρικής και τής Ωκεανίας. Πρόκειται βέβαια για χυδαία προϊόντα του πρωτόγονου ανθρώπινου νου και μπορεί κανείς, σήμερα, νά τά εξηγήσει μέ βάση τήν κατάσταση μιάς κοινωνίας και μιάς ανθρώπινης διάνοιας, όπου γεγονότα πού μäs φαίνονται τώρα παράλογα κι άσυνήθιστα, είχαν γίνει τότε άποδεχτά σάν κανονικά περιστατικά και σάν άμεσα όλοφάνερα πράγματα. Στους πιο προχωρημένους πολιτισμούς, οί μύθοι καάντησαν άπολιθώματα, παίρνοντας τή μορφή τής δεισιδαιμονίας. Κι αυτές άκριβώς τίς επιδιώσεις, άλλοτε τίς πήραν για ιστορία, κι άλλοτε τίς άπορρίψαν σάν παράλογα ψέματα.

Τώρα πιά δέν επιτρέπεται καμιά άμφιβολία: ή μυθολογία, στους διάφορους τόπους, μιλά τήν ίδια γλώσσα· κι αυτή τήν άγριότητα, πού ξεσπά δίαια στους Τροπικούς κι άνάμεσα στους κατά φύση Λαούς, τή σημαδεύει τό μέτρο και ή διακριτικότητα μέσα στον ελληνικό κόσμο, πού εξευγενίστηκε κατακτώντας έναν άνώτερο πολιτισμό. Έπομένως, ό,τι

26. Στο ίδιο, τόμ. II, σ. 574.

27. Στο ίδιο, τόμ. I, σ. 313.

«Η μεταμόρφωση της Ἀράχνης», τοῦ Isaac Briot, 1969.

στοιχείο τῆς μυθολογίας τῶν πολιτισμένων λαῶν μπορεῖ νά μᾶς σκανδαλίσει εἶναι, στήν πραγματικότητα, λείψανο μιᾶς διανοητικῆς κατάστασης πού τήν πέρασε κάποτε ὁλόκληρη ἡ ἀνθρωπότητα· καί οἱ σύγχρονοι πρωτόγονοι μᾶς δείχνουν ἀκριβῶς τήν ἐπενέργεια, ἀλλά ταυτόχρονα καί τή συνοχή αὐτῆς τῆς κατάστασης.²⁸

Στίς δύο ἀντίπαλες στρατηγικές, τοῦ Τάυλορ καί τῆς Σχολῆς τῆς ἡλιακῆς Μυθολογίας, τά ἐρμηνευτικά κίνητρα, συχνά φλύαρα, δέν ξεχωρίζουν ἀπό τίς διαδικασίες πού δίνουν μορφή σ' αὐτό πού ὀνομάζει ὁ Λάνγκ «τό ἀντικείμενο τῆς ἐπιστημονικῆς Μυθολογίας»,²⁹ δηλαδή τρελές κουβέντες, ἀγρία λόγια, παράλογες ὁμιλίες. Ἡ νέα Μυθολογία παρουσιάζεται καθαρά σάν μιᾶ ἐπιστήμη τοῦ σκανδάλου καί κάνει ὀρισμένες κινήσεις, πού ἡ δυναμική τους σημαδεύεται, θά λέγαμε, ἀπό τήν ἰδέα τοῦ Σκανδάλου. Ἡ λέξη σκάνδαλο εἶναι ὄρος τῆς Ἁγίας Γραφῆς – ὅπως μᾶς θυμίζει ὁ Βολταίρος στό *Φιλοσοφικό Λεξικό* – πού δηλώνει μιᾶ σοβαρή ἀπρέπεια· ἀποδίνεται κυρίως

στούς ἀνθρώπους τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ λέξη εἶναι ἐμποτισμένη ἀπό μιᾶ δυνατή ἐκκλησιαστική μυρουδιά, κι ἀνακαλεῖ πολλές εἰκόνες. Τήν πέτρα σκανδάλου, λ.χ., πού κάνει τούς ἀνθρώπους νά σκοντάφτουν, κι ὁ Πασκάλ, τόν 17ο αἰῶνα, δέν θά ξεχάσει τήν παγίδα, πού κρύβεται μέσα στήν ἀρχαία ἐλληνική λέξη *σκάνδαλον*: παγίδα, ὅπου βάζουν τό δόλωμα. Εἶναι τό σκάνδαλο-ἀντικείμενο, πού θά ἔτεινε κανεῖς νά τό ξεχωρίσει ἀπό τό σκάνδαλο-ὑποκείμενο, μέ τήν ἐννοια τοῦ δυσάρεστου ξεσπάσματος πού τό προκαλεῖ ἓνα κακό παράδειγμα. Προκαλῶ σκάνδαλο κι ἀποτελῶ σκάνδαλο. Ἀλλά ἡ Γραφή καταργεῖ, μέ τό ἀνάθεμα, τή διάκριση ἀνάμεσα σέ ὑποκείμενο καί σέ ἀντικείμενο: τό μάτι, τό πόδι, τό χέρι πού μᾶς σκανδαλίζει πρέπει νά τό βγάλουμε, νά τό κόψουμε. Ἐνα σῶμα ἀκρωτηριάζεται: τό σαρκικό ὑποκείμενο, ὁ ἀνθρώπος, ἀφαιρεῖ ὅ,τι ἀποτελεῖ ἀντικείμενο σκανδάλου γιά τούς ἄλλους, κι ἀναγκαστικά, γι' αὐτόν τόν ἴδιο. Γιατί, ὑπάρχουν τρεῖς ὁροι πού πρέπει νά διακρίνουμε, χωρίς ὅμως καί νά τούς ἀποχωρίσουμε: ὁ ἀνθρώπος πού δηλοποιεῖ ἢ ἀποφαίνεται μ' ἐκρηκτικό τρόπο· οἱ ἄλλοι, θύματα τοῦ κακοῦ παραδείγματος· καί ἡ κατάσταση, τά λόγια, ἡ κίνηση ἢ τό μέλος, καθετί δηλαδή πού ἀποτελεῖ τόπο σκανδάλου. Νά ἔνα

28. A. Lang, *ὁπ.π.*, σ. 56-57.

29. Στό ἴδιο, σ. 3.

παράδειγμα, πού μᾶς δίνει πάλι ὁ Πασκάλ: ἕνας ἐκκλησιαστικός, πού πιάνεται σ' ἕνα κακόφημο μέρος φορώντας τὸ ράσο του. Ἡ ἕνας ἀρχαῖος Ἑλληνας πού λέει φριχτά καὶ παράλογα πράγματα. Δύο κινήσεις συγκροτοῦν τὸν τόπο τοῦ σκανδάλου, τὸ δικό του ἀποκλειστικό χῶρο: ἡ ἀποστροφή καὶ ἡ ἔλξη. Στηλιτεύουμε, ἀγαναχτοῦμε, ξεσπάμε, γιὰ ν' ἀπομακρύνουμε, νὰ διώξουμε μακριὰ ἀπὸ μᾶς καὶ τοὺς ἄλλους – ἀπὸ μᾶς, κάτω ἀπὸ τὸ βλέμμα τῶν ἄλλων – αὐτὸ ἀκριβῶς πού πάει νὰ μᾶς ἔλξει, νὰ μᾶς γοητέψει ἢ νὰ μᾶς παγιδέψει. Σάν ἕνας «ἀμφίδεσμος», πού τὸ εἰκονογράμμα του θὰ μπορούσε νὰ παριστάνει ἕνα χέρι πού κόβει τ' ἄλλο.

Ἡ νέα μυθολογία, ὀρίζοντας ὡς ἀντικείμενό της τὸ αἰσχρὸ, τὸ φρικιαστικό, τὸ ἀποκρουστικό καὶ τὸ ἀνατριχιαστικό, φανερώνει αὐτὴ τὴ διπλὴ κίνηση, ὅπου ἐκεῖνο πού τὴν ἀπῶθει εἶναι ἐπίσης καὶ ἐκεῖνο πού τὴν ἔλκει. Ἀπόδειξη, ὅτι ὁ λόγος της κατασκευάζει τὸ σκάνδαλο, πλάθοντάς το μὲ λέξεις, διευθετώντας το, ἐπιβάλλοντάς του ὄρα. Γιατί, στὰ πλαίσια τῆς νέας Ἐπιστήμης γίνονται ὀρισμένες μοιρασιές καὶ ἡ καταγραφή τους εἶναι οὐσιαστικὴ γιὰ νὰ δοῦμε πῶς ὀροθετεῖται ἡ μυθολογία καὶ ὡς πού ἀπλώνεται ἡ περιοχὴ τῆς.

Ἡ σχολὴ τοῦ Μάξ Μύλλερ χρησιμοποίησε μιὰ συνοπτικὴ διαδικασίαν. Καταγγέλοντας τὴ μυθολογία σάν μάστιγα τῆς Ἀρχαιότητος, παίρνει δρακόντεια μέτρα. Ὅ,τι φαίνεται νὰ ἔχει μολυνθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρρώστια μιᾶς σφετεριστικῆς γλώσσας καταδικάζεται, ἀποκόβεται ἀπὸ τὴ σκέψη, καταγγέλεται σάν ἀπατηλὸ καὶ καταργεῖται ἐντελῶς. Οἱ πῖο ἔλλογοι λαοὶ ἀθῶνονται: δέν τοὺς βαραίνει πιά ἡ ὑπόψια ὅτι φαντάστηκαν τόσες ἄσεμνες καὶ ἀνήθικες ἱστορίες. Ταυτόχρονα ὁμως, οἱ Ἕλληνες ἢ οἱ Ἀριοὶ, χάνοντας τὴ μυθολογία τους, κινδυνεύουν νὰ χάσουν καὶ ὅλες τους τίς θεότητες, ὡς καὶ τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς θρησκείας τους. Πρέπει λοιπὸν νὰ γίνῃ ἐπείγοντως μιὰ καινούρια μοιρασιά: ἀνάμεσα στὴ μυθολογία καὶ τὴ θρησκεία. Οἱ θεοὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἀρίων εἶναι ἄμεσο προϊόν τῆς διάνοιας: ὁ ἔλλογος ἀνθρώπος τοὺς ἀνακαλύπτει μὲ φυσικὸ τρόπο, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς μύθους πού τοῦ ἐπιβάλλει ἡ γλώσσα, παρὰ τὴ θέλησή του. Ἡ νοητικὴ σύλληψη τοῦ Διὸς ὡς ἀπόλυτου θεοῦ καὶ οἱ ἀνήθικες ἱστορίες, πού κυκλοφοροῦν γιὰ λογαριασμό του, εἶναι δύο πράγματα πού δέν πρέπει νὰ συγχέονται, ὅταν μάλιστα ἡ θρησκεία, πού ἔχει ὡς ἐλάχιστο χαρακτηριστικό της τὴ γνώση τοῦ θεοῦ, εἶναι ἕνα ἀγαθὸ πού μαρτυρεῖ τὴ λογικότητα τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους. Στὴν εἰσαγωγή τῆς *Μυθολογίας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος*, ὁ Ντεσάρμ διακρίνει προσεκτικὰ τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα, «πού δέν ἔλειψε ποτέ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα», καὶ τὴ μυθολογία, «πού συχνὰ ἐξευτελίζει καὶ ἀτιμάζει τὴ θεότητα».³⁰ Ἐδῶ, πρέπει νὰ προσέξουμε: «Ὅταν οἱ Ἕλληνες παύουν νὰ μιλοῦν τὴ μυθολογικὴ γλώσσα, ἡ ἀντίληψή τους γιὰ τὴ θεότητα δέν διαφέρει οὐσιαστικά ἀπὸ τὴ

δική μας». Κι ὅταν μερικοὶ κατηγοροῦν, καμιά φορὰ, τὴν ἑλληνικὴ θρησκεία γι' ἀνηθικότητα, τὸ κάνουν σίγουρα εἴτε ἀπὸ παρανόηση, εἴτε ἀπὸ λειψή πληροφορία. Δέν εἶναι ἐξάλλου φανερὸ πῶς ἡ μυθολογία δέν εἶναι θρησκεία, καὶ πῶς «ἀστόχαστα καὶ ἀθέλητα προϊόντα τῆς ἀνθρώπινης φαντασίας δέν ἔχουν, αὐτὰ καθαυτὰ καὶ ἐξαιτίας τῆς προέλευσής τους, κανένα ἠθικὸ χαρακτήρα».³¹ Κανεὶς ἐρμηνευτῆς – προτεστάντης ἢ καθολικός – δέν μπορεῖ νὰ παραβλέψει αὐτὴ τὴ διαίρεση, πού τοῦ ἔχει ἐπιβάλλει ὄλο τὸ σύστημα τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀπ' ὅπου καὶ γεννιέται τὸ ἴδιο τὸ πρόβλημα τῆς «θρησκείας».³²

Ἡ Ἐπιστήμη τῶν μύθων ξέρει καλὰ νὰ κόβει καὶ νὰ κομματιάσει. Σ' αὐτὴ τὴν τέχνη, ὁ καθένας δείχνει τὴ μικρὴ ἢ τὴ μεγάλη του δεξιότητά: Ὁ Λάνγκ ξεχωρίζει πρῶτα δύο μέρη: τὸ ἕνα μὲ τοὺς μύθους τῶν πολιτισμένων λαῶν, τὸ ἄλλο μὲ τοὺς ὑπόλοιπους. Ἡ πρώτη μερίδα κόβεται μὲ τὴ σειρά της σὲ δύο κομμάτια: τὸ ἔλλογο καὶ τὸ ἄλλο. Ἡ τομὴ εἶναι καθαρή: «οἱ ἔλλογοι μύθοι εἶναι οἱ μύθοι πού παρασταίνουν τοὺς θεοὺς σάν ὄντα προικισμένα μὲ ὁμορφιά καὶ σοφία». Παράδειγμα: ἡ Ἀρτεμὴ τῆς *Ὀδύσειας*, πού χαίρεται νὰ κυνηγᾷ ἀγριογούρουνα, ἐνῶ τρελοπαίζον γύρω της οἱ ἄγριες Δρυάδες, εἶναι μιὰ «μυθικὴ παράσταση ἑνὸς θεϊκοῦ ὄντος, τέλεια ἔλλογη». Εἶναι μιὰ ἰδέα γεμάτη ὁμορφιά καὶ φυσικότητα, πού δέν χρειάζεται ἐξήγηση. Ἀλλὰ ἡ Ἀρτεμὴ τῆς Ἀρκαδίας, πού μεταμορφώθηκε σὲ ἀρκούδα, ἢ ἡ Ἀρτεμὴ τῆς Βραυρώνας, πού τὴν τιμοῦσαν οἱ μικρὲς κοπέλες χορεύοντας τὸν ἀρκουδοχορὸν, εἶναι «πλάσμα, πού ὁ μύθος του δέν μοιάζει καθόλου φυσικός καὶ πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ».³³ Μὲ αὐτὴ λοιπὸν τὴ δευτέρη Ἀρτεμὴ καταπιάνεται ἡ μυθολογία - ἐπιστήμη: αὐτὴ ἡ θεὰ δέν εἶναι καθόλου φυσικὴ, τὸ νιώθει κανεὶς ἄλλωστε· εἶναι μάλιστα καὶ ἄσεμνη· στὰ σίγουρα, εἶναι παράλογη καὶ ἄγρια. Ὅσο γιὰ τὴν ἄλλη Ἀρτεμὴ, αὐτὴ δέν χρειάζεται ἐξήγηση, τῆς ἀρκεῖ τὸ γεγονός ὅτι ἀνήκει στὴ Θρησκεία.

Ἡ Ἀνθρωπολογικὴ Σχολὴ δέν θέλει ν' ἀποκλείσει τὸ ἄλλογο στοιχεῖο – πού εἶναι λοιπὸν ὅλη ἡ μυθολογία – οὔτε καὶ νὰ δείξει τὸν ἀπατηλὸ του χαρακτήρα. Θέλει μόνο ν' ἀποδείξει ὅτι τὸ μὴ-ἔλλογο, πού βρισκόμε στὴ μυθολογία τῶν πῖο πολιτισμένων ἀρχαίων κοινωνιῶν, εἶναι ἡ νέα καὶ πρόσκαιρη φαινομενικὴ ὄψη ἑνὸς ἄλλου λογικοῦ, χυδαίου ἀκόμη καὶ πολὺ ἄγριου, μιὰ καὶ «ἡ ἀνθρωποφαγία, ἡ μαγεία, οἱ πῖο ἀποτρόπαιες ὠμότητες παρουσιάζονται σάν κάτι ἐντελῶς φυσικό». Πρόκειται γιὰ μιὰν ἄγρια κατάσταση τῆς σκέψης, πού ταιριάζει ὁμως τόσο καλὰ μὲ τὴν τραχύτητα τῶν πρῶτων ἐποχῶν, ὥστε ἡ Ἀνθρωπολο-

31. Στὸ ἴδιο, σ. 37.

32. Ἀξίζει νὰ δεῖ κανεὶς μὲ πόση εὐχαρίστηση ὁ H. Pinard de la Boullaye συγχάριε τὸν K. Otfried Müller, ἐπειδὴ ἀκριβῶς εἶδε «τὴ μεγάλη διαφορὰ πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ μυθολογία καὶ στὴ θρησκεία» (*L'étude comparée des religions*, τόμ. I, Παρίσι, 1925, σ. 275).

33. A. Lang, *ὁπ.π.*, σ. 3-5.

γική Σχολή, παρ' όλο πού είναι πειωμένη για τόν μαρό της χαρακτήρα, θά παραδεχτεί τελικά ότι ή μυθολογία τών κατά φύση Λαών είναι κι ένας τρόπος για νά ίκανοποιηθεί μία ύποτυπώδης μορφή επιστημονικής περιέργειας. 'Ο Λάνγκ μάλιστα, για νά σώσει και νά αιτιολογήσει αυτή τήν άλλη λογικότητα τών πρωταρχών, θ' αναγκαστεί νά τής δώσει τή μόνη δυνατή βάση: τήν ιδέα του θεού, πού θά οδήσει τελικά τήν πνευματοκρατία του Τάυλορ και θ' αντικαταστήσει τήν υπόθεση του άνιμισμου με τή θεωρία ενός μεγάλου θεού, ενός δημιουργού με άνωτερη ήθικότητα.³⁴ θεωρία πού θά τής επιφυλάξει λαμπρή σταδιοδρομία τό έργο του πατρός Βίλχελμ Σμίτ, για τήν Κοινωνία του Θείου Λόγου.³⁵

Αυτός πάντως πού χάραξε με τή μεγαλύτερη προσοχή τήν κατεύθυνση τής επιστήμης τών μύθων, μέσ' από τίς πράξεις πού τή θεμελιώνουν, είναι ό Τάυλορ. «Υπάρχει ένα είδος διανοητικού συνόρου: για νά πλησιάσουμε με συμπάθεια τό μύθο, πρέπει νά είμαστε μέσ' από αυτό τό σύνορο, για νά τόν αναλύσουμε όμως, πρέπει νά δοσκόμαστε πέρα από αυτό. Έχουμε τήν τύχη νά ζούμε κοντά του και νά μπορούμε νά τό περνάμε και νά τό ξαναπερνάμε όσες φορές θέλουμε».³⁶ 'Ο άνθρωπολόγος είναι λοιπόν ό άνθρωπος τών συνόρων: βρίσκεται ανάμεσα στους άγριους και στους πολιτισμένους, ανάμεσα στην παιδική και στην ώριμη ηλικία τής άνθρωπότητας, ανάμεσα σε μās και στους προγόνους μας. Αυτός όμως ό άνθρωπος τών συνόρων δέν είναι ούτε κανένας τριγυριστής,³⁷ ούτε άπλός περαστικός. Κατοικεί στά σύνορα, κι αυτόν τό χώρο τόν διαμάρφωσε, όταν άκριβώς τό σκάνδαλο τών άσεμνων λόγων ξύπνησε μέσα του - όπως και σε άλλους διασκορπισμένους μέσα στον κόσμο - τόν άπότηχο αυτών τών χυδαίων κι άποκρουστικών φαντασιώσεων, πού είχε συλλάβει ό πρωτόγονος άνθρωπος. Πρίν από τόν Τάυλορ, ύπήρχε ήδη μία πολύ μεγάλη συνοριακή ζώνη ανάμεσα στά πίο προχωρημένα έθνη και τίς κατώτερες φυλές: και ήταν τόσο μεγάλη, όσο και ή άπόσταση πού ήθελαν οι Πολιτισμένοι νά τούς χωρίζει από τούς Άγριους. Κι ό Τάυλορ έρχεται τώρα νά τή μειώσει, θεωρώντας ότι ή μυθολογία πού επιβιώνει στους άνωτερους πολιτισμούς έχει τήν καταγωγή της στους περιχαρακωμένους τόπους, όπου «έκατομμύρια άγριοι και θάρβαροι [...] συνεχίζουν νά παράγουν, μέσ' από χοντροκομμένες άρχαϊκές μορφές, τίς μυθικές παραστάσεις πού είχε για τή φύση ό πρωτόγονος άνθρωπος».³⁸ Αυτό τό σύνορο, μπορούμε έτσι νά τό περάσουμε πίο γρήγορα: άν δέν μπορούμε πιά νά νιώσουμε τό μύθο όπως τόν ένιωθαν οι πρόγονοί μας, μπορούμε τουλάχιστον νά τόν αναλύσουμε.³⁹ Πράγμα

πού συνεπάγεται άδιάκοπα πήγαινε-έλα. Υπάρχει μάλιστα, όπως σημειώνει διαστικά ό Τάυλορ, κι ένα πλάγιο μονοπάτι για νά κόσουμε δρόμο: ή παιδική ηλικία. «Σ' αυτή τήν ηλικία, δοσκόμαστε τίς παρυφές τής χώρας τών μύθων».⁴⁰ 'Αλλά όσο πίο κοντά της είμαστε, τόσο καλύτερα μπορούμε και νά τήν επιτηρούμε, νά φρουρούμε τά σύνορα. Γιατί, ό Τάυλορ, σάν γιός κουατέρων, πού είναι, έχει επιφορτιστεί με μίαν άποστολή, κάτω από τήν επίδραση τής εξελεξιαρχίας: «ή έθνογραφία [...] έχει σοβαρά καθήκοντα, καμιά φορά μάλιστα δυσάρεστα: πρέπει, πράγματι, νά φέρει στο φώς αυτό πού ό χυδαίος πολιτισμός τής αρχαιότητας κατάφερε νά περάσει στις κοινωνίες με τή μορφή, άξιοθρήνητων δεισιδαιμονιών, και πρέπει νά καταστρέψει όριστικά αυτές τίς δεισιδαιμονίες. Αυτό τό έργο, όσο κι άν είναι δυσάρεστο, είναι άπαραίτητο για τήν εύδαιμονία τής άνθρωπότητας».⁴¹ 'Η δουλειά τής έθνογραφίας είναι λοιπόν νά επιτηρεί, και γι' αυτό τό καθήκον, τό σύνορο άποτελεί τό καλύτερο παρατηρητήριο. Μās επιτρέπει νά ελέγχουμε τίς διεισδύσεις, νά βλέπουμε τί πέρασε από τή μία περιοχή στην άλλη, και νά τό καταγγέλλουμε για νά τό καταστρέψουμε έτσι στα σίγουρα. Πρόκειται λοιπόν για σοβαρό καθήκον, όπου ό άνθρωπολόγος αναλαμβάνει, θά λέγαμε, τή δουλειά τής αστυνομίας τών ήθών, με ένα μεταρρυθμιστικό πνεύμα. «'Η επιστήμη του πολιτισμού [...] είναι ουσιαστικά ή επιστήμη τών μεταρρυθμιστών».⁴² Είναι ή τελευταία φράση του βιβλίου του Τάυλορ, αλλά είναι επίσης κι ένα σύνθημα. Πρόκειται για μία ολόκληρη επιχείρηση κοινής σωτηρίας, βασισμένη στην αντίληψη ότι «δέν φαίνεται νά υπάρχει ανθρώπινη σκέψη τόσο πρωτόγονη, ώστε νά έχει πάψει νά επηρεάζει τίς δικές μας σκέψεις, ούτε και τόσο αρχαία, ώστε νά έχει σπάσει κάθε δεσμό με τή νεώτερη ζωή».⁴³ Ν' αναγνωρίσουμε τό άγριο στοιχείο μέσα μας, με σκοπό νά ξεριζώσουμε αυτό τό παράξενο πράγμα, ν' αποκόσουμε αυτή τήν άπόφυση. Πρόκειται άλλωστε για τή βελτίωση τής άνθρωπότητας και του κοινωνικού σώματος. 'Η μυθολογία, πού ορίζει γι' αντικείμενό της τό σκάνδαλο, στηρίζεται άναγκαστικά σε μία διαδικασία άποκλεισμού, άφαίρεσης. Είναι άλλωστε γραμμένο: τό μάτι πού μās σκανδαλίζει, πρέπει νά τό δγάλουμε.

Άποκλείω, άπορρίπτω, άποκόβω: ό Τάυλορ κατάλαβε τή σημασία αυτής τής βασικής πράξης και λυπάται, άλλωστε, για τ' άποτελέσματά της. Πολύ συχνά - παρατηρεί - στα βιβλία για τίς άγριες φυλές, διαβάζει κανείς «θησκαία, βλέπε μυθολογία». Αυτό σημαίνει ότι «στό μεγαλύτερο μέρος του πολιτισμένου κόσμου και τίς περισσότερες μεγάλες ιστορικές θρησκείες, θεωρεί κανείς ως ιερή ιστορία καθετί πού άνήκει στη θρησκαία ή στην αίρεση όπου μετέχει ό ίδιος, ενώ εκείνοι πού άνήκουν σε μίαν άλλη θρησκαία ή σε μίαν άλλη αίρεση θεωρούν αυτές τίς διηγήσεις σάν καθαρούς μύθους».⁴⁴ 'Η μυθολογία είναι

34. Στο ίδιο, σ. 226.

35. Πρόκειται για μίαν άλλη ιστορία, πού τήν αναφέρει με συντομία ό H. Pinard de la Boullaye, δπ.π., τόμ. I, σ. 373 κ.έ. Περίληψη τών θεωριών του P.W. Schmidt στο μικρό βιβλίο του: *Origine et evolution de la religion. Les theories et les faits*, γαλλ. μετ., Παρίσι, 1937.

36. Tylor, δπ.π., τόμ. I, σ. 363.

37. Πρβ. M. de Certéau, *L'écriture de l'histoire*, Παρίσι, 1975, σ. 91.

38. Tylor, δπ.π., σ. 363.

39. Στο ίδιο.

40. Στο ίδιο, τόμ. I, σ. 325.

41. Στο ίδιο, τόμ. II, σ. 581.

42. Στο ίδιο.

43. Στο ίδιο, τόμ. II, σ. 580.

44. Στο ίδιο, τόμ. II, σ. 574.

ή ετερότητα, τό άλλο. Καί ή επιστήμη τών μύθων, ανάμεσα στά 1850 καί στά 1890, λέει αὐτό ἀκριβῶς τό πράγμα.

Ἄσεμνο, χυδαίο, φριχτό, παράλογο· τό λεξιλόγιο τοῦ σκανδάλου δέν εἶναι τυχαίο· συγκεντρώνει ὅλες τίς φαντασιώσεις τοῦ ἄλλου, τοῦ πέρα ἀπό μᾶς. Οἱ πρωτόγονοι, οἱ κατώτερες φυλές, οἱ κατά φύση Λαοί, ή γλώσσα τών πρωταρχῶν, ή Ἀγριότητα, ή παιδική ηλικία, ή παραφροσύνη: πόσοι τόποι ἔξορίας, πόσοι ἀποκομμένοι κόσμοι, πόσες μορφές ἀποκλεισμοῦ. Καί ή μυθολογία μετατοπίζεται ἀπό τόν ἕναν κλῆρο στόν ἄλλο. Εἶναι τό ἀπίστευτο, πού ἀντιμετωπίζει ή θρησκεία· εἶναι τό ἄλογο, πού ἀντιπαραθέτει ὁ λόγος στόν ἑαυτό του· εἶναι τό ἄγριο, σάν ή ἀνάποδη ὄψη τοῦ πολιτισμένου· εἶναι τό περασμένο, αὐτό τό φευγάτο, ή παλιά παραφροσύνη. Ἐνῶ στίς κοινωνίες μας, ή μυθολογία εἶναι ἄπλά καί μόνο ὁ λόγος τοῦ σπάνιου, ἄλλου, στή χώρα τών πρωταρχῶν, καλύπτει τά πάντα, σέ μιά πρώτη γλώσσα δεμένη ἀρρηκτα μαζί της. Ἡ ἀρνητική της φύση, πού τή ρίχνει στήν περιοχή τοῦ μή-ὄντος, τήν καταδικάζει νά ἔχει ἀποκλειστικά τίς μορφές πού της ἐπιβάλλει ἕνας σκανδαλιστικός λόγος. Ἐτσι ή μυθολογία, στή διπλή της ὄψη, φαίνεται νά συγκροτεῖται σάν ἀποτελεσμα σκανδάλου.

Τότε ὅμως εἶναι πού ἀρχίζει ή μυθολογία νά μιλά ἑλληνικά, καί μ' εὐδιάκριτο μάλιστα τρόπο. Γιατί ὅταν, τόν 19ο αἰῶνα, ή Ἐπιστήμη τών μύθων ἀρχίζει νά μιλά γιά τό σκάνδαλο, ἀναφέρεται σ' ἕνα πρότυπο, ἀναπαράγοντας τό λόγο καί τίς πράξεις του.⁴⁵ Πρόκειται γιά τούς Ἕλληνες τοῦ βου αἰῶνα πρὶν ἀπό τή χρονολογία μας: εὐαίσθητοι καί ραφινάτοι ἄνθρωποι, πού τό θρησκευτικό τους συναίσθημα σκανδαλίζεται κι ἐνοχλεῖται ἀπό τίς μυθικές διηγήσεις, καί γίνεται ἔτσι ή αἰτία τών πρώτων ἐρμηνειῶν. Παραδειγματική μοιρασιά, στηριγμένη κι αὐτή στό σκάνδαλο.

Καί δέν εἶναι ἴσως τυχαίο τό γεγονός ὅτι κάθε φορά ὅπου ἀρχίζει νά μιλά κανεῖς γιά τή μυθολογία, συναντᾷ τόν Ἕλληνα. Ὅπως ὁ Φοντενέλ κι ὁ Λαφίτώ, ὅπως ὁ Μύλλερ καί ὁ Λάγγκ. Ἀλλά ὅπως ἐπίσης κι ὁ Λεβί-Στρώς, πού φαίνεται νά εἶναι συνεννοημένος μέ τούς Ἕλληνες, ὅταν προσπαθεῖ νά μᾶς πείσει ὅτι ή δομική ἀνάλυση τών *Μυθολογικῶν* μοιάζει ἰδιαίτερα μέ τό λόγο πού χρησιμοποιοῦν οἱ σύγχρονοι τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Παρμενίδη, ὅταν μιλοῦν γιά τούς δικούς τους μύθους.

45. A. Lang, *δπ.π.*, σ. 8-9.

Ἱερογλυφικά τών Μάγια, Μεξικό.

'Αβραάμ Μπεναρόγια

δεξιός όπορτουνιστής ή έπαναστάτης;

του 'Αγγελου 'Ελεφάντη

Στις 16 Μαΐου πέθανε ό 'Αβραάμ Μπεναρόγια, μιά από τις σημαντικότερες προδρομικές ήγετικές προσωπικότητες του βαλκανικού και ελληνικού σοσιαλισμού. Κι όπως ήταν φυσικό, ό θάνατός του έδωσε άφορμή σε ποικίλα δημοσιεύματα για τη ζωή και τό έργο του.

'Ανάμεσα σ' αυτά, ύπήρξαν και νεκρολογίες πού άπηχούν γενικότερες αντίληψεις για την ιστορία του ΣΕΚΕ και της πρώτης περιόδου του ΚΚΕ, με την όποια είναι συνδεμένη ή δράση του Μπεναρόγια. Είδαμε δηλαδή εκείνους πού θεωρούν τόν έαυτό τους άποκλειστικό κληρονόμο, νομέα και διαχειριστή της παράδοσης του εργατικού κινήματος στον τόπο μας, νά εκθέτουν άπ' αυτή την κληρονομιά ό,τι τούς βολεύει, αφήνοντας τά υπόλοιπα στις άποθήκες. Έτσι ύμνολόγησαν και τόν Μπεναρόγια· άφησαν όμως έκθετη την πραγματική του ιστορία, πού δέν είναι άλλη από μιά σημαντική πτυχή του εργατικού κινήματος, ώστε νά μπορούν νά τη διαχειρίζονται κατά τό δοκούν: ακριβώς όπως τ' άνήψια τόν άκληρο αλλά πλούσιο έκλιπόντα θείο.¹ Σ' αυτές τις νεκρολογίες δέν χωράει όστι αυτός ό πρωτοπόρος, όπως κι άλλοι πολλοί, όλόκληρη σχεδόν ή ιδρυτική γενιά του ΣΕΚΕ

(όπως και στή συνέχεια όλόκληρη σχεδόν ή πρώτη στελέχωση του ΚΚΕ), με τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο, βρέθηκαν εκτός κόμματος. Πώς άποτιμάται, λοιπόν, σήμερα εκείνη ή φάση; Τί στοιχίσε στο εργατικό κίνημα; Ποιές συνέπειες είχε για τό ιστορικό ΚΚΕ τό γεγονός ότι, μετά τό 1931, ξεκόβει όριστικά από τις πριν τό 1931 δυνάμεις, ιδέες, ανθρώπους, στελέχη και κοινωνικές αναφορές;

Τό σημείωμα πού ακολουθεί, εκτός από λίγες κατατοπιστικές σημειώσεις για τη ζωή και τό έργο του Μπεναρόγια, δέν φιλοδοξεί νά άποτιμήσει την ένγένει προσφορά του στο εργατικό κίνημα. Θέλει απλώς νά έπισημάνει τό φαινόμενο, πού εγκαινιάζεται με την περίπτωση του Μπεναρόγια και των άλλων της γενιάς του, όπου τό ίδιο τό κόμμα εκμηδενίζει σημαντικές πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις πού σε κάποια στιγμή συνδέθηκαν μαζί του. 'Η, διαφορετικά, μιά ιστορική σταθερά του ΚΚΕ.

•
'Ο 'Αβραάμ Μπεναρόγια γεννήθηκε στο Βιδίνι της Βουλγαρίας τό 1887. 'Από πολύ νωρίς άσπάζεται τις σοσιαλιστικές ιδέες και θ' αναπτύξει ευθύς έξαρχής

1. Ένα γλαφυρό παράδειγμα. Στο «Ριζοσπάστη της 19.5.79 δημοσιεύτηκε μιά ύμνολογούσα νεκρολογία για τόν Μπεναρόγια, του 'Αλ. Κουτσούκαλη, όπου ό έκλιπόν «ανεξάρτητα από τά λάθη και τις αδυναμίες, ανεξάρτητα από τις θέσεις του, παραμένει παλαιάμαχος αγωνιστής του ελληνικού εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος της Ελλάδας· είναι μιά αγωνιστική σοσιαλιστική μορφή, πού έχει χαραχτεί στή μνήμη των αγωνιστών της δημοκρατικής και της σοσιαλιστικής ιδέας, και άν θέλετε, και της επαναστατικής ιδεολογίας». Λαμπρά... 'Ο ίδιος πού γράφει αυτόν τό επικήδειο, λίγους μήνες πριν είχε εκδόσει τό βιβλίό του 'Η πρώτη δεκαετία 1918-1928, ιστορικό δοκίμιο για τό ΣΕΚΕ και τά πρώτα χρόνια του ΚΚΕ. Έκει λοιπόν, στή σελίδα 135, διαβάζουμε: «Στό μεταξύ την περίοδο αυτή (τέλος 1923-1924) εκδηλώνεται άνοιχτή επίθεση των κομματικών όργανώσεων της Θεσσαλονίκης και του Πειραιά κατά της ΚΕ και της

πολιτικής του Κόμματος. Στην πρώτη κυριαρχουσαν δεξιές όπορτουνιστικές αντίληψεις πού τις εξέφραζε κυρίως ό 'Αβρ. Μπεναρόγια, ό 'Αμμών και άλλοι και στή δεύτερη άριστοεραρχικές αντίληψεις μ' επικεφαλής τόν Ε. Παπαναστασίον». Ποιό από τά δυό λοιπόν ισχύει; Πρωτοπόρος, αγωνιστής κλπ. ή όπορτουνιστής δεξιός και άντικομματικός; Κι άν ισχύουν και τά δυό, γιατί τό ένα άποκρύπτεται από τη νεκρολογία;

Κι ώστόσο δέν πρόκειται για προσωπικές μόνο άπόψεις του 'Αλ. Κουτσούκαλη άφού ό Τάκης 'Αδάμος, παρουσιάζοντας την Πρώτη Δεκαετία στο Ριζοσπάστη, άφενός πληροφορεί ότι τό δοκίμιο αυτό «στην πρώτη του μορφή ύποβλήθηκε σαν διδακτορική διατριβή και εγκρίθηκε από τό 'Επιστημονικό Συμβούλιο του Κρατικού Πανεπιστημίου της Τασκένδης» κι άφετέρου - και κυρίως - τό θεωρεί «πολύ χρήσιμο βοήθημα για τά στελέχη, τά μέλη και τούς όπαδούς του ΚΚΕ».

μεγάλη δραστηριότητα για την οργάνωση των ομοεθνών του Έβραϊών προλεταρίων της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας.² Στην Θεσσαλονίκη εγκαθίσταται το 1908 όπου δουλεύει ως δάσκαλος και τυπογράφος στην εβραϊκή κοινότητα - εκεί γρήγορα θ' αναδειχθεί σε μία από τις σημαντικότερες φυσιογνωμίες του σοσιαλιστικού κινήματος των Βαλκανίων της εποχής. Από τους πρωτεργάτες της ίδρυσης της Φεντερασιόν (Federacion Socialista Laboradera), άρθρογράφος, ρήτορας στις λαϊκές συγκεντρώσεις, συνδικαλιστής, στόχος των αστυνομικών διώξεων αλλά και θαρραλέος μαχητής της σοσιαλιστικής ιδέας, από τους ιδρυτές των σοσιαλιστικών εφημερίδων *El journal del laborador* («Εφημερίς των Έργατών») και *Solidaridad Oberadera* («Εργατική Άλληλεγγύη», όργανο της Φεντερασιόν), και μετά το 1911 το *Αβάντι*.

Ο Μπεναρόγια, όπως οι περισσότεροι βαλκάνιοι σοσιαλιστές του καιρού του, είναι σφοδρός πολέμιος του διαμελισμού της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας και, ταυτόχρονα, έχθρος της σιωνιστικής ιδέας, που εκείνη την εποχή κερδίζει έδαφος στις κοινότητες της εβραϊκής διασποράς. «Αν και Ισραηλίτης, θεωρεί ότι η ίδρυση αυτόνομου κράτους του Ισραήλ δεν έχει έννοια. Προβάλλοντας, λοιπόν, την ιδέα της σοσιαλιστικής αλλαγής, τάσσεται εναντίον των βαλκανικών πολέμων που, αντί να λύσουν, οξύνουν το εθνικό πρόβλημα, και εναντίον του πρώτου μεγάλου ιμπεριαλιστικού πολέμου. Για τον Μπεναρόγια, η λύση του εθνικού προβλήματος των πολλαπλών εθνικών ομάδων των Βαλκανίων θα περνούσε μέσα από τον αγώνα για την κοινωνική απολύτρωση των λαών στο πλαίσιο μιάς ομοσπονδιακής πολυεθνικής Πολιτείας. Στη βάση αυτή, θα συγκρουστεί αργότερα με τους «εθνικιστές» σοσιαλιστές (Γιαννιός) που προπαγανδίζουν την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό των Άγγλογάλλων, αλλά και με τον θενιζελισμό. Ίδια είναι, άλλωστε, η αφετηρία της ιδιόρρυθμης συμμαχίας, στις εκλογές της 31ης Μαΐου 1915, της Φεντερασιόν (και των ελλήνων σοσιαλιστών γενικά) με τους αντιθενιζελικούς-μοναρχικούς που προπαγανδίζουν το σύνθημα της «μικρᾶς και έντιμης Ελλάδος» και της «οὐδετερότητας».

Πρός τη λήξη του παγκοσμίου πολέμου, ο Μπεναρόγια πρωταγωνιστεί στην ίδρυση του Σοσιαλιστικού Έργατικού Κόμματος Ελλάδος (Νοέμβριος 1918) του οποίου θ' αποτελέσει ένα από τα σημαντικότερα ήγετικά στελέχη ως το 1924. Το 1922, στη φερώνυμη «Διάσκεψη του Φεβρουαρίου του ΣΕΚΕ», υιοθετεί κι αυτός τη γραμμή της «μακρᾶς νομίμου υπάρξεως». Σύμφωνα μ' αυτή την τακτική, το κόμμα θά έπρεπε, αφενός να στηριχτεί στην κοινοβουλευτική και την ενγένει νόμιμη δράση και αφετέρου ν' αποφύγει την οργανωτική σύνδεση με την Τρίτη Διεθνή, να μὴν τὴν αναγνωρίσει δηλαδή ως καθοδηγητικό κέντρο. Η

2. Βλέπε για την περίοδο αυτή αποσπάσματα της «αυτοβιογραφίας» του Α. Μπεναρόγια που δημοσίευσε ο Κ. Σταματίου στα ΝΕΑ.

3. Για το ρόλο των Ελλήνων σοσιαλιστών κατά το Α' παγκόσμιο πόλεμο βλέπε την εργασία του καθηγητή Γ. Λεονταρίτη *Οί εὐθύνες του Έλληνικού σοσιαλισμού*, που κυκλοφορεί εντός των ημερῶν από τις εκδόσεις «Εξάντας».

έλευση, όμως, των κομμουνιστῶν φαντάρων μετά την μικρασιατική καταστροφή και η ενσωμάτωσή τους στη ζωή του κόμματος, δίνει νέα ώθηση στις ριζοσπαστικές τάσεις· ταυτόχρονα τίθεται εκποδόν, σχεδόν, δλόκληρη η ιδρυτική γενιά του ΣΕΚΕ, μαζί και ο Μπεναρόγια. Για ένα διάστημα θά προσπαθήσει, μάταια, με το περιοδικό *Νέα Έποχή* και με μία μικρή ομάδα σοσιαλιστῶν νά μετατρέψει τὴ στρατηγική κατεύθυνση του ΚΚΕ. Γρήγορα όμως φάνηκε ότι η δική του προοπτική ήταν ανέφικτη. Αποσύρεται λοιπόν από την ενεργό πολιτική δράση της εργατικής τάξης και περιορίζεται στο πλαίσιο της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Ο ίδιος, στην *Πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, ιστορεί με γλαφυρότητα τὰ περιστατικά της μακρόχρονης αυτής διαδικασίας και της προσωπικής του πορείας. Έτσι, θά ήταν άσκοπο νά προσθέσουμε σε τούτο τό σημείωμα περισσότερες λεπτομέρειες. Λίγα λόγια όμως, ακόμη για τὴν ζωή του. Στη διάρκεια της γεραμνικής κατοχής ο Μπεναρόγια συμμερίστηκε τὴ μοίρα τῶν χιλιάδων Έβραίων της Θεσσαλονίκης στὰ ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης. Αλλά επέζησε.

Μετά τὸν πόλεμο ο Μπεναρόγια ἀρνείται νά εγκατασταθῆι στο νεοσύστατο κράτος του Ισραήλ και συνεχίζει τὴ δράση του μέσα από τις γραμμές της ΕΛΔ. Αὐτός ο σφοδρός, ἐπὶ δεκαετίες, αντίπαλος του σιωνισμού δὲν θέλει νά συνεργήσει στὴν ἐπικράτηση μιάς πολιτικής που σ' ὀλη του τὴν ζωή εἶχε πολεμήσει. Όταν όμως κατά τὴν ἐκτίμησή του τὰ πράγματα παίρνουν ἀνέκκλητα τὸ δρόμο τους, θ' ἀναθεωρήσει τὴν στάση του. Τὸ 1953 μεταναστεύει ὀριστικά στο Ισραήλ. Ἐζῆσε ἀπὸ τότε ἐκεῖ, στὴν κωμόπολη Χολόν κοντὰ στο Τέλ-Αβίβ, συμμετέχοντας ἐνεργά στὴ σύνταξη του σοσιαλιστικού περιοδικού *Ἐλ Τιέμπο*.

Μία ὀρισμένη ιστορική ἀντίληψη, πάγια και ἀμετάθετη στις γραμμές του ΚΚΕ μετά τὸ 1931, ἔχει ἐπιβαρύνει τὴν προσωπικότητα του Μπεναρόγια με ἠθικές και ιδεολογικές κρίσεις που ἐμποδίζουν τὴ νηφά-

4. Ο Μπεναρόγια δημοσίευσε για πρώτη φορά τὸ κείμενο αὐτὸ τὸ 1931 στὸν *Ταχυδρόμο* της Θεσσαλονίκης, με τίτλο ὁ «Σοσιαλιστικός ὀργανισμός μιάς εικοσαετίας». Τὸ κείμενο αὐτό, ἐλαφρᾶ διορθωμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο, με πρόλογο και σημειώσεις του ὑποφαινόμενου και μιά μελέτη του G. Hauri για τὴ Φεντερασιόν της Θεσ/κης, δημοσιεύτηκε τὸ 1976 με τὸν τίτλο *Ἡ πρώτη σταδιοδρομία του Έλληνικού Προλεταριάτου* (ἐκδ. Ὀλκός) μαζί με δύο ἄλλα κείμενά του (*Ὁ ἐπαγγελματικός ἀγὼν του ελληνικού προλεταριάτου και Οἱ ἀγρότες στὴν Ελλάδα*) που εἶχαν πρωτοδημοσιευτῆι στὴν ΚΟΜΕΜ τὸ 1921 - 1922. *Ἡ πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου* ἀποτελεῖ μέχρι σήμερα τὴν κύρια, ἀπὸ πρῶτο χέρι, πηγή πληροφοριῶν για τις δύο πρώτες δεκαετίες του ελληνικού σοσιαλισμού και της Φεντερασιόν, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλεῖ και ὁ Γιάννης Κορδάτος στὴν *Ἱστορία του εργατικού κινήματος*. Ὑπάρχουν πολλά ἄλλα δημοσιεύματα του Μπεναρόγια στὰ τουρκικά, σερβικά και ἰσπανοεβραϊκά, σε περιοδικά και ἐφημερίδες της ἐποχής, ὅπως και τὰ σχετικά με τὸ εργατικό και σοσιαλιστικό κίνημα λήμματα της ἐγκυκλοπαίδειας του Πυρσού με τὸ ψευδώνυμο «Φωτεινός». Στὰ ΝΕΑ και στὸ περ. *ΑΝΤΙ* ὁ Κώστας Σταματίου δημοσίευσε ἀποσπάσματα της αὐτοβιογραφίας του.

λια εκτίμηση, και κυρίως την κατανόηση της ιστορίας του κόμματος και του κινήματος με την όποια είναι συνδεδεμένο το όνομά του. Θέλουμε δηλαδή να πούμε ότι η εκτίμηση πώς «δέν ήταν παρά ένας δεξιός όπορτουμιστής που τό επαναστατικό κίνημα απέδωσε από τις τάξεις τους», πολύ σχηματικά και βιαστικά ξοφλά μέ ένα φαινόμενο ιδιαίτερα σύνθετο και πολυσήμαντο.

Τόν Μπεναρόγια εκτόπισαν από τό ΚΚΕ οί άπαδοί της «μπολσεβικοποίησης», τάση που αναπτύσσεται μετά την μικρασιατική καταστροφή. "Ως τότε στό ΣΕΚΕ τρεις τάσεις - «άριστερά», «δεξιά» και «κέντρο» - αντιπαράσσονταν αλλά πορευόνταν παράλληλα. Άλλά ή κομμουνιστική ιδεολογία δέν ήταν άκόμη γνώρισμα του νέου κόμματος. Γιατί, άν ή ίδρυση του ΣΕΚΕ άποτελεί την κατάληξη μιās μακρόχρονης διαδικασίας μέσα άπ' την όποια πέρασαν οί πρώτες σοσιαλιστικές ομάδες, ωστόσο, τό γεγονός αυτό, μόνο τυπικά μπορεί να θεωρηθεί ως άπαρχή της κομμουνιστικής φάσης για τό ελληνικό εργατικό κίνημα. Στο ΣΕΚΕ, που σε λίγο θα πάρει τό όνομα Κομμουνιστικόν Κόμμα Έλλάδας, διατηρούνται όλα τά προϋπάρχοντα ιδεολογικά και πολιτικά στοιχεία, σχεδόν αναλλοίωτα, χωρίς να έχουν καταλήξει σε μία νέα σύνθεση. Στα πρώτα χρόνια, δέν ύπάρχει παρά μία παράθεση, κάτω από την ίδια κομματική έπωνυμία, των παλαιών ομάδων αλλά όχι ούσιαστική άνάπλαση και οργανική συγχώνευση των έτερογενών στοιχείων. 'Ο κόσμος του κόμματος δέν γνωρίζει άκόμη την όμοιογένεια. Γι' αυτό και ή σύγκριση αντιφατικών και άσυμβίβαστων τάσεων θ' άποτελέσει για πολύ καιρό τό βασικό γνώρισμα του ΣΕΚΕ.

"Ομως, ή πορεία της 'Οκτωβριανής Έπανάστασης ώθει άποφασιστικά πολλούς Έλληνες σοσιαλιστές προς νέους δρόμους. Οί εκπρόσωποι των επαναστατικών αντιλήψεων - που την ίδια εποχή έχουν τεράστια άπήχηση σ' όλη την Εύρώπη, ιδιαίτερα άνάμεσα στους νέους που έχουν γνωρίσει από κοντά τή φρίκη και τή βαρβαρότητα των χαρακωμάτων - είναι άνεπιφύλακτα όπαδοί της οργανικής σύνδεσης με την Τρίτη Διεθνή ταυτόχρονα, άποκρούουν κάθε ιδέα λεγκαλισμού και πρόταση συνεργασίας με τά άστικά κόμματα, μηδέ των ριζοσπαστικότερων τάσεων του βενιζελισμού έξαιρουμένων. Οί περισσότεροι από τους ήγέτες της «μπολσεβικοποίησης» είναι πολεμιστές του μικρασιατικού μετώπου.⁵

Άπό την άλλη μεριά, οί περισσότεροι εκπρόσωποι της ίδρυτικής γενιάς του ΣΕΚΕ, παλιά συνδικαλιστικά-σοσιαλιστικά στελέχη, προπαγανδίζουν τή γραμμή της «μακράς νομίμου ύπάρξεως» ως κεντρικό άξονα πλεύσης του ΚΚΕ. 'Ο Μπεναρόγια βρίσκεται άκριβώς στό επίκεντρο αυτής της διαμάχης. Και τό νέο ρεύμα απέδωσε από τό ΚΚΕ σχεδόν τό σύνολο των ίδρυτικών μελών και στελεχών, δηλαδή όλόκληρη την παλιά φρουρά των Έλλήνων σοσιαλιστών που είχαν συνδεθεί με την πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου και είχαν άναδειχτεί μέσα στους εργατικούς αγώνες των δυο πρώτων δεκαετιών του αιώνα μας. Συνακόλουθα, άποβλήθηκαν λαϊκά στοιχεία που ήταν οί φορείς της αγωνιστικής πείρας, οί συνδετικοί ιστοί του κόμματος με τά λαϊκά στρώματα. Μετά την άπομάκρυνση της ίδρυτικής γενιάς

τή θέση της παίρνουν οί «παλαιοί πολεμιστές» που θα προσπαθήσουν να εκφράσουν τή ριζοσπαστικά ρηξικέλευθη αντίδραση προς τόν ελληνικό άστισμό των ανθρώπων που γνώρισαν στό μέτωπο την καταστροφή και την προδοσία.⁶

Άλλά τό όραμα των «παλαιών πολεμιστών» δέν έχει άκόμη ριζώσει στις ευρύτερες λαϊκές μάζες. Έτσι τό ΚΚΕ, μετά την άπομάκρυνση της παλαιάς φρουράς, μοιάζει ξεκομμένο από τις λαϊκές καταβολές του και την παράδοσή του την ίδια. Στην προσπάθειά του να χαράξει τό δρόμο της επανάστασης καταλήγει σ' ένα είδος άκύρωσης της λιγόχρονης ιστορίας του και της μακροβιότερης προϊστορίας του, χαρακτηρίζοντας τις «ρεφορμιστικές - σοσιαλδημοκρατικές». Αυτή ή άκύρωση δέν θα μείνει χωρίς συνέπειες. Και ή σημαντικότερη ήταν τό ξεκομμα του νέου κόμματος από τό κόσμο που ως τότε είχε πάρει τό δρόμο του σοσιαλισμού και είχε όριοθετήσει, έστω και συγκεχυμένα, τό μέτωπο σύγκρουσης προς την άστική τάξη. Άν λοιπόν ή έκδοχή των «ρεφορμιστών», όπως του Μπεναρόγια, δέν συνιστούσε μία νέα ποιότητα για τό εργατικό κίνημα, αλλά έτεινε προς ένα είδος πολιτικής άναμονής ή ιδεολογικού συμφιλωτισμού, ή νεοπαγής άριστερα που άναδεικνύεται στην ήγεσία του ΚΚΕ (Μάξιμος, Πουλιόπουλος, Γιατοπούλος, Σταυρίδης κλπ.) πάσχει από επαναστατικό έγκεφαλισμό. Ούτως ή άλλως, τό ΚΚΕ θα πληρώσει βαρύ τίμημα: Τό φάσμα του «σοσιαλδημοκράτη» - άργότερα του λικβινταριστή, κεντριστή, φραξιονιστή, τιτοϊκού, άναθεωρητή κλπ. - θα καταδιώξει άμείλικτα πολύτιμες δυνάμεις του εργατικού κινήματος και θ' άμαυρώσει σημαντικές προσφορές. Κυρίως, όμως, για την εποχή που συζητάμε, θα άφήσει στο περιθώριο λαογενή και λαοπρόβλητα στοιχεία έν όνόματι της προλεταριακής καθαρότητας.

Τόνισα αυτή την πλευρά του ζητήματος γιατί συνδέεται άμεσα με την προσωπικότητα του Άβραάμ Μπεναρόγια και την προσφορά του στο εργατικό κίνημα του τόπου, μία πλευρά της ιστορίας μας που ό θάνατός του μάς την ξαναθυμίζει. Άντί για μνημόσυνο και ύμνητικές νεκρολογίες είναι καλύτερα να άποφύγουμε τις παγίδες του τύπου: όπορτουμιστής - δεξιός, ή, αντίθετα, «ό άγνός» (;) επαναστάτης, που στή μία περίπτωση δύσκολα κρύβει την ιδεολογία του ήγετικού αλάθητου και στην άλλη υποβάλλει ρομαντικά την έπιστροφή στις ρίζες της άγνης παιδικής ηλικίας του σοσιαλισμού. Γιατί ή συγκεκριμένη γνώση της διαδικασίας μέσα από την όποια πέρασε ή πολιτική συγκρότηση της εργατικής τάξης, δέν ύπακούει στή διχοτομική άπλούστευση: επαναστάτες από τή μία, ρεφορμιστές από την άλλη.

5. Βλέπε εκτενέστερα Άγγελου Έλεφάντη 'Επαγγελία της αδύνατης επανάστασης - ΚΚΕ και άστισμός στο μεσοπόλεμο, έκδ. 'Ολκός, 1976.

6. Για τή δράση των «παλαιών πολεμιστών» βλ. τά στοιχεία που δημοσίευσε ό Μ. Δημητρίου στο ΒΗΜΑ, 5-26 Νοεμ. 78, και τό βιβλίο του Α. Στίνα, Άναμνήσεις, τ. Α', έκδ. Κέδρος 1978.

ρα μωριζω • και γραμμαρα μωριζω

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά τό ἀντικείμενο τοῦ βιβλίου εἶναι θέμα πρωταρχικῆς σημασίας, ἀφοῦ ἡ ἀγροτική παραγωγή ἀφ' ἑνός καί οἱ σχέσεις τῶν ἄμεσων παραγωγῶν καί τοῦ κράτους ἀφ' ἑτέρου ἀποτελοῦν τό κυρίαρχο καί καθοριστικό στοιχείο τοῦ συγκεκριμένου τρόπου παραγωγῆς. Γιά τήν κατανόηση τοῦ πρωταρχικοῦ ρόλου τοῦ ἀγροτικοῦ στοιχείου στόν κοινωνικό αὐτό σχηματισμό, ὁ συγγραφέας σέ παλαιότερη μελέτη του² ἔδωσε παραστατικά τήν παρακάτω ἀναλογία: 1 κάτοικος τῆς πόλης τρέφεται ἀπό τήν ἐργασία 8 ἢ 16 ἀτόμων τοῦ χωριοῦ. Ἐτσι, ἡ προσφορά τοῦ βιβλίου πού παρουσιάζουμε ἔγκειται ἀφ' ἑνός στή διαπραγμάτευση τοῦ θέματος καί στά συμπεράσματα στά ὁποία καταλήγει καί ἀφ' ἑτέρου στό ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ μελέτες ἀποτελοῦν βάση γιά τή διερεύνηση γενικά τοῦ χαρακτήρα, τῶν ιδιομορφιῶν κλπ. τοῦ τρόπου παραγωγῆς πού χαρακτηρίζει τήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία· δηλαδή, ὅπως ἀναφέρει ὁ

νά ἐντοπίσουμε ἐκεῖνα τά στοιχεία τῆς ἀντίστοιχης οἰκονομίας τοῦ Βυζαντίου πού ἐνωματώθηκαν στό συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό, νά διερευνήσουμε καί νά ἐρμηνεύσουμε τίς πιθανές μεταβολές καί τήν προσαρμογή τους στίς νέες οἰκονομικές, κοινωνικές καί πολιτικές συνθήκες. Οἱ ἐλάχιστες προσπάθειες πού ἔχουν γίνει ἀπό νεώτερους ἱστορικούς πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση περιορίζονται στή μελέτη μεμονωμένων θεσμῶν τῆς βυζαντινῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας.⁴

Μηχανισμοί τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στήν τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ' αἰ.)

τοῦ Σπ. Ι. Ἀσδραχᾶ

Ἐκδόσεις Θεμέλιο, σειρά Ἱστορική Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα 1978

Στό βιβλίο αὐτό ὁ συγγραφέας μελετᾶει τοὺς μηχανισμούς τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας τῶν δύο πρώτων αἰώνων τῆς τουρκοκρατίας, ἕνα θέμα δηλαδή δυσπρόσιτο, πολύ σημαντικό καί σχεδόν ἀδιερεύνητο.

Εἶναι δυσπρόσιτο, γιατί τό μεγαλύτερο μέρος τῶν πηγῶν γιά τό θέμα αὐτό καί τήν περίοδο αὐτή, δηλαδή τά κατάστιχα τῶν τιμαρίων, εἶναι ἀκόμη ἀνέκδοτο. (Τά κατάστιχα πού ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀφοροῦν, ἀπ' ἦσο ξέρουμε, τίς βουλγαρικές κυρίως καί τίς ἀλβανικές περιοχές).¹ Ἐπιπλέον οἱ πληροφορίες τῶν καταστίχων ἀπαιτοῦν μιά εἰδική ἐπεξεργασία, τήν ὁποία ὁ συγγραφέας ἀναλύει στήν εἰσαγωγή (σελ. 10 κέ.).

συγγραφέας, γιά «τήν ἐξήγηση τοῦ συνολικοῦ οἰκονομικοῦ μηχανισμοῦ πού ἰσχύει στήν ὀθωμανική Αὐτοκρατορία καί σέ επέκταση (καί μέ παραλλαγές) στίς ὑπόδουλες κοινωνίες της» (σελ. 18). Εἶναι βέβαια γνωστό πῶς ὁ χαρακτήρας αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς ἀποτελέσσε ἀντικείμενο ὀρισμένων μελετῶν,³ μποροῦμε ὥστόσο νά ποῦμε πῶς τό θέμα μένει ἀκόμη ἀνοιχτό, μιά καί πολλές πηγές εἶναι ἀκόμη ἀνέκδοτες καί ἡ θεωρητική ἐπεξεργασία τῶν σχετικῶν προβλημάτων ὀδηγεῖ συνεχῶς σέ σαφέστερες καί πῶς κριτικές τοποθετήσεις. Ἀκόμη, ἡ μελέτη τῶν μηχανισμῶν τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία μᾶς ἐπιτρέπει

1. Γιά τίς βουλγαρικές ἐκδόσεις καταστίχων βλ. Spyros Asdrachas, «Histoire de la Grèce postbyzantine», *Annuaire της École Pratique des Hautes Etudes, IV Section 1975-76*, σελ. 477, σημ. 1. Γιά τά κατάστιχα πού ἀφοροῦν ἀλβανικές περιοχές βλ. H. Inalcik, *Cadastre du Sancağ albanais de l' an 1431-2*, Ἄγκυρα 1974· *Le cadastre de l' an 1485 du Sandjak de Shkoder*, ἐκδ. Selami Pulaha, γαλλική εἰσαγωγή, μεταγραφή καί ἀλβανική μετάφραση, 2 τόμοι, Τίρανα 1974.

2. Sp. I. Asdrachas, «Aux Balkans du XVe siècle: producteurs directs et marchés», *Études Balkaniques*, 9(1970), σελ. 51.

3. Sençer Divitçioğlu, Ὁ ἀσιατικὸς τρόπος παραγωγῆς καί ἡ ὀθωμανική κοινωνία, Istanbul 1967, τουρκικά· ἀπόσπασμα ἀπό τό βιβλίο αὐτό βλ. «Modèle économique de la société ottomane (les XIVe et XVe siècles)», *La Pensée*, no 144 (Avril 1969), σελ. 41-60.

Τοῦ ἴδιου. «Essais de modèles économiques à partir du mode de production asiatique», *Recherches internationales à la lumière du marxisme*, no 57-58 (Paris 1967), σελ. 277-293. M. Rodinson, *Islam et capitalisme*, Παρίσι, 1966, σελ. 73-83.

4. Π.χ. G. Ostrogorsky, «Byzance état tributaire de l' Empire turc», *Zbornik Radova*, LIX, 5 (Βελιγράδι 1958), σελ. 49-58. Ivan Bozic, «Paraspor u skadarskoj oblasti», *Zbornik Radova*, 4(1956), σελ. 13-28 καί γαλ. περίληψη, σελ. 28-30. H. Inalcik, «The problem of the relationship between byzantine and ottoman taxation», *Akten des XI internationalen Byzantinistischer Kongresses 1958*, Μόναχο 1960, σελ. 237-242. B. Cvetkova, «Influence exercée par certaines institutions de Byzance et des

και γραμματα जुवरिज् • και γραμμα

Τό βιβλίο αυτό αποτελεί στά πλαίσια της ελληνικής βιβλιογραφίας την πρώτη προσπάθεια προσέγγισης και έρμηνείας των καταστάσεων των τιμαρίων και κατ' επέκταση, την πρώτη προσπάθεια μελέτης των μηχανισμών που διέπουν την αγροτική οικονομία κατά τους δύο πρώτους αιώνες της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η ξενόγλωσση βιβλιογραφία ειδικά για την πρώτη περίοδο (15ος-16ος) αι. είναι σχετικά περιορισμένη. Αντίθετα για την επόμενη περίοδο (17ος-19ος αι.) διαθέτουμε ένα ικανοποιητικό αριθμό εργασιών. Δέν θά επέκταθούμε εδώ στην έρμηνεία αυτής της δυσαναλογίας. Στην ύπαρξουσα λοιπόν ξενόγλωσση βιβλιογραφία της πρώτης περιόδου της τουρκοκρατίας, κυρίως βουλγαρική και τουρκική, τό βιβλίο αυτό του Σπ. Ασδραχά μέ τή διεξοδική μελέτη των καταστάσεων, την πρωτοτυπία, τόν πλούσιο και γόνιμο προβληματισμό που βάζει ακόμα και για θέματα που ό συγγραφέας δέν μελετάει, αποτελεί, κατά τή γνώμη μας, υποδειγματική δουλειά ως προς τή μέθοδο και σημαντική προσφορά ως προς τά συμπεράσματα.

Συγκεκριμένα τό βιβλίο χωρίζεται σέ τέσσερα κεφάλαια. Σέ κάθε κεφάλαιο αναλύεται ένα ή περισσότερα άποσπάσματα καταστάσεων τιμαρίων. Τό περιεχόμενο ενός καταστάσιου τιμαρίου είναι οί φορολογικές πρόσοδοι, δηλαδή ό φόρος σέ είδος (ή φυσική πρόσοδος) και σέ χρήμα (ή διαφορική πρόσοδος), που ό σουλτάνος χαρίζει σέ έναν ή και περισσότερους άξιωματούχους του στρατιωτικού ή γραφειοκρατικού μηχανισμού της οθωμανικής αυτοκρατορίας έναντι υπηρεσιών. Τό τιμάριο είναι ή μικρότερη, ως προς τό ύψος της παραγωγής, έδαφική μονάδα.⁵ Κάθε άποσπασμα θεωρείται από τό συγγραφέα σάν «μιά ένότητα μέσα στην όποία υπάρχουν όλα ή σημαντικά μέγρος από τά στοιχεία που προσφέρονται στή συγκρότηση της μορφολογίας της οικονομίας των χωριών και στην εύρεση των σχέσεων ανάμεσα στά μεγέθη που την αποτελούν» (σελ. 16). Τά μεγέθη που ξεταάζει ό συγγραφέας είναι ή παραγωγή (α', β', γ' κεφά-

λαιο) και ό πληθυσμός (δ' κεφάλαιο).

Έτσι στο πρώτο κεφάλαιο (Συμπληρωματικές οικονομίες, σελ. 21-63) αναλύεται ένα άποσπασμα καταστάσιου που αναγράφει τίς φορολογικές πρόσοδους 9 τιμαρίων τά όποια περιλαμβάνουν 21 χωριά, 6 τμήματα χωριών (=hisse), 3 άκαλλιέργητες γαίες (=mezraa). Τά περισσότερα από τά τιμάρια αυτά άνήκουν στον καζά των Κραδάρων της Αιτωλίας.⁶ Από τήν άνάλυση αυτού του καταστάσιου προκύπτει πώς ή οικονομία των Κραδάρων βασίζεται στην κτηνοτροφία· μέ βάση τίς πρόσοδους (ύπερπροϊόν) που ιδιοποιούνται οί τιμαριώτες σέ τρεις τομείς, δηλαδή τήν καλλιέργεια των δημητριακών, τήν κτηνοτροφία και τήν άμπελοκαλλιέργεια (άφήνουμε στην περιπτώση αυτή τους προσωπικούς φόρους), ό συγγραφέας διερευνά τίς σχέσεις που χαρακτηρίζουν τούς παραπάνω τομείς μεταξύ τους και καταλήγει στή διαπίστωση πώς πρόκειται για μιά οικονομία μέ παραπληρωματικό χαρακτήρα. Σέ έπιμέρους προβλήματα που τίθενται, όπως ή άναγκαστική έμπορευματοποίηση των προϊόντων, οί τιμές κλπ., γίνεται έξαντλητική άνάλυση, όσο βέβαια τό έπιτρέπει τό θέμα, και δίνονται ικανοποιητικές λύσεις.

Στό δεύτερο κεφάλαιο (Έλλειμματικές και πλεονασματικές καλλιέργειες δημητριακών, σελ. 65-106) ξεταάζονται δύο άποσπάσματα καταστάσεων. Τό πρώτο περιλαμβάνει 16 τιμάρια (23 χωριά κι 6 mezraa) των όποιων οί φόροι άνήκουν σέ 19 τιμαριώτες στην περιοχή Θεσσαλονίκης. Τό δεύτερο άποσπασμα αναγράφει τούς φόρους 3 τιμαρίων (6 χωριά) που άνήκουν σέ τρεις τιμαριώτες στην περιοχή Ζίχνας και Νιγρίτας. Αναλύονται καταρχήν όρισμένες κατηγορίες πληθυσμού (άπελεύθεροι, έξισλαμισμένοι, άνθρωποι του τιμαρίου) και στή συνέχεια οί πρόσοδοι των τιμαριωτών. Διαπιστώνεται έτσι ότι α) ή οικονομία των χωριών αυτών βασίζεται στην καλλιέργεια των δημητριακών και β) ότι οί μέσοι όροι των φόρων που προέρχονται από τίς ύπόλοιτες καλλιέργειες είναι άνώτεροι στα

χωριά όπου είναι άσθενής ή καλλιέργεια των δημητριακών. Η τελευταία αυτή διαπίστωση ξεάγεται συμπερασματικά και από τή μελέτη της παραπληρωματικότητας ανάμεσα στην καλλιέργεια των δημητριακών και τίς ύπόλοιτες. Έπίσης από τήν άνάλυση αυτού του καταστάσιου φαίνεται πώς στίς περιοχές αυτές έχουμε κάποια διαφοροποίηση στην οικονομία του χωριού, χωρίς όμως νά ξεφεύγουμε από τόν «τύπο τής οικογενειακής έκμετάλλευσης, στή σχέση της έξισορρόπησης του κόπου και τής ζωάρκειας» (σελ. 100).

Στό τρίτο κεφάλαιο (Έλλειμματικές καλλιέργειες και παραπληρωματικότητα στους διάφορους τομείς της αγροτικής παραγωγής, σελ. 107-151) αναλύονται δύο άποσπάσματα καταστάσεων. Στο πρώτο καταγράφονται 13 χωριά και στο δεύτερο 23 χωριά και 1 mezraa. Βρίσκονταν στίς περιοχές Άβρέτ Χισάρ, Τσέτς, Δεμίρ Χισάρ, Πομέστι και Νευροκοπίου και είχαν παραχωρηθεί σέ 3 has και 2 ζιαμέτια. Στά περισσότερα από τά παραπάνω χωριά παρατηρείται ή ίδια τυπική κατανομή των καλλιεργειών και των κτηνοτροφικών έκμεταλλεύσεων· σέ τρία μόνο χωριά σημειώνεται μιά βιοτεχνική δραστηριότητα, ή σιδηρουργία. Μέ βάση τά στοιχεία που προσέρον-

pays balkaniques du Moyen Age sur le system féodal ottoman», *Byzantinobulgarica*, 1 (Σόφια 1962), σελ. 237-257. Sp. Vryonis, «The byzantine Legacy and Ottoman formus», *Dumbarton Oaks Papers* 23-24 (1969-70).

5. Ένα τιμάριο άνάλογα μέ τήν άπόδοση του έδάφους, είχε έκταση 60-150 dönüm (1 dönüm = 1000 μ² περίπου) βλ. *Encyclopédie de l' Islam*, 1, λήμμα Cift-Resmi. Τά εισόδημα ενός τιμαρίου κυμαινόταν από 2000/3000 -20.000 ακçe. Οί δημόσιες γαίες χωρίζονταν επίσης σέ ζιαμέτ, που έδιναν εισόδημα από 20.000-100.000 ακçe και σέ has, μέ εισόδημα πάνω από 100.000 ακçe.

6. Ο καζάς είναι ή μικρότερη διοικητική μονάδα επί τουρκοκρατίας. Οί άλλες είναι τό σαντζάκι και τό εργαλέτι ή μηπελερμπελίκι.

τα ζωριζω • και γραμματα ζωριζω

ται στά δύο παραπάνω κατάστιχα, ο συγγραφέας συμπεραίνει πώς το μικρότερο τμήμα του πληθυσμού (22, 61%) παράγει το μεγαλύτερο μέρος των δημητριακών (42,83%)· ή ίδια σχέση παρατηρείται και στις άλλες καλλιέργειες. Επίσης τά 14,16% του πληθυσμού παράγουν τά 64,64% της συνολικής προσόδου στον κτηνοτροφικό τομέα. Ός προς τη σιδηροργία ο συγγραφέας καταλήγει στο ότι είναι μιά πηγή σημαντικού εισοδήματος αλλά άνισης κατανομής. Τό γεγονός ότι αυτή ή βιοτεχνική άπασχόληση συμπίπτει μέ τίς χαμηλές προσόδους στον τομέα των δημητριακών δείχνει πώς άντισταθμίζει μέ έπάρκεια τίς έλλείψεις της άγροτικής παραγωγής. Επίσης ο συγγραφέας συγκρίνει τόν έγγειο φόρο και τόν προσωπικό και παρατηρεί πώς ή αύξησή του δέν συνοδεύεται από άντίστοιχη αύξηση του πληθυσμού, γεγονός πού σημαίνει γενική έξασθένηση της παραγωγής.

Στό τέταρτο κεφάλαιο (Πληθυσμός και εισόδημα, σελ. 153-217) πού, κατά τή γνώμη μας, είναι τό πιό σύνθετο και πρωτότυπο, ο συγγραφέας έπισημαίνει «όρισμένες σχέσεις άνάμεσα στη δημογραφία και στην οίκονομία των χωριών» και ύποδεικνύει «τήν ύπαρξη εισοδηματικών όρίων στο πλαίσιο της οικογενειακής έκμετάλλευσης» (σελ. 155). Η βασική ιδέα στην όποία στηρίζεται ή διερεύνηση των δύο αυτών μεγεθών (πληθυσμός και εισόδημα) είναι πώς ή οικογενειακή μονάδα άποτελεί τή βάση του φορολογικού συστήματος της όθωμανικής άυτοκρατορίας. Από τά στοιχεία πού περιέχει τό κατάστιχο για τήν προηγούμενη περίοδο επιβεβαιώνεται ή δημογραφική κρίση του 14ου αί., έξετάζεται άκόμα ή δημογραφική κρίση του 15ου και διερευνάται ο συγκεκριμένος τύπος της. Από τά έπιμέρους θέματα πού διερευνώνται στο κεφάλαιο αυτό ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει τό πρόβλημα των ποσοστών άγαμίας στο χριστιανικό και μουσουλμανικό πληθυσμό, πού συνδέεται άμεσα μέ τούς έξισλαμισμούς. Έτσι γι' αυτό τό τελευταίο θέμα άνοίγεται μιά καινούρια

όπτική. Όσον άφορά τή σχέση πληθυσμού και εισοδημάτων, από τήν έξέταση 48 χωριών και hisse, διαπιστώνεται ότι ή αύξηση του πληθυσμού είναι μεγαλύτερη από τήν αύξηση των εισοδημάτων. Στή συνέχεια έξετάζονται κι άλλα άποσπάσματα καταστίχων κάτω από τό ίδιο πρίσμα.

Τέλος ο συγγραφέας, έξαπλώντας στο έπακρο τίς πληροφορίες των καταστίχων και παίρνοντας συγχρόνως ύπόψη βασικές άρχές πού διέπουν τήν οίκονομία πού μελετάει, καταλήγει στα έπόμενα συμπεράσματα: α) Τά δημητριακά άποτελούν τή βασική παραγωγή. Συνυπάρχουν παθητικές και έλλειμματικές έκμεταλλεύσεις. Τό έλλειμμα των τελευταίων καλύπτεται από άλλες πλεονασματικές καλλιέργειες (συμπληρωματική οίκονομία). β) Οι σχέσεις πού χαρακτηρίζουν τήν καλλιέργεια των δημητριακών, τήν άμπελοκαλλιέργεια και τήν κτηνοτροφία είναι σχέσεις παραπληρωματικότητας. γ) Η έπικοινωνία μεταξύ των διαφόρων καλλιεργειών κλπ. γίνεται μέ χρηματικές άνταλλαγές των όποιων τήν έκταση καθορίζει ή διαφορική πρόσοδος (φόρος σέ χρήμα). δ) Η έμπορευματοποίηση των πλεονασμάτων της βασικής καλλιέργειας, δηλαδή των δημητριακών, προσφέρει άνεπαρκείς χρηματικές πρόσόδους στους άμεσους παραγωγούς, όταν άφαιρεθεί ή φορολογική πρόσοδος. ε) Στο έρώτημα άν αυ-

του του είδους ή οίκονομία πρόσφερε κίνητρα για τήν αύξηση της παραγωγής, ο συγγραφέας μέ βάση τά συμπεράσματα του τέταρτου κεφαλαίου ύποστηρίζει πώς πρόκειται για «έναν οίκονομικό ύπολογισμό βασισμένο στην άρχή του έλάσσονος κόπου, δηλαδή στη μη λειτουργία των οίκονομικών κινήτρων της άγοράς» (σελ. 226).

Η παραπάνω παρουσίαση άποτελεί μόνο μιά προσπάθεια να κάνει τό βιβλίο του Σπύρου Άσδραχά εύρύτερα γνωστό, να τό αξιολογήσει έπισημαίνοντας τά κενά πού καλύπτει και τήν πρωτοτυπία πού τό χαρακτηρίζει και να προετοιμάσει τόν μη ειδικό άναγνώστη. Άς σημειωθεί μόνο πώς οι διάσπαρτοι πίνακες μέ όνόματα χωριών και περιοχών και οι έπιμέρους σχετικές παρατηρήσεις θά άποκτούσαν μεγαλύτερη χρησιμότητα, άν έντάσσονταν σέ ένα πίνακα όνομάτων στο τέλος του βιβλίου. Πρέπει τέλος να τονιστεί πώς τό βιβλίο αυτό, καρπός πολύχρονών έρευνών, άπέτελεσε και θέμα παραδόσεων δύο χρόνων (1974-76) στον τομέα της Ιστορίας της École Pratique des Hautes Etudes του Παρισιού.

Άγγελική

Κωνσταντακοπούλου - Νούτσου

ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ '79 ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ

Έκδόσεις Σύγχρονος Κινηματογράφος · Φεβρουάριος · Μάιος 1979 · Αριθμός τεύχους 20. Τιμή άραχμές 100

20
στροφ
του ελληνικού
κινηματογράφου ;

Σοσιαλισμός και Κουλτούρα

– προβληματισμοί και ρεύματα στη μετεπαναστατική Ρωσία (1918 - 32) –

εισαγωγή, επιλογή, μετάφραση, σημειώσεις

του **Αντώνη Βογιάζου**

τόμος Α' : κρατική και κομματική πολιτική

Έκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1979, σελ. 316

Ίστορία μακρινή κι επίκαιρη

Η εργασία του Αντ. Βογιάζου αναφέρεται στην πολιτιστική πολιτική του σοβιετικού καθεστώτος τα χρόνια 1918 - 32, στα προβλήματα που έθεσε ή επανάσταση στον τομέα της κουλτούρας και της τέχνης, τις λύσεις που τότε δόθηκαν, τις μάχες που κερδήθηκαν – τις μάχες που χάθηκαν και από ποιούς, ώσπου ν' αλλάξει ριζικά το σκηνικό, μετά το 1932, καθώς έκτοτε θά επικρατήσει στην τέχνη ο κονφορμισμός του «σοσιαλιστικού ρεαλισμού» και τα δόγματα της σοσιαλιστικής κουλτούρας.

Η ιστορία αυτή, από την επανάσταση στον κονφορμισμό και τον πολιτιστικό συντηρητισμό, δέν διαδραματίζεται στο κενό. Συνθέτει μία πλευρά της ιστορίας της ΕΣΣΔ αυτά τα χρόνια, ιστορίας που, εκτός από μεγάλα ονόματα και συνταρακτικά γεγονότα, άλλες της πλευρές ονομάζονται εμφύλιος, ιμπεριαλιστική επέμβαση, κομμουνισμός του πολέμου, λιμός, ΝΕΠ, νίκη των μπολσεβίκων, μεγάλες κομματικές συγκρούσεις μετά το θάνατο του Λένιν, επικράτηση του Στάλιν στις αρχές της δεκαετίας του '30, κολλεκτιβοποίηση, εξαφάνιση των κουλάκων, πεντάχρονα, εκβιομηχάνιση, «οικοδόμηση του σοσιαλισμού σε μία μόνο χώρα».

Ίστορία μακρινή. Αλλά τή φέρνει και τήν ξαναφέρνει στην επικαιρότητα ή επίμονη επιστροφή των άπωθμένων ελπίδων του εργατικού κινήματος. Είναι μία κρίσιμη στιγμή της ένσυνείδητης πάλης για αυτογνωσία κι όχι νοσταλγική αναπόληση του χαμένου

παράδεισου της άγνης ηλικίας του σοσιαλισμού· μία προσπάθεια που έρχεται να πλαγιωκοπήσει και να παραδιάσει τους απαγορευμένους χώρους της σημερινής πολιτικής πραγματικότητας. Από τήν άποψη αυτή, ή πρώτη μετεπαναστατική ιστορία της ΕΣΣΔ αποτελεί κορυφαία εκδήλωση της γενικής αναζήτησης των δρόμων που οδηγούν μακριά από τον υπαρκτό σοσιαλισμό της ΕΣΣΔ και της πραγματιστικής καθημερινότητάς της.

Όλοι ξέρουμε ότι μέσα από τους αγώνες των δύο πρώτων δεκαετιών στην ΕΣΣΔ προέκυψε ένα καθεστώς, τό σοβιετικό, και τό σύστοιχό του ιδεολογικό μόρφωμα, ό σταλινισμός, ότι και τά δυό αποτέλεσαν τή δυσδιάστατη ύποθηκη που υπονομεύει τήν πραγματικότητα του παγκόσμιου εργατικού κινήματος. Η ιδεολογία του σταλινισμού – πολύ πιό μακρόδια από τίς πολιτικές επιλογές του και τό πολιτικό του προσωπικό – «πέρασε» σε όλα τά ΚΚ του κόσμου (κι αυτό τό «πέρασε» παραπέμπει σε μιάν άλλη ιστορία επιμέρους αγώνων) και συνδέθηκε με τίς εργατικές μάζες: έγινε κυρίαρχη ιδεολογία του εργατικού κινήματος, εγκληματίστηκε, ιδιαίτερα, όταν στή διάρκεια του αντιφασιστικού πολέμου οί μάζες υπερασπίστηκαν τά εθνικά και ταξικά τους συμφέροντα μαχόμενες κάτω από τή σημαία της και χύνοντας τό αίμα τους στο όνομά της. Κι άφου σήμερα, από άκούραστους ιδεολόγους του άστισμού και ανανήψαντες ιδεοποιούς της καθαρής επανάστασης – χωρίς ιστορία – τά καθεστώτα σοβιετικού τύπου, άκόμη και ή οργά-

νωση της κοινωνίας μέ μορφή στρατοπέδου, φέρονται ως τό άμείλικτο πεπρωμένο της σοσιαλιστικής ιδέας, ή ιστόρηση του δρόμου εκείνου, που όντως όδήγησε από τήν επανάσταση στο Γκουλάγκ και σε νέες ταξικές κοινωνίες, γίνεται άμεση πολιτική έπιταγή.

Και πραγματικά, ή προσπάθεια νά αναλυθούν οί κρυφές και οί φανερές πλευρές της διαδικασίας που όδήγησε στή σταλινική ιδεολογία και τά καθεστώτα σοβιετικού τύπου έχει έγγραφεί στην ημερήσια διάταξη, γιατί ή άπλή καταγγελία τους δέν άρκει, μία και τίς περισσότερες φορές δέν ξέρουμε τί καταγγέλλουμε. Μπορεί έτσι νά άρχισει νά ξύνεται τό έπίστρωμα του μύθου που τυλίγει τήν πραγματικότητα και ν' άποκαλυφθεί ότι άκριβώς ό σταλινισμός πλάστηκε στο πεδίο της ήττας των σοσιαλιστικών δυνάμεων και των σοσιαλιστικών ιδεών.

Τό Πρόλετκουλτ, ό εργατισμός και ή «προλεταριακή τέχνη»

Στό διβλίο του Α. Βογιάζου ό άναγνώστης μπορεί νά βρει άφθονα μέσα για νά καταστρέψει μερικές πεποιθήσεις που του φόρτωσε ή παραδοσιακή του πολιτική παιδεία, ιδιαίτερα στο πολιτιστικό έπίπεδο που προσφέρεται σε πάσης φύσεως λογοκοπίες και όπου έχουν γίνει οί μεγαλύτερες παρεξηγήσεις. Τά κείμενα που συγκεντρώθηκαν σ' αυτόν τον πρώτο τόμο, καταρχήν, μάς είναι χρήσιμα και πολύτιμα γιατί μπορούμε νά μάθουμε από

να ζωριζω • και γραμμαρα ζωριζω

πρώτο χέρι τά προβλήματα, τίς απόψεις, τίς λύσεις και τίς συγκρούσεις. Όσο όσο δέν είναι ύλικά για τήν τροφοδότηση κάποιας κομμουνιστολογικής πολυμάθειας και έμβρίθειας. Όντας, σίγουρα, πολύτιμο ύλικό για τίς ιστορικές έρευνες, ή σημασία τους ξεπερνά τήν πολιτική και πνευματική ιστορία τής Ρωσίας του 1918 - 32 γιατί μάς δίνουν τά μέσα νά δούμε καθαρότερα αυτό πού σήμερα είναι τό πρόβλημά μας: τή διαμόρφωση τής σταλινικής ιδεολογίας αλλά και τί ή επικράτησή της κατέστρεψε.

Άς παρακολουθήσουμε τή σύντομη εισαγωγή του συγγραφέα και τό ύλικό πού προσφέρει.

Καταρχήν θά πρέπει νά πάρουμε ύπόψη ότι όταν ξεσπούν τά μεγάλα γεγονότα τής Ώκτωβριανής επανάστασης, ή ρωσική διάνοξη στάθηκε εχθρικά άπέναντι στον άγροικο μπολσεβίκο πού ερχόταν νά ταράξει άξίες και βολέματα. Γι' αυτό του άντιτάχτηκε μαχητικά, πολλοί πολέμησαν μέ τό όπλο στό χέρι στό πλευρό των λευκών ενώ άλλοι προτίμησαν τήν εξίσου εχθρική έμικράτσια ή τήν παθητική άναμομή. Μόνο οί μικρές ομάδες των φουτουριστών και των συμβολιστών και μερικές μεμονωμένες αλλά σημαντικές προσωπικότητες στρατεύτηκαν στην επανάσταση. Αυτοί οί λίγοι εκτός από τήν κοινωνική άλλαγή, πού ούτως ή άλλως τήν θεωρούσαν προϋπόθεση, έπεδίωξαν νά πραγματοποιήσουν τόν ύπέρτατο γι' αυτούς στόχο, τήν άλλαγή τής ζωής, τήν «επανάσταση του πνεύματος», πού διακήρυχνε από τό 1918 κιόλας ό Μαγιακόφσκη.¹

Όμως οί επαναστάσεις δέν γίνονται σέ παρθένο και έκχερωμένο έδαφος. Στόν αναβρασμό των χρόνων εκείνων -μιλάμε πάντα για τήν κουλτούρα και τόν κόσμο τής τέχνης - οί δυνάμεις τής πολιτιστικής συντήρησης, ισχυρές πλευρές τής πολυπόσωπης αντίδρασης,

έμφανίζονται ενεργές και φθοροποιές μέσα στις ίδιες τίς γραμμές τής επανάστασης. Δέν πρόκειται μόνο για τούς αιώνιους λαθρεπιβάτες του καιροσκοπισμού, αλλά, και κυρίως, για πολλούς επαναστάτες των όποιων ή κοινωνική και πολιτική ριζοσπαστικότητα συχνά συμβάδιζε μέ μιά διδακτική και χρησιμοθηρική, μικροαστική αισθητική αντίληψη για τήν τέχνη και τήν κουλτούρα. Ύπήρχαν πολλοί δηλαδή, άκόμη και στελέχη τής επανάστασης, πού εξίσωσαν τό έργο τέχνης μέ τό ύποτιθέμενο ταξικό περιεχόμενό του και τήν άπτή χρησιμότητά του για τήν εξυπηρέτηση τής πολιτικής πράξης: ύπέρ ή κατά τής επανάστασης, ύπέρ ή κατά του προλεταριάτου. Ύπήρχαν κι άλλοι πού κατέθεταν τό θαυμασμό τους στό βωμό του άκαδημαϊσμού, του κλασικισμού και γενικά τής «ύψηλης κουλτούρας».

«Μ' έκπληξη βλέπω», κραύγαζε ό Μαγιακόφσκη, «ότι στις σκηνές των θεάτρων πού κατακτήσατε άντηχούν πάντοτε οί Άίντες και οί Τραδιάτες, μ' όλους τούς σπανιόλους και τούς κόμητες, ότι στους στίχους πού γεύεστε ύπάρχουν πάντα τά τριαντάφυλλα των πργικικικών θερμοκηπίων, ότι γουρλώνετε τά μάτια μπροστά σέ εικόνες πού παρουσιάζουν τή λαμπρότητα του παρελθόντος. Μήπως όταν τά στοιχία πού ξεσπάθωσαν στην επανάσταση ήμερέψουν, φορώντας άλυσίδες στά γιλέκα σας βγαίτε στην πλατεία, μπροστά στό σοσιέτ τής γειτονιάς σας, για νά παίξετε φρόνιμα κρίκετ»; (Άνοιχτή επιστολή στους εργάτες - 1918).

Η πολιτιστική επανάσταση, μέσα στό ίδιο τό άνασκαμμένο έδαφος τής επανάστασης, ύπονομεύεται ή δυσκολεύεται νά βρει τό δρόμο της, εξαιτίας συντηρητικών αισθητικών αντίληψεων πολλών επαναστατών και εξαιτίας όρισμένων άπλουστεύσεων των θεωρητικών του Πρόλετκουλι πού έληρέαζαν τόσο τούς νέους καλλιτέχνες εργατικής κυρίως προέλευσης πού έμφανίστηκαν τά χρόνια αυτά, όσο και τίς πρωτοποριακές ομάδες καλλιτεχνών. Βέβαια τό Πρόλετκουλι ήταν ένα τεράστιο μαζικό

κίνημα πού υπεράσπισε τή σοβιετική έξουσία μέ τ' όπλο στό χέρι ενώ στις έκατοντάδες μορφωτικές λέσχες, βιβλιοθήκες, σχολεία κλπ. πού δημιούργησε, στά κινητά έπιμορφωτήρια και καλλιτεχνικά έργαστήρια, στην καμπάνια για τήν καταπολέμηση του άναλφαβητισμού, πρόσφερε τεράστιες υπηρεσίες. Κι άκόμη μέσα από τίς γραμμές του ξεπήδησαν καλλιτεχνικά ρεύματα και δημιουργίες εικονοκλαστικές και προσωπικότητες σημαντικές πού σημάδεψαν για πάντα τό χώρο τής σοβιετικής και τής παγκόσμιας τέχνης.

Όσο όσο υπήρχαν θεωρητικοποιήσεις, ιδιαίτερα του Α. Μπογκνάνοφ, πού κινούνταν στό έπισηφεστότετο έδαφος του εργατισμού: ενός λαϊκισμού μέ άνεστραμμένα όψη πού, όπως παλιότερα άναζητούσε τό μεαία στό Μουζικό-Σωτήρα, τώρα τόν σχεδίαζε σέ μιά μυθευτική εικόνα του Προλεταρίου. Προβαλλόταν έτσι μιά μυστικιστική και συνάμα έκκεντρική θεώρηση του προλεταριάτου πού θά χάριζε στην κοινωνία τή χαμένη της ουσία, γιατί οί αντικειμενικά κολλεκτιβιστικές συνθήκες ύπαρξης του του διαμορφώνουν αντιατομικιστική ψυχολογία και ύγιή ψυχισμό, σέ αντίθεση μέ τόν παρακμιακό τής άστικής τάξης, χάρη στον όποιο θά μπορέσει νά άποκαταστήσει τήν ενότητα εργασίας και έπιστήμης πού διέσπασε ό καπιταλιστικός καταμερισμός εργασίας. Θεοπόηση λοιπόν τής τεχνικής, τής μηχανής, τής μάζας, και πάνω άπ' όλα τής Όργάνωσης πού θά άνασυνθέσει τόν άρμονικό, χωρίς αντιφάσεις, κόσμο τής νέας κοινωνίας.

Γεγονός είναι ότι τά κηρύγματα αυτά, άνεξάρτητα από τό άν άποτελούσαν χονδροειδείς θεωρητικές κατασκευές, είχαν τεράστια διάδοση γιατί αντιστοιχούσαν σέ διάχυτες πολιτικοφιλοσοφικές αντίληψεις πού τήν καταγωγή τους θά πρέπει νά άναζητήσει κανείς στην ιστορία του ρωσικού-ποπουλισμού και τό είδος του μαρξισμού μέ τό όποιο μορλιόστηκε ή ρωσική σοσιαλδημοκρατία προεπαναστατικά. Άπό τήν άποψη των προβλημάτων

1. Βλ. Claude Frioux, «Άπ' άφορητή τήν 4η Διεθνή του Μαγιακόφσκη», Ο ΠΟΛΙΤΗΣ, τεύχ. 15, Δεκ. 1977.

και γραμματα γνωρίζω • και γραμμα

της τέχνης και της κουλτούρας, ο βολονταρισμός, ο ψυχολογισμός και ο μηχανιστικός διαχωρισμός της μορφής από το περιεχόμενο, όπου μορφή = ή κοινωνικά ουδέτερη, άρα χρησιμοποιήσιμη από το προλεταριάτο, τεχνική κατέληγαν να θεωρούν την τέχνη και την κουλτούρα σαν έμπυχάτριες του έργου του προλεταριάτου που θα του χάριζαν έξαρση, ανάταση και ψυχοδυναμισμό για να καταστρέψει την παλιά κοινωνία και να χτίσει τη νέα - από δω πηγάζει ή ώφελμιστική αντίληψη για το έργο της τέχνης. Από την άλλη μεριά, μηδένιζαν όλα τα έργα του παρελθόντος ως προϊόντα έχθρικών προς το προλεταριάτο τάξεων - από δω θα πηγάσει ή πριμοδότηση του ιδεολογικού στοιχείου στην αξιολόγηση των έργων τέχνης. Ούτως ή άλλως, οι απόψεις αυτές ήταν πολιτικά σημαντικές και με μεγάλες πρακτικές συνέπειες, ιδιαίτερα στο βαθμό που, βάλλοντας έναντι των έργων του παρελθόντος και διαγράφοντας συλλήβδην την παράδοση, έρχονταν σε άμεση αντίθεση με τις πολιτικές προσπάθειες των ήγετών της επανάστασης και της σοβιετικής εξουσίας να διατηρήσουν και να ενισχύσουν την εργατοαγροτική συμμαχία - συμμαχία που θα έπρεπε να φυλάγεται ως κόρη οφθαλμού, κατά τον Λένιν.

Και πραγματικά, πέρα από τα καθαρά αισθητικά ζητήματα, ή ex nihilo επινόηση μιας νέας κουλτούρας σήμαινε σάρωμα όλων των πολιτισμικών μορφών του παρελθόντος, λόγων ή λαϊκών, αστικών και αγροτικών. Σήμαινε επίσης περιχαράκωση μέσα στις δυνάμεις και δυνατότητες του προλεταριάτου, μία οχύρωση σε ένα πολιτισμικό γκέτο. Γιατί ή προλεταριακή κουλτούρα που οραματιζόνταν οι θεωρητικοί του Πρόλετκουλιτ δέν ήταν αυτό που ονομάζουμε ένγένει λαϊκό πολιτισμό που δημιουργούν και γεύονται οι λαϊκές τάξεις, αλλά εκείνη που θα αναπηδούσε αποκλειστικά από τη ζωή, την οργάνωση, τις εμπειρίες, τις εναισθησίες και την ιδεολογία του προλεταριάτου.

Οι θεωρητικοποιήσεις αυτές ταί-

ριαζαν με τις αισθητικοφιλοσοφικές θέσεις των πρωτοποριακών καλλιτεχνικών ομάδων, ιδιαίτερα στο βαθμό που κι αυτές έβαλλαν κατά της ακαδημαϊκής παράδοσης, γενικά της παράδοσης, και εδαγγελίζονταν την τέχνη και την κουλτούρα της μελλοντικής κοινωνίας.

Ή πολιτική των μπολσεβίκων

Ποιά ήταν ή πολιτική των μπολσεβίκων μέσα σ' αυτή την κατάσταση; Ο Α. Βογιάζος, στην εισαγωγή του, δίνει το διάγραμμα των διακυμάνσεων της πολιτικής της σοβιετικής εξουσίας από τό 1918 ως τό 1932, ως τη χρονιά δηλαδή που ή Κ.Ε. του ΚΚΣΡ με την απόφασή της «για την αναδιοργάνωση των λογοτεχνικών και καλλιτεχνικών οργανώσεων», διέλυσε όλες τις καλλιτεχνικές ομάδες, κινήσεις κλπ. για να τις υπαγάγει στην άμεσα έλεγχομένη από τό κόμμα και τό κράτος Ένιαία Ένωση Σοβιετικών Συγγραφέων και σε ανάλογες Ένώσεις στους άλλους κλάδους. Από τότε αρχίζει να θεσμοθετείται, ως ένιαία καλλιτεχνική μέθοδος, ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός.

Σ' αυτήν την πορεία, πρώτη σημαντική παρέμβαση της εξουσίας ήταν ή διατυπωμένη τό 1920 από τον ίδιο τον Λένιν απόφαση της ΚΕ του κόμματος για τους προσανατολισμούς του Πρόλετκουλιτ. Μέ την παρέμβαση αυτή οι οργανώσεις του Πρόλετκουλιτ υπάγονται στο Λαϊκό Έπιτροπάτο για την Παιδεία. Στην ίδια απόφαση εξάλλου όρίζεται ότι: «όχι επινόηση μιας νέας προλεταριακής κουλτούρας αλλά ανάπτυξη των καλύτερων υποδειγμάτων, παραδόσεων, αποτελεσμάτων της υπάρχουσας κουλτούρας από τη σκοπία της κοσμοθεωρίας του μαρξισμού και των συνθηκών ζωής και πάλης του προλεταριάτου στην εποχή της δικτατορίας του». Τό 1925 θά ακολουθήσει μία άλλη απόφαση που κατά κάποιο τρόπο κωδικοποιεί την πολιτική του κόμματος στον τομέα της λογοτεχνίας, αλλά διακηρύσσει την ανάγκη να διατηρηθεί ή «ελεύθερη άμιλλα των διαφό-

ρων ομάδων και ρευμάτων» και άρνείται να διατυπώσει αισθητικούς κανόνες υποχρεωτικούς για όλους, όπως έπεδίωκαν όρισμένες τάσεις μέσα στο κόμμα οι όποιες, κατηγορώντας τους «συνδοιπόρους» που κατά τη γνώμη τους ξανάφεραν την αστική και μικροαστική ιδεολογία στις γραμμές του προλεταριάτου, διεκδικούσαν τό μονοπώλιο της ιδεολογικής καθαρότητας.

Μετά τό 1925, κι ενώ τό κίνημα του Πρόλετκουλιτ έχει ουσιαστικά άλλιωθει, οι απόψεις για την ιδεολογική καθαρότητα της τέχνης θά βρουν ένθερμους υποστηρικτές σε καλλιτεχνικές ομάδες όπως ή ΒΑΠΠ ή ή ΑΧΡΡ, ενώ ή ήγεσία του κόμματος τους αφήνει έλεύθερο τό έδαφος παρά τό γεγονός ότι με την απόφαση του 1925 έχει ταχθεί υπέρ της πολιτιστικής πολυμέρειας, της άμιλλας και της ελεύθερης διακίνησης ιδεών. Παράλληλα, εκείνοι από τους κομματικούς ήγέτες που υπεράσπιζαν τη γραμμή της άνοχής και της πολυφωνίας, που άρνούνταν τό κομματικό μονοπώλιο, ενώ ταυτόχρονα τους διέκρινε μεγάλη δεκτικότητα απέναντι στις νέες καλλιτεχνικές αναζητήσεις κι έπιτεύξεις, ήταν ακριβώς εκείνοι που, στο πολιτικό επίπεδο, έχαναν συνεχώς έδαφος και τη μία μετά την άλλη τις πολιτικές μάχες (Τρότσκι, Μπουχαριν, Κολλοντάι κλπ.). Ή ιδέα λοιπόν της πολιτιστικής πολυμέρειας! και της καλλιτεχνικής ελευθερίας γίνονταν όλοένα και πιό άφερέγγυα, μία και προβαλλόταν από πολιτικά στελέχη που για άλλους λόγους έρχονταν σε αντίθεση με τη μεγάλη μάζα των κομματικών μελών και στελεχών. Σ' αυτό τό κλίμα, οι διάφορες ομάδες «προλεταριακών» καλλιτεχνών θά μετατραπούν στους μεγάλους κήνοσους των πολιτιστικών και καλλιτεχνικών πραγμάτων, θά ασκήσουν πιέσεις και θά υποχρεώσουν σε υποχωρήσεις όλους όσους θεωρούνται υποποτοι μικροαστικών παρεκκλίσεων. Κι όπως σημειώνει ό Βογιάζος «οι προλεταριακές ομάδες δέν ήταν παρά ό όδοστρωτήρας που προλείανε τό έδαφος για

τα γυαρίδια • και γραμμάτια γυαρίδια

τό μονοπώλιο της σταλινικής εποχής που αρχίζει με την απόφαση του 1932».

Η απόφαση του 1932 βάζει τέρμα σ' όλα τα διαφορούμενα της προηγούμενης περιόδου καταργώντας τη σχετική αυτονομία της καλλιτεχνικής δραστηριότητας που ίσχυε, τουλάχιστο στην πράξη. Στο έξης, ενώ το όνομα Πρόλετκουλτ εξορκίζεται, οι βασικές θεωρητικές και ιδεολογικές - αισθητικές του αντιλήψεις θά δώσουν το ύλικό στο σταλινισμό για να διαμορφώσει την πολιτιστική του πολιτική: σοσιαλιστικός ρεαλισμός, προλεταριακή κουλτούρα, σοσιαλιστικός άνθρωπος, θεωρία των δύο επιστημών - της προλεταριακής και της αστικής - ιδεολογικό μονοπώλιο του κόμματος, σταχανοδιτισμός κλπ.

Θεωρητικά διαφορούμενα

Ένα βασικό σημείο δλης αυτής της διαδρομής που εξάγεται τόσο από τό ιστορικό της όσο και από τά ίδια τά κείμενα των κομματικών ήγετων, είναι ότι οι μπολσεβίκοι, στον τομέα της τέχνης και της κουλτούρας, προχωρούσαν άοπλοι κι άπροετοιμάστοι. Οι διοικητικές τους παρεμβάσεις, παρόλο που χαρακτηρίζονται από ένα μή φορτικό πνεύμα, παρόλο που προφύλαξαν τό κόμμα από τό να μετατραπεί σε ιδεολογικό κήνσορα και καλλιτεχνικό θεσμοθέτη, παρόλο που στην πράξη σεβάστηκαν τη αυτονομία της τέχνης και του πολιτιστικού φαινομένου, ωστόσο, δλη τους ή πολιτεία στον τομέα αυτό δέν συνοδεύεται από μία ανάλογη θεωρητική επεξεργασία των σχετικών ζητημάτων. Τόσο στά έργα του Λένιν αυτής της περιόδου όσο και στά έργα των άλλων ήγετων που άσχολήθηκαν με ζητήματα τέχνης, άκόμη και στο έργο του Τρότσκι, όπου συναντώνται οι ιδιοφυέστερες και όξυδερκέστερες αναλύσεις,² δέν θά βρούμε τίς θεωρητικές προσεγγίσεις που θά οδηγούσαν μακριά από τούς αυτοσχεδιασμούς και την ύπαγωγή της τέχνης στις άμεσες πολιτικές επιταγές. Ο Μάρξ για τά ζητήματα αυτά δέν

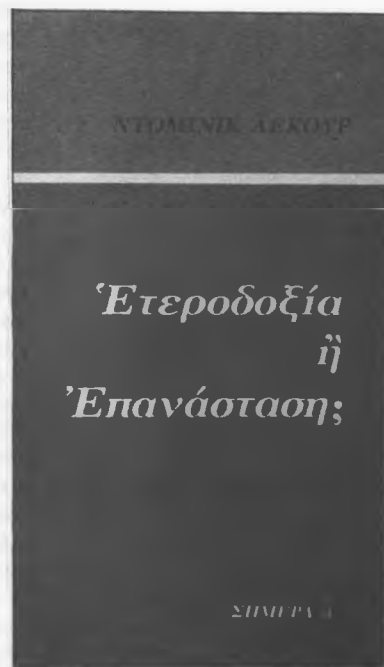
είχε άφήσει παρά μερικές πολύ γενικές σκέψεις, ενώ οι ίδιοι ήταν διαποτισμένοι από αισθητικές αντιλήψεις που κυριαρχούσαν στην προεπαναστατική Ρωσία, ιδιαίτερα τίς επεξεργασίες των Τσερνισέφσκι, Ντομπρολιούμποφ και κυρίως του Πλεχάνοφ.

Οι λόγοι αυτοί εμπόδισαν τούς μπολσεβίκους να άντιμετωπίσουν με τρόπο άποτελεσματικό τίς θεωρητικές άπλουστεύσεις του Μπογκντάνοφ - τίς άντιμετώπισαν κυρίως διοικητικά - πράγμα που σε μεγάλο βαθμό έξηγει την επιβίωση, και τελικά την άναβίωση στά χρόνια του σταλινισμού, όλων των βασικών θεμάτων του μπογκντανοφισμού, με άλλαγμένο όνομα και στην ύπηρεσία άλλων πολιτικών σκοπιμοτήτων. Κι όχι μόνο αυτό αλλά ό Λένιν, και πολύ περισσότερο άλλοι μπολσεβίκοι, για ένα άλλο κρίσιμο - θεωρητικά και πρακτικά - θέμα, ύποστήριζε άπόψεις και προωθούσε λύσεις που συγγένευαν σημαντικά με άνάλογες θέσεις του Μπογκντάνοφ.³ Για την όργάνωση π.χ. της βιομηχανικής εργασίας υιοθετεί τον ταύλορισμό, θεωρώντας τον μία τεχνική κοινωνικά ούδέτερη, άρα εφαρμόσιμη σε κάθε τρόπο παραγωγής στο βαθμό που έξυπηρετεί την εκλογίκευση της παραγωγικής μηχανής, στο βαθμό που μπορεί ν' άπαντήσει άποτελεσματικά σε επιτακτικές πρακτικές άνάγκες. Κατ' επέκταση, ή τεχνική εκλογίκευση μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως πρότυπο για την όργάνωση του συνόλου της σοσιαλιστι-

κής κοινωνίας. Δέν ήταν όμως διαφορετικές οι βασικές θέσεις των θεωρητικών του Πρόλετκουλτ, και όπως είδαμε ήταν θέσεις πλατιά διαδομένες. Άν λοιπόν καταδικάστηκαν οι άμεσες πολιτικές επιπτώσεις των προσανατολισμών του Πρόλετκουλτ, ωστόσο οι ιδέες αυτές, στο βαθμό που δέν άνασκεύαστηκαν θεωρητικά και, κυρίως, στο βαθμό που σε ένα άλλο τομέα εφαρμόζονταν στην πράξη, εμφάνισαν έξαιρετικά άνθεκτικό χαρακτήρα, πράγμα που έξηγεί την ύστερότερη άναβίωσή τους.

Τό «Σοσιαλισμός και κουλτούρα» είναι ένα διβλίό χρήσιμο και σημαντικό με την πιο άσστηρή έννοια των όρων, πολύ περισσότερο που τά ντοκουμέντα που προσάγει, έτσι συγκεντρωμένα, ούτε σε ξενόγλωσσες εκδόσεις θά μπορούσε να βρεί ό ενδιαφερόμενος άναγνώστης. Έλπίζουμε σύντομα να δούμε και τον άναγγελλόμενο Β' τόμο.

Άγγελος Έλεφάντης

2. Βλ. Ενδεικτικά τίς συγκεντρωμένες στον τόμο *Λογοτεχνία και Έπανάσταση*, μτφρ. Α. Μιχαήλ, έργασίες του, Έκδόσεις «Νέοι Στόχοι», 1971) έργασίες του.

3. Dominique Lecoun, εισαγωγή σε άνθολογία κειμένων του Α. Bogdanof, *La science, l' art et la classe ouvrière*, Maspero 1977, σελ. 14, όπου τονίζει ότι ό Λένιν, «για τό κεντρικό ζήτημα της εργασίας και της όργάνωσής της συμμερίζεται, μαζί με μία όλόκληρη γενιά μπολσεβίκων, μερικές από τίς ιδεολογικές προϋποθέσεις που ό Μπογκντάνοφ συστηματοποιεί στή μεταφυσική του θεωρία».

αγα ηρωριζω • και γραμμα

Από τό κονσερβοκούτι στόν κοντυλοφόρο...

Μέ τις κουστουμιές τών επίσημων και τις καπελαδοῦρες τών κυριῶν τους, τό σκοῦρο γυαλί τοῦ συνταγματάρχη και τά χρυσαφικά τοῦ μητροπολίτη, τό σφυρί τοῦ δικαστή και τή λαβή τοῦ χωροφύλακα, τή βία τοῦ κομματάρχη και τή νοθεία τοῦ πολιτευτή – μέ τέτοια ὕλικά δέν φτιάχνονται πολιτικές θεωρίες. Καί ἐνῶ λοιπόν στήν Ἀγγλία, ἄς ποῦμε, κατά ὀρδές οἱ ἀντιδραστικοί, συντηρητικοί και φιλελεύθεροι καθηγητές και δοκιμιογράφοι, ιστορικοί και πολιτειολόγοι, δημοσιογράφοι και σοβιετολόγοι, θεωρητικοί και ιδεολόγοι – ξεσκολισμένοι πιά δύτες στήν ἱστορία τών κομμουνιστῶν – δέν ἄφηναν σέ χλωρό κλαρί τόν Μάρξ, ἔρχονταν καθημερινά στά χέρια μέ τά Ἄπαντα τοῦ Λένιν και ψυχανάλευαν τόν Στάλιν, ἐδῶ σέ μᾶς τίποτα· μόνο ιδεολογικά βότανα και γιατροσόφια: κονσερβοκούτια και παιδομαζώματα, πηγάδες και Μελιγαλάδες.

Και νά πού σήμερα – βοηθούσης και τῆς ΕΟΚ – οἱ ἀνάγκες και οἱ δυνατότητες δείχνουν νά μετατοπίζονται, μέ τή δεξιά, και ὄχι ἀπλῶς κάποια τυχαία ἄτομα, νά πασχίζει νά ἀνασυνθέσει τόν ἐν ἀποσυνθέσει «φιλελεύθερο συντηρητισμό», νά τήν νά μοχθεῖ νά πλάσει μεθοδικά τό θεωρητικό της πρόσωπο, ἀποκηρύσσοντας τόν ἐρασιτεχνισμό τοῦ παρελθόντος, νά λαχανιάζει πίσω ἀπό τούς ξένους ιδεολόγους τοῦ ἀστισμοῦ. Νά τήν νά ξεσκονίζει τούς κοντυλοφόρους και νά λαδώνει τις γραφομηχανές, νά βγαίνει στή γύρα γιά τσιτάτα, νά ξεσηκώνει βιβλιογραφίες, νά ταξινομεῖ ἐκδόσεις. Νά, ἔτσι, πού ἡ Νέα Δημοκρατία στήνει τό Κέντρο Πολιτικῆς Ἐρεῦνης και Ἐπιμορφώσεως της, και νά πού στή διμηνιαία του ἐκδοση Ἐπίκεντρα, τεῦχος 7, Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1979, τό μέλος τοῦ Κέντρου δικηγόρος κ. Πέτρος Στ. Μακρῆς-Στάικος θά μᾶς πει τί εἶναι αὐτός ὁ «Σταλινισμός και ὁ μῦθος τοῦ Λένιν» (στό ἴδιο τεῦχος: κείμενα γιά τό γαλλικό, τό ἰσπανικό ΚΚ, τό ΚΚΕ και τή σινοσοβιετική διένεξη).

Δέν εἶναι λοιπόν παράδοξο πού πρέπει κατεπειγόντως σήμερα – μπροστά μάλιστα στό σκορποχώρι τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος – νά καλυφθεῖ «ἡ ἀπουσία κάθε σχετικοῦ ἔργου ἀπό τήν ἑλληνική βιβλιογραφία». Ἀλλά πῶς νά ξεμουδιάσουν τά ἄμαθα δάχτυλα, πῶς νά περιδιαβεῖ κανεῖς ἄγνωστους τόπους; Πῶς νά στριμώξει σέ ἓνα ἀρθράκι, ἢ και σέ πολλά, τούς ἀτέλειωτους τόμους, τις ἀμέτρητες μονογραφίες τών ἀστειρευτῶν τιτάνων τοῦ ἀντικομμουνισμοῦ; Μέ τί προσόντα θά εὐδοθεῖ ἡ ἑλληνόφωνη «ἐμβάθυνση στίς πολιτικές ρίζες τοῦ σταλινισμοῦ»; Ἡ στροφή μιᾶς παράταξης ἀπό τήν ιδεολογία τοῦ κονσερβοκουτιοῦ στόν κοντυλοφόρο δέν εἶναι ὑπόθεση εὐκολη, ἰδιαίτερα ὅταν ἔχουμε ὑπόψη μας δύο-τρία τό πολύ βιβλία τοῦ Λένιν και ἄγνοοῦμε τούς πενήντα πέντε τόμους τοῦ ἔργου του· ὅταν δανειζόμαστε τσιτάτα ἀπό δεύτερο και τρίτο χέρι, ψαρεύοντας ὀλοκληρωτικά λαυράκια σέ θολά νερά· ὅταν ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς ΕΣΣΔ εἶναι συνώνυμη μέ τή σκανδαλοθηρία, ὅταν δέν φαίνεται νά γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρχε τελοσπάντων κάποιος ἐμφύλιος πόλεμος και κάποια ξένη ἐπέμβαση, ὅταν δέ διστάζουμε νά ξετρυπώσουμε λέξεις, ξερές και μα-

ρα μωριζω • και γραμματα μωριζω

ραμένες, από όπουδήποτε, όταν στο ολιγοσέλιδο χαρμάνι μας ή Κολλοντάι σφιχταγκαλιάζεται με τον Σολζενίτσιν, ο Ρεβέλ («Τό κυριότερο, εμπόδιο για τό σοσιαλισμό δέν είναι ο καπιταλισμός, αλλά ο κομμουνισμός») συναδελφώνεται με τόν Έλλενστέιν, τόν Προκάτι και τήν Άρσιτς, κι από κοντά ο Τζίλκας, ο Γκόρκι, ο Ντ. Γκερέν, ο Κέσλερ, ο Γκαροντί. Δέν έχουμε τίποτα τό προσωπικό με τόν άρθρογράφο. Τόν κατηγορούμε όμως διτ σπρώχνει τήν Λούξεμπουργκ στή μετά θάνατον σχιζοφρένεια, όταν δηλώνει με πάσα είλικρίνεια διτ ή άνυπεράσπιστη Ρόζα «συναψίζει, ίσως, τήν άνάλυση του προηγουμένου κεφαλαίου» του!

Τί νά σου κάνουν λοιπόν οί 79 σημειώσεις και παραπομπές όταν έχουν βγει έτσι; (Ο έντυπωσιακός πάντως αριθμός τους και ή φροντίδα του άρθρογράφου νά αναφερθεί μόνο στα μεταφρασμένα στα ελληνικά έργα - δέν υπάρχει ούτε ένα πρόσφορο κείμενο γραμμένο από Έλληνα! - δείχνουν κάποιες σαφείς προθέσεις και κατευθύνσεις).

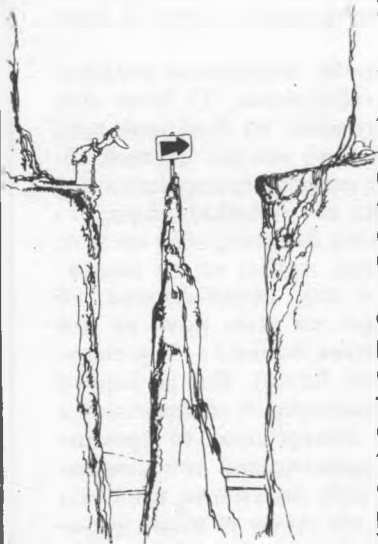
Δέν θά είχε πολύ νόημα νά έπεκταθούμε. Θά πούμε απλώς διτ ο κ. Μακρής-Στάικος είναι άναγκασμένος νά επικαλεστεί, τελικά, τήν αυθόρμητη στάση και τά αυτονόητα του άστου, νά καταφύγει στα πασίγνωστα αξιώματα του είδους «σέ κάθε δήμα» μας θά βρούμε στον Λένιν «είτε πράξεις όμοιες με εκείνες πού χαρακτηρίζουν τό σταλινισμό είτε ένα θεωρητικό υπόβαθρο πού μπορεί θαυμάσια νά στηρίζει τήν “έξέλιξη” προς τό σταλινισμό» ή «ή σοβιετική γραφειοκρατία δέν είναι τίποτα άλλο παρά άπόρροια των κειμένων και των πράξεων του Λένιν» κλπ. Και κάνει πολύ καλά, τό δίχως άλλο, άφου εκεί πού θά άποπειραθεί τίς θεβιασμένες και εκ των ένόντων άποδείξεις του τά άποτελέσματα δέν είναι διόλου ευτυχή. Φέρνουμε μερικά παραδείγματα, όχι φυσικά για νά σώσουμε τόν Λένιν ή για νά αναπτύξουμε τίς σχετικές άπόψεις του, αλλά απλώς για νά διαφανεί ή ποιότητα των «άποδείξεων» και των «όπως είδαμε» του άρθρογράφου.

1. Μιά «θεωρία καθαρά λενινιστική, τής όποιας τά κύρια στοιχεία είναι» μεταξύ άλλων

- «ή όργάνωση του κινήματος “άπό πάνω”, δηλαδή χωρίς δημοκρατικές διαδικασίες στή βάση»,

- και (παραθέτει σχολιάζοντας μία φράση του Λένιν) «ή προσπάθεια για τή διεύρυνση των δικαιωμάτων και των δικαιοδοσιών του κέντρου (έν. τής καθοδηγητικής μειοψηφίας) σέ σχέση προς τό μέρος (έν. τή βάση)». Αυτά στο “Ενα δήμα μπρός, δυό δήματα πίσω, εκδ. Θεμέλιο, σελ. 260.

Στή «σκληρή» αυτή προσούρα - πού φυσικά φέρει άνεξίτηλα τή σφραγίδα των άναγκών τής εποχής (όργάνωση του κόμματος, πολεμική με τόν «αυτονομισμό» και τόν «αναρχικό δημοκρατισμό») και δέν έχει άρα τό χάρισμα τής άποκλειστικότητας - και στήν αυτή σελίδα, ο Λένιν α) δέν μιλάει για τήν όργάνωση του «κινήματος» αλλά του επαναστατικού κόμματος. Και β) όταν μιλάει για κέντρο ή κορυφή δέν «έννοει τήν καθοδηγητική μειοψηφία», ούτε προγράφει τίς «δημοκρατικές διαδικασίες στή βάση» (έντρομος, ίσως, μπροστά στήν άχαλίωτη δημοκρατικότητα και τή δημιουργική αυτενέργεια τής λαϊκής βάσης στο Συνέδριο τής Χαλκιδικής): «Στήν περίοδο τής άποκατάστασης τής πραγματικής ένότητας του κόμματος... ή κορυφή (άπ' όπου «ξεκινάει

και γραμματα γυριζω • και γραμμα

οργανωτικά ή επαναστατική σοσιαλδημοκρατία») είναι αναπόφευκτα τό κομματικό συνέδριο, σάν ανώτατο όργανο του κόμματος· τό συνέδριο συνενώνει, στό μέτρο του δυνατό, όλους τούς εκπροσώπους τών δραστηρίων οργανώσεων, και εκλέγοντας τά κεντρικά όργανα... τά κάνει κορυφή ως τό επόμενο συνέδριο» (ή υπογράμμιση του Λένιν).

2. 'Ο Λένιν είπε ότι ή συλλογική καθοδήγηση («όταν υπάρχει και ή παραμικρή δυνατότητα», παραλείπει ό άρθρογράφος) πρέπει «νά μειωθεί σέ μία συντομωτάτη συζήτηση σέ ένα στενό συμβούλιο τό πολύ», ενώ ή πρακτική καθοδήγηση πρέπει «νά εμπιστευθεί»(!) σέ ένα μόνο σύντροφο, «γνωστό για τή σταθερότητά του, τήν ενεργητικότητά του, τό θάρρος του». 'Αρα προσωπική διοίκηση, δικτατορία κλπ. κλπ. 'Αν ό άρθρογράφος – πού μάς πληροφορεί άμέριμνα ότι αυτά λέγονται «τόν 'Ιούλιο του 1919» – δέν είχε δανειστεί ξερές λέξεις και είχε μροστά του τό άρθρο «'Ολοι στόν άγώνα ενάντια στόν Ντενίκιν», *Διαλεκτά Έργα*, τόμος II, μέρος 2, έκδ. Γνώσεις, 'Αθήνα 1973, σελ. 224-226, (ίσως πάλι δέν) θά έβλεπε ότι περνάμε «μία από τίς πιό κρίσιμες και κατά πάσα πιθανότητα τήν πιό κρίσιμη στιγμή τής σοσιαλιστικής επανάστασης», όπου Ρώσοι και ξένοι κεφαλαιοκράτες «κάνουν άπεγνωσμένες προσπάθειες νά παλινορθώσουν τό ζυγό του κεφαλαίου μέ τήν είσβολή του Ντενίκιν...», όπου «ή Σοβιετική Δημοκρατία πολιορκείται από τόν έχθρό. Πρέπει νά γίνει ένα ενιαίο εμπόλεμο στρατόπεδο, όχι στά λόγια μά στα έργα» (ή υπογράμμιση στο πρωτότυπο). 'Ακόμα κι έτσι, «ή συλλογικότητα στή διοίκηση είναι άπαραίτητη για τό χειρισμό τών υποθέσεων του εργατικού και άγροτικού κράτους». 'Ομως «κάθε επέκταση τής συλλογικότητας αυτής, κάθε διαστρέβλωσή της πού οδηγεί στήν τυπολατρία και τήν άνευθυνότητα, κάθε μετατροπή τών συλλογικών όργάνων σέ συζητητήρια, είναι τό μεγαλύτερο κακό...». Τέλος, «σέ όλες τίς περιστάσεις άνεξαίρετα, ή συλλογική διεύθυνση πρέπει νά συνοδεύεται από τόν έπακριβέστερο καθορισμό τής προσωπικής ευθύνης του κάθε άτομου για ένα έπακριδώς καθορισμένο έργο» (ή υπογράμμιση στο πρωτότυπο).

'Ας δούμε, για νά τελειώνουμε, τόν ακόλουθο εκπληκτικό συλλογισμό πού παίζει μέ τίς χρήσεις του ρήματος «έξαλείφω». 'Ο Λένιν είπε ότι «νά εξαλείψουμε τίς τάξεις σημαίνει όχι μόνο νά διώξουμε τούς τσιφλικάδες και τούς κεφαλαιοκράτες – αυτό τό κάναμε σχετικά εύκολα –, σημαίνει ακόμα νά εξαλείψουμε τούς μικρούς έμπορευματοπαραγωγούς...». 'Εδώ κόβει άπότομα τό τσιτάτο του ό άρθρογράφος (τ' όποιο όμως συνεχίζει πεισματάρικα: «κι αυτούς δέν μπορούμε νά τούς διώξουμε, δέν μπορούμε νά τούς συντρίψουμε, πρέπει νά τά ταιριάσουμε μαζί τους, μπορούμε (και πρέπει) νά τούς μεταπλάσουμε, νά τούς αναδιαπαιδαγωγήσουμε, κι αυτό μπορεί νά γίνει μόνο μέ μία πολύ μακρόχρονη, άργή, προσεκτική οργανωτική δουλειά». 'Αριστερισμός, έκδ. Θεμέλιο, σελ. 59, υπογράμμιση του Λένιν). Και μέ λυμένα έτσι τά χέρια, συνεχίζει: έπρεπε λοιπόν νά εξαλειφθεί ό «άτομικισμός» και ή «μικροαστική νοοτροπία». 'Αλλά «άν άνατρέξουμε τό προεπαναστατικό έργο του Λένιν», βλέπουμε τότε «απαρτηρισμό του μικροαστού νά «άπονέμεται μέ άπλοχεριά σέ όλους τούς πολιτικούς του αντιπάλους... 'Εξάλλου ό άτομικισμός ήταν κατά τόν Λένιν τό κύριο χαρακτηριστικό τών διανοουμένων. 'Ετσι άνοιγε ό δρόμος για τήν εκκαθάριση τών λογαριασμών και τήν έξόντωση (έξαλείφω=έξοντώνω) τόσο

ρα γνωρίζω • και γραμμαρα γνωρίζω

των φιλελεύθερων σοσιαλιστών όσο και των διανοουμένων». Και τά αριθμητικά στοιχεία πού αφειδώλευτα προσφέρει τό *Ἀρχιπέλαγος Γκουλάγκ*: «τό 1919 ἤρχισαν νά φυλακίζονται ἢ νά ἐκτελοῦνται οἱ διανοούμενοι πού δέν ἦσαν μοναρχικοί ἀλλά οὔτε σοσιαλιστές, δηλαδή περίπου ἕνα ποσοστό 80% τοῦ συνολικοῦ τους ἀριθμοῦ». Διανοούμενο ρουθούνη δέν ἔμεινε στή Ρωσία. Καί ὁ Λένιν ξεχνύεται ἀκάθεκτος σέ νέες περιπέτειες: «σφαγές», «δολοφονίες», «ἐκτελέσεις χιλιάδων», «ἐξόντωση διαφόρων τμημάτων τοῦ πληθυσμοῦ».

Κάνοντας τό σταυρό του πού κατάφερε νά γλιτώσει ἀπ' αὐτό τό ὄργιο αἵματος, ὁ κύριος Μακρῆς-Στάικος βαράει ὑποχώρηση, παρατάει σύξυλους κοντυλοφόρους καί παραπομπές καί τρέχει περιδεής νά κουρνιάσει στή θαλπυρή πού μόνο ἡ μεγάλη μήτρα, ἡ πηγάδα τοῦ Με-λιγαλά, καί ἡ ἔνδοξη ἀντικομμουνιστική παράδοση ξέρει νά προσφέρει.

Γιώργος Καρράς

Γιά τόν Ἄρη

Διαβάσαμε στήν *Ἐλευθεροτυπία* (8.7.79) τό ἀκόλουθο ἀνυπόγραφο σχόλιο, μέ τίτλο «Ἀνήκει στό ἔθνος»:

Πολλά γράφτηκαν καί ἀκούστηκαν αὐτές τίς μέρες – στήν 34ῃ ἐπέτειο τοῦ τραγικοῦ θανάτου του – γιά τόν πρωτοκαπετάνιο τοῦ ΕΛΑΣ Ἄρη Βελουχιώτη. Δυστυχῶς, ἐλάχιστα ἦταν ἰσάξια τοῦ ἀντρα· τά περισσότερα ἢ μικραῖναν ἢ παραμόρφωναν τή μορφή του – τήν ἀδρότερη ἴσως μορφή τῆς Ἑλληνικῆς Ἀντίστασης. Διότι οἱ περισσότερες ὁμιλίες καί τά περισσότερα γραφτά προσπάθησαν – καλοπροαίρετα, ἴσως, ἀλλά μικρόψυχα – νά κλείσουν τόν σεμνό καί συνεπή ἀγωνιστή τῆς ἐλευθερίας στίς ἀσφυκτικές κομματικές σαροκοφάγους – μικραίνοντας τό μπόι του καί θαμπώνοντας τή φεγγολή του.

και γραμματα γνωριζω • και γραμμα

Ήταν μαρξιστής ο Άρης; Δέν αποκλείεται! Ήταν σοσιαλιστής ο Άρης; Μπορεί και νά 'ταν! Ήταν Άριστερός ο Βελουχιώτης; Ήταν και λοιπόν! Ήταν κομμουνιστής ο Άρης; Κι' αυτό δέν αποκλείεται! «Όρθόδοξος» ή «άνορθόδοξος», ο Βελουχιώτης μπορεί θανάσια νά ήταν και κομμουνιστής. Άλλωστε, ή άδέκαστη ιστορία σύντομα θά επικαλεστεί – και γι' αυτό – τίς μαρτυρίες της... Ήκεινο, όμως, γιά τό όποιο ό λαός έχει πιά άποφανθεί και ή ιστορία άποφασίζει – δηλαδή ήκεινο γιά τό όποιο κανείς δέν μπορεί νά προβάλει ένσταση, είναι ότι ό πρωτοκαπετάιος του ΕΛΑΣ ύπήρξε συνεπής και πειθαρχημένος στρατιώτης της έλευθερίας...

Και σέ λίγα χρόνια άκόμη – όταν ή δοξασμένη και παιδεμένη Γενιά της Άντίστασης διαβεί την Άχερουσία – κανείς, πιά, δέν θά θυμάται άν ό Άρης ύπήρξε κακός μαρξιστής ή μέτριος κομμουνιστής και άν είχε περιπέσει σέ «δεξιές ή άριστερές παρεκκλίσεις». Στην εθνική ψυχή και μνήμη θά μείνει σάν ό ρωμαλέος και έλευθερόφρονος τυραννοκτόνος πού έσμιξε τό Σαρανταένα μέ τό Δώδεκα και μέ τό Είκοσιένα... Και όφείλουμε νά δεχτούμε ότι οι τυραννοκτόνοι και οι άγωνιστές της έλευθερίας, δέν ανήκουν σέ κόμματα και σέ παρατάξεις, αλλά στους λαούς πού τους γέννησαν και στα έθνη πού τους γαλούχησαν και τους χειραγώγησαν.

Ό Άρης – όσο κι άν κρώζουν τά όρνεα της μισαλλοδοξίας και όσο και άν παραβιάζονται τά κομματικά ταμπού – έχει πιά καταστερωθεί στον εθνικό ουρανό. Σάν τόν Κατσαντώνη, σάν τόν Ρήγα, σάν τόν Διάκο – σάν όλους τους πολέμαρχους και άγωνιστές αυτής της χώρας πού τό πάθος τους και οι θυσίες τους γιά την έλευθερία, εξαφανίζουν όλα τους τά έλαττώματα, εξαγιάζουν τίς μορφές τους και τους χαράζουν άνεξίτηλα στην εθνική συνείδηση. Ό Άρης, λοιπόν, ανήκει στην Ελλάδα. Κι όσο γρηγορότερα τό συνειδητοποιήσει αυτό ή Έλληνική Πολιτεία κι όσο ταχύτερα αρχίσει νά του άποδίδει τίς όφειλόμενες τιμές, τόσο τό καλύτερο γιά την ίδια και γιά τίς εύγενείς προοπτικές της – άν έχει και θέλει νά χει εύγενείς προοπτικές...

Και ιδού οι άπορίες: Τί πιά πολύ ή «πιό κακό» έπραξαν «τά κόμματα πού θέλησαν νά εκμεταλλευτούν τόν Άρη» άπ' αυτό πού κάνει ό «έκφραστής» της κοινής γνώμης άρθρογράφος μας; Ό όποιος, άφου ίσοπέδωσε δεόντως τόν Άρη, δηλώνοντας ότι είναι άδιάφορες οι όποιεσδήποτε ιδιότητές του, – άφου τόν μετέτρεψε σέ εξαυλωμένο φάντασμα της φαντασίας του χωρίς σάρκα, όστά, μυαλό, θέληση, ένταξη, ιδεολογία, πρακτική, κι άφου του κατάργησε τή συγκεκριμένη ιστορία πού ό Άρης έπλασε – άρα και τήν προσφορά του –, κράτησε τίς ιδιότητες του «παλικαριού» και του «τυραννοκτόνου» γιά νά τόν παραδόσει πλέον «καθαρό και άσπιλο» στα χέρια της Πολιτείας πού θά πρέπει νά του στήσει τόν καθιερωμένο άνδριάντα.

Μήπως, λοιπόν, αυτό ακριβώς δέν είναι εκμετάλλευση ενός ιστορικού πρωταγωνιστή και μιās ιστορίας, όταν αρμόδια γιά τήν κρίση άναγορεύουμε τήν ιδεολογία μας και όχι τήν ιστορική άνάλυση; Και μάλιστα μιάν ιδεολογία πού στό όνομα κάποιου εθνικού παλικαρισμού κηρύσσει εκ των προτέρων, σάν όρο οικειοποίησης του Άρη, τήν πρόθεσή της νά καταργήσει τήν πραγματική ιστορία όπου οι άνθρω-

ρα γνωρίζω • και γραμμάρα γνωρίζω

ποι, βεβαίως, είναι δεξιοί, αριστεροί, κομμουνιστές, εθνικόφρονες, ένταγμένοι σε κόμματα, σε παρατάξεις, σε τάξεις κ.ο.κ.;

Έ, λοιπόν, όχι! Ακόμη και σε πείσμα του κοινού αισθήματος που υποτίθεται ότι εκφράζει ο άγνωστος άρθρογράφος της 'Ελευθεροτυπίας, ο Άρης και οι αγωνιστές του έαμικού αγώνα εκτός από «παλικαράδες» και «τυραννοκτόνοι» είχαν συνείδηση ότι είναι αριστεροί, με όλα όσα συνεπάγεται ή συνείδηση αυτή. Διέφεραν, δηλαδή, κάπως σοβαρά από τον 'Αρμόδιο και τον 'Αριστογείτονα. Και γι' αυτό ακριβώς οι τότε δεξιοί τους πελέκησαν και οι σημερινοί αρνούνται να τους στήσουν ανδριάντες.

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Καί πάλι οι σφαγές!...

Μετά τό 1974 ένας καινούριος «τρόπος» αντιπολίτευσης άνθισε| στον τόπο μας. Ο «τρόπος» αυτός συνίσταται στό νά μετατρέπονται τά πιά αυτονόητα πράγματα πρώτα σέ προβλήματα και κατόπι σέ συνθήματα πού προσβάλλουν τή νοημοσύνη ακόμα και του πιά άνενημέρωτου πολίτη.

Από τά χαρακτηριστικότερα συνθήματα πού έχουν βγει μ' αυτόν τόν τρόπο είναι εκείνα πού έχουν σχέση μέ τίς εξετάσεις στα διάφορα επίπεδα τής εκπαίδευσής μας. Αντί για όποιαδήποτε ουσιαστική κριτική, μέ τήν πρώτη ευκαιρία επιστρατεύονται κάθε είδους «κινδυνολογίες» και «σφαγιολογίες».

Έτσι, κάθε φορά πού γίνονται οι εισαγωγικές εξετάσεις για τά Λύκεια ακούγεται ή κραυγή «ΣΦΑΓΗ ΣΤΑ ΛΥΚΕΙΑ». Αν όμως διαβάσει κανείς τά ποσοστά άποτυχίας βλέπει ότι κυμαίνονται από 10 ως 25%. Καί μάλιστα τά ψηλότερα ποσοστά είναι τόν Ιούνιο (ένα σημαντικό μέρος των παιδιών πού άποτυχαίνουν στίς εξετάσεις του Ιουνίου περνούν στίς επαναληπτικές του Σεπτεμβρίου). Πού βρίσκεται λοιπόν ή σφαγή;

Τόσο πολύ μάς έχει θαμπώσει ο φανατισμός μας; Για νά μήν υπάρξει «σφαγή» θά πρέπει νά περάσουν όλα τά παιδιά; Τότε γιατί νά γίνονται οι εισαγωγικές εξετάσεις για τά Λύκεια; Κι αν είμαστε αντίθετοι στήν ύπαρξη αυτών των εξετάσεων, τότε γιατί φωνάζουμε υπέρ τής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης (λέγοντας ταυτόχρονα πώς άπειλείται από τούς αντίθετους); Βασικό στοιχείο και τής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 64 - 65 και αυτής του 74 - 75 ήταν ή καθιέρωση των εισαγωγικών εξετάσεων για τά (δύο ή περισσότερων τύπων) Λύκεια. Έπιτέλους, τί θέλουμε; Νά κάνουμε τόν κόσμο νά μήν ξέρει τί του γίνεται;

Καί νά μήν υπήρχαν πραγματικά προβλήματα στήν εκπαίδευσή μας! Μά ολόκληρη ή ελληνική εκπαίδευση είναι ένα τεράστιο πρόβλημα. Χρειάζεται νά έφευρίσκουμε άλλα;

Τάσος Άνθουλιás

ρα γνωρίζω • και γραμμάρα γνωρίζω

Πολιτικές Αναλύσεις – Κοινωνικές Έπιστημες

Ουμπέρτο Τσερόνι – Ρομπέρτο Ρομάνι, Κρίση του Μαρξισμού, μτφρ. Άνταϊου Χρυσσοτομίδη, έκδ. Θεμέλιο 1979.

Έντουαρντ Καρντέλι, Οι δημοκρατικοί δρόμοι στη σοσιαλιστική κοινωνία, μτφρ. Ε. Βοσποράκη, έκδ. Θεμέλιο 1979.

Ρ.Δ. Θεοχάρης, Ιστορία της οικονομικής αναλύσεως, έκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1979.

Νίκος Ψυρρούκης, Η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ και ο άλλος δρόμος, έκδ. Έπικαιρότητα, Αθήνα 79.

Κ.Ι. Δεσποτόπουλος, Θέματα ιστορίας και πολιτικής, έκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1979.

Γ.Κ. Βλάχος, Εισαγωγή στις πολιτικές θεωρίες των νεότερων χρόνων, έκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1979.

Χ.Π. Φράγκος, Έλληνικά και ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, έκδ. Παπαζήση 1979.

Κώστας Βεργόπουλος, Έθνισμός και οικονομική ανάπτυξη – η Ελλάδα στο μεσοπόλεμο –, έκδ. Έξάντας 1979.

ΕΞΑΝΤΑΣ

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

ΓΙΑ ΤΟ ΜΟΝΟΤΟΝΙΚΟ

Με εμπάθεια*

Έπιτρέψτε μου να μετάσχω κι εγώ στη συζήτηση για το μονοτονικό που άνοιξατε από τις στήλες του περιοδικού σας. Όχι βέβαια γιατί μ' ενδιαφέρει ιδιαίτερα αν πρέπει να βάζω όξεία ή περισπωμένη (όπως συνήθισα τό ένα θά συνηθίσω και τό άλλο), αλλά γιατί πιστεύω πως τό «μονοτονικό ζήτημα» είναι ένα (από τό πολλά, δυστυχώς) δείγματα του σημερινού (σέ τελική ανάλυση πολιτικού) αποπροσανατολισμού της κοινής γνώμης (και των ειδικών).

Και πρώτα-πρώτα άς προσπαθήσουμε να ξεκαθαρίσουμε δυό-τρία αυτόνοστα πράγματα που, όπως φαίνεται, δέν θεωρούνται και τόσο αυτόνοστα.

Η γλώσσα είναι ένα σύνολο φωνητικών και γραπτών συμβόλων που εκφράζουν τίς ανάγκες επικοινωνίας ενός λαού. (Τά φωνητικά σύμβολα συνδυάζονται στόν προφορικό λόγο μ' ένα σύνολο χειρονομιών, στάσεων, άλλαγών στό ύφος κλπ. Στό γραπτό λόγο τά σύμβολα χρησιμοποιούνται σέ μία ποικιλία μορφών που αντίστοιχούν στίς διάφορες τυπογραφικές οικογένειες γραμμάτων – άς θυμηθούμε άκόμα, για παράδειγμα, τίς εκδόσεις των ποιημάτων του Ρίτσου γραμμένες από τόν ίδιο μέ τό χέρι. Κι όλα αυτά στήν προσπάθεια για μία πλουσιότερη και άκριβέστερη έκφραση. Μέχρι και τό είδος του χαρτιού που χρησιμοποιείται βοηθάει σ' αυτή τήν έκφραση – για να μήν αναφερθούμε σ' άλλα εικαστικά σύμβολα που συμπληρώνουν τήν γενική εικόνα). Κατά συνέπεια ή γλώσσα (στήν προφορική και γραπτή τής μορφή) μεταβάλλεται παράλληλα – και μέ κάποια καθυστέρηση – μέ τίς άλλαγές που γίνονται στίς έκφραστικές ανάγκες.

* Ζητώ συγγνώμη για τόν τίτλο. Έπειδή όμως τόν τελευταίο καιρό δέν μπορώ να ξεχωρίσω ποιά άρθρα έχουν γραφεί μέ εμπάθεια και ποιά χωρίς εμπάθεια, χρησιμοποίησα αυτόν τόν τίτλο για να είμαι σίγουρος πως δέν πέφτω έξω.

Ο ρόλος των γλωσσολόγων είναι ή αναγνώριση και ή κωδικοποίηση των «έσωτερικών» και «έξωτερικών» νόμων που διέπουν τή γλώσσα, ή επισημανση των άλλαγών που συντελούνται, ό έντοπισμός των μορφών εκείνων που δέν εκφράζουν πιά κανένα περιεχόμενο και ή διατύπωση προτάσεων για άποδοχή και κωδικοποίηση των άλλαγών (και φυσικά ή εφαρμογή από τούς ίδιους αυτών των προτάσεων).

Ο ρόλος του νομοθέτη (του Κράτους) είναι να επικυρώνει τίς άλλαγές που έχουν στήν πράξη συντελεστεί και να επιτρέπει τήν άβιαστη εξέλιξη τής γλώσσας.

Και ό ρόλος των εκπαιδευτικών είναι να δίνουν στα παιδιά τήν δυνατότητα να χρησιμοποιούν τή γλώσσα τους μέ τέτοιο τρόπο που να μπορούν να εκφράσουν τίς ιδέες τους, τούς προβληματισμούς τους, τά συναισθήματά τους κλπ. και αντίστοιχα ν' άποκτούν τήν ικανότητα κατανόησης των ιδεών κλπ. των άλλων (παλιότερων και σύγχρονων).

Που βρίσκεται λοιπόν μέσα σ' όλα αυτά τό «μονοτονικό ζήτημα»;

Οι γλωσσολόγοι έχουν κάθε δικαίωμα (και υποχρέωση) να προσπαθούν να διαφωτίσουν τήν κοινή γνώμη και να επιδιώκουν να τήν πείσουν ν' άπαλλαγεί από γλωσσικές μορφές που πιά δέν έξυπηρετούν καμιά έκφραστική ανάγκη. Άν λοιπόν πιστεύουν πως οι τόνοι και τά πνεύματα είναι σήμερα άχρηστα, έχουν χρέος να προτείνουν τήν κατάργησή τους, φέρνοντας στήν δημοσιότητα τά επιχειρήματά τους.

Τό Κράτος θά πρέπει να νομοθετήσει τό μονοτονικό όταν διαπιστώσει πως αυτό έχει στήν πράξη ουσιαστικά καθιερωθεί. Έχει όμως καθιερωθεί; Άν έξαιρέσουμε μία άσημαντη μειοψηφία συγγραφέων και έκδοτών (που πιστεύουν στήν τονική μεταρρύθμιση), μερικές έφημερίδες (που για τούς γνωστούς λόγους κατάργησαν τή διαφοροποίηση των τόνων και των πνευμάτων – χωρίς όμως και να χρησιμοποιούν τό ίδιο τονικό σύστημα) και μερικές μπροσούρες «πολιτικοποιημένων» (sic) ομάδων (που δέν διακρίνονται και τόσο για τήν έκφραστική τους ικανότητα), θά διαπιστώσουμε πως ό τεράστιος όγκος των κάθε είδους εντύπων (και ιδιαίτερα των βιβλίων)

και γραμματα γινωριζω • και γραμμα

πού εκδίδονται σήμερα χρησιμοποιούν τούς τόνους και τὰ πνεύματα. Μέ ποιά δικαίωμα λοιπόν θά πρέπει τό κράτος νά νομοθετήσει αὐτή τή στιγμή τό μονοτονικό; Μήπως ξεχάσαμε πώς ἀπό τὰ βασικότερα ἐπιχειρήματα γιά τήν ἐπίσημη καθιέρωση τῆς δημοτικῆς ἦταν τό γεγονός πώς τή χρησιμοποιοῦσε ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῶν δόκιμων συγγραφέων;

Κι ἐρχόμαστε στό βασικότερο πρόβλημα, στή στάση τῶν ἐκπαιδευτικῶν. Ἄπ' ὅσο μπορῶ νά δῶ, τό «ἐκπαιδευτικό» ἐπιχειρήμα φαίνεται πώς βρῖσκει τή μεγαλύτερη ἀνταπόκριση (φορτισμένο καθώς εἶναι μέ τό μεγαλύτερο συναισθηματικό θάρρος). Σέ τί ἐμποδίζει ὁμως τή γλωσσική καλλιέργεια τῶν παιδιῶν ἡ ὑπαρξη τῶν τόνων καί τῶν πνευμάτων; Ἡ ἀπάντηση πού δίνεται εἶναι ὅτι τὰ παιδιά βασανίζονται γιά νά μάθουν τούς τόνους καί τὰ πνεύματα, μέ ἀποτέλεσμα καί νά χάνουν χρόνο καί νά χάνουν ἀπό τήν ὀρεξή τους νά μάθουν τή γλώσσα τους.

Δέν ἀμφισβάλω πώς τὰ παιδιά βασανίζονται γιά νά μάθουν τούς τόνους καί τὰ πνεύματα (ὅπως βασανίζονται καί σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς σχολικῆς τους ζωῆς). Αὐτό ὁμως δέν ὀφείλεται στούς τόνους καί στό πνεύματα, ἀλλά στόν τρόπο διδασκαλίας, στήν ἡλικία πού ἀποφασίστηκε (αὐθαίρετα) νά διδάσκονται καί στό σύστημα ἀμοιβῆς καί τιμωρίας πού ὅσο πάει καί παίρνει μεγαλύτερες διαστάσεις.

Ἄς δοῦμε τὰ παραπάνω πιά ἀναλυτικά. Καί πρῶτα ὁ τρόπος διδασκαλίας. Γιά νά ταιριάζει μέ τήν ὅλη νοστροπία τῆς ἐκπαίδευσῆς μας, συνίσταται στήν ἐκμάθηση (στό ἑλληνικό σχολεῖο οἱ ἔννοιες ἐκμάθηση καί ἀποστήθιση εἶναι ταυτόσημες) τῶν κανόνων τοῦ τονισμοῦ. Καί μετὰ ἐρχεται ἡ ἀπαίτηση τῆς ὀρθῆς ἐφαρμογῆς τῶν κανόνων – ἀμοιβή καί τιμωρία. Ἐνας λάθος τόνος, ἕνας βαθμός κάτω. Δύο λάθη, δύο βαθμοί λιγότεροι. Κι αὐτό ἀρχίζει, μέ ἐντολή τοῦ ἀναλυτικοῦ προγράμματος, στήν τρίτη δημοτικῆ. Πολλοί ὁμως δάσκαλοι βρίσκουν σκοπιμότερο ν' ἀρχίζουν αὐτή τή δουλειά ἀπό τή δεύτερη ἢ ἀκόμα κι ἀπό τήν πρώτη τάξη τοῦ δημοτικοῦ.

Μά εἶναι δυνατό μ' αὐτόν τόν τρόπο νά μή βασανίζονται τὰ παιδιά μας; Οἱ τόνοι φαίνε; Σκεφτεῖτε οἱ Ἄγγλοι, γιά παράδειγμα, νά προσπαθοῦσαν νά μάθουν στά παιδιά τους τήν ὀρθογραφία ἢ τόν συλλαβισμό τῆς γλώσσας τους ἀποστηθίζοντας κι ἐφαρμόζοντας κανόνες!...

Μετά ἀπορούμε γιατί, ἐνῶ ξεδεύονται 3.000 ὥρες γιά τή διδασκαλία τοῦ τονισμοῦ, τὰ παιδιά τελικά δέν τόν μαθαίνουν. Καί χρησιμοποιοῦμε αὐτό τό ἐπιχείρημα γιά νά καταργήσουμε τούς τόνους. (Λές κι ἂν καταργηθοῦν οἱ τόνοι δέν θά γεμίσουν αὐτές οἱ 3.000 ὥρες μέ κάτι ἄλλο – ἀχρηστο στήν οὐσία, ὅπως ἀχρηστα ἔχει καταντήσει καί τὰ χρήσιμα τό σχολεῖο μας – πού θά βασανίζει ἐξίσου τὰ παιδιά). Μά μέ τήν ἴδια λογική θά πρέπει νά καταργήσουμε καί ὅλη τήν ἐκπαίδευσή μας. Ἔτσι κι ἄλλως τὰ παιδιά δέν μαθαίνουν τίποτα στό σχολεῖο. Νομίζω πώς τό βιβλίο τοῦ κ. Ε. Μιλλεοῦνη «Μηνύματα ἀπό ἕνα ἐπαρχιακό γυμνάσιο» (Ἀθήνα 1978) μπορεῖ νά πείσει καί τούς τελευταίους δῶσιπλους.

Ἐ' ἀναφέρω μερικά χαρακτηριστικά στοιχεῖα ἀπό τό παραπάνω βιβλίο, στό ὁποῖο περιγράφονται τ' ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνας πού ἔκανε ὁ κ. Μιλλεοῦνης στά παιδιά τῶν τριῶν τάξεων τοῦ Γυμνασίου ὁπου ὁ ἴδιος ὑπηρετοῦσε ὡς διευθυντής.

Τό 39% μόνο τῶν παιδιῶν αὐτῶν ἤξεραν πώς ὁ Ὀμηρος ὑπῆρξε ποιητής. (Τὰ παιδιά εἶχαν διδαχτεῖ ἐπί ἕνα ἢ δύο χρόνια τόν Ὀμηρο ἀπό μετάφραση). Τό 51% δέν ἤξερε πώς ὁ Ὀμηρος ἐζησε πρὶν ἀπό τόν Περικλή. Τό 56% δέν ἤξερε πώς ὁ Ὀμηρος ἐζησε μετὰ τόν Ἀχιλλέα. Τό 67% δέν ἤξερε πώς ὁ Ὀδυσσεύς πέθανε πρὶν ἀπό τόν Σόλωνα. Τὰ παιδιά εἶναι ἀνίκανα ν' ἀπαντήσουν σ' ἐρωτήσεις ἀπλῆς λογικῆς.

Δυστυχῶς τό Ὑπουργεῖο Παιδείας δέν κάνει ἀνάλογες ἐξετάσεις γιά τὰ Α.Ε.Ι.

Κι ἔτσι φτάνουμε στήν οὐσία τοῦ προβλήματος, πού εἶναι ἡ συνεχῆς ὑποβάθμιση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ (καί πολιτικοῦ) προβληματισμοῦ μας.

Ἐνῶ ὁ Δημοτικισμός ξεκίνησε σάν ἕνα κίνημα παιδαγωγικό, ἐκπαιδευτικό καί γενικότερα πολιτικό, σιγά-σιγά συρρικνώθηκε στό «γλωσσικό ζήτημα» (ξεχνώντας πώς ἡ χρησιμοποίηση τῆς δημοτικῆς ἀποτελοῦσε μέσο καί ὄχι σκοπό).

Ὅταν λοιπόν, μέ τή μεταπολίτευση, καθιερώθηκε ὡς ἐπίσημη σχολική γλώσσα ἡ δημοτική, σταθήκαμε ἀμήχανοι, μή ἔχοντας πιά θάρρος νά φορτώνουμε τήν αἰτία τῶν κακῶν μας.

Κι ἐπειδή τό σύνθημα τῆς «δωρεάν παιδείας» (πού δέν ἔγινε ποτέ δωρεάν, οὔτε βέβαια παιδεία) ἔχει πιά πολιτικά ξεθυμάνει, κι ἐπειδή τό

σύνθημα τῆς «λαϊκῆς παιδείας» (πού παραπέμπει σέ ἐφαρμογή μετὰ τή «Μεγάλη Ἀλλαγῆ») δέν λέει τίποτα συγκεκριμένο γιά τό αὔριο, ἐνῶ ἀρνιέται ν' ἀσχοληθεῖ μέ τό σήμερα, ξαναανακαλύψαμε τό μονοτονικό. Καί τό χειρότερο, τό ὀνομάσαμε ἕνα μικρό θῆμα γιά τή βελτίωση τῆς ἐκπαίδευσῆς μας (μιά πού γιά τήν ὥρα, μέσα σ' αὐτό τό σύστημα, εἴπαμε πώς δέν μπορούμε νά κάνουμε μεγαλύτερα θῆματα – ἀλήθεια ποιά εἶναι αὐτά; δέν θά ἦταν καλό νά τὰ ξέραμε ἔστω κι ἂν δέν μπορούμε νά τὰ ἐφαρμόσουμε σήμερα;)

Ἔχουμε ὁμως φτάσει πιά σέ ἀδιέξοδο. Τό νιώθουμε, ἔστω κι ἂν ἀκόμα δέν θέλουμε νά τό παραδεχτοῦμε. Καιρός λοιπόν νά σκύψουμε μ' ἐπιστημονικό τρόπο πάνω σ' αὐτή τή μεγάλη πληγή τοῦ λαοῦ μας, τήν ἐκπαίδευσή. Ν' ἀνακαλύψουμε τί θά πεί παιδαγωγική, τί θά πεί ἐκπαιδευτικό πρόγραμμα, τί θά πεί ἐμπειρική μέθοδος, μέ ποῖο τρόπο γίνονται ἐκπαιδευτικές ἀλλαγές.

Κι ἄς ἀφήσουμε τὰ συνθήματα, τίς δικαιολογίες καί τίς ὑπεκφυγές. Σ' ὅλο τόν κόσμο (καπιταλιστικό καί σοσιαλιστικό) ἔχουν γίνει τσερστιαίες ἐπαναστάσεις στήν ἐκπαίδευσή. Ἄς τίς μελετήσουμε. Ἄς προχωρήσουμε κι ἔμεις λίγο παραπέρα ἀπὸ τήν ἐποχή τοῦ Καποδίστρια – ἂν ὄχι στή λύση, τουλάχιστο στή γνώση τῶν προβλημάτων μας.

Τάσος Ἀνθουλιᾶς

